

ואלה תולדות

היהודים בימי הביניים
בעולם הנוצרי ובעולם המוסלמי

כּוֹתָר

www.school.kotar.co.il
הספר במהדורה מקוונת

ואלה תולדות

**היהודים בימי הביניים
בעולם הנוצרי ובעולם המוסלמי**

על פי תכנית הלימודים החדשה בהיסטוריה לבית הספר הממלכתי-דתי

אורלי אילני

כתיבה: אורלי אילני

ייעוץ מדעי: ד"ר יעקב דויטש, ראש החוג להיסטוריה, מכללת דוד ילין

קריאה והערות: ד"ר זהבית שנקולבסקי

עריכה לשונית: נועה שליטין

עיבוד ומפתוח: רותם חרמון

קרטוגרפיה: סופר מיפוי

תחקיר וטיפול בזכויות יוצרים של התמונות: דבורה גרודה

טיפול בזכויות יוצרים של הטקסטים: נועה נתנאל

מנהל אמנותי: דני זורו

עיצוב גרפי: חנה פילר

הפקה: משה מועלם

הבאה לדפוס: גדי נחמיאס

על העטיפה: בית הכנסת אבולעפיה (אל טרנזיטו), טולדו, ספרד.
צילום: Jeff and Neda Fields, www.fieldsofindulgence.com

זכויות הקניין הרוחני, לרבות זכויות היוצרים והזכות המוסרית של היוצרים בספר זה, מוגנות. אין לשכפל, להעתיק, לסכם, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני או אחר כל חלק שהוא מספר זה. כמו כן, אין לעשות שימוש מסחרי כלשהו בספר זה, בכולו או בחלקים ממנו, אלא אך ורק לאחר קבלת רשות מפורשת בכתב ממטח - המרכז לטכנולוגיה חינוכית.

© כל הזכויות על החומרים ממקורות חיצוניים ששובצו בספר זה שמורות לבעליהן. פירוט בעלי הזכויות בסוף הספר.
© תשע"ג, 2013. כל הזכויות שמורות למטח - המרכז לטכנולוגיה חינוכית, חברה לתועלת הציבור, קריית משה רואו, קלאוזנר 16, רמת אביב 61394.

תוכן העניינים

יחידה א: המרכזיות של הנצרות והאסלאם בימי הביניים

פרק 1: עולם הנצרות 8

התפשטות הנצרות והתגבשות מוסדותיה 8

- הפצת הנצרות נתפסת כציווי דתי 8
- הפצת הנצרות מתגברת 9
- המנזרים מסייעים להתפשטות הנצרות 11
- הנצרות מגבשת מוסדות, אמונות וטקסים 12
- שאלות לסיכום הסעיף 12

היחסים בין הכנסייה לשלטון המדיני 13

- הכנסייה והשלטים משתפים פעולה 13
- הכנסייה והקיסרים נאבקים על סמכויות 14
- הכנסייה מחזקת את מעמדה 15
- שאלות לסיכום הסעיף 15

המאבק בין הנצרות לאסלאם 16

- האפיפיור מכריז על מלחמת קודש 16
- המונים נענים לקריאת האפיפיור 17
- הצלבנים כובשים את ירושלים 18
- הנוצרים כובשים מחדש את ספרד 19
- שאלות לסיכום הסעיף 19
- לחזרה ולדין 20

פרק 2: הנצרות מעצבת את התרבות האירופית 21

פרשנות והגות בהשפעת הנצרות 21

- הכנסייה מפרשת את כתבי הקודש 21
- התרבות מתפתחת בימיו של קרל הגדול 22
- האוניברסיטות תורמות להפצת הידע 22
- הפילוסופיה מערערת על האמונה הנוצרית 23
- שאלות לסיכום הסעיף 24

ציור ואדריכלות בהשפעת הנצרות 25

- האמנות מחזקת את האמונה הנוצרית 25
- האדריכלות מעידה על מעמדה של הכנסייה 25
- שאלות לסיכום הסעיף 26
- לחזרה ולדין 27

פרק 3: עולם האסלאם 28

המעמד הדתי של השליטים 28

- הח'ליף - מנהיג המוסלמים 28
- בחירת הח'ליף גורמת פיצול מדיני ודתי 29
- שאלות לסיכום הסעיף 30

המעמד הדתי של הכיבושים והיחס למיעוטים דתיים 31

- הח'ליפים מעניקים לכיבושים מעמד דתי 31
- הח'ליפים מניחים יסודות לארגון האימפריה המוסלמית 34
- באימפריה המוסלמית חיים גם בני דתות אחרות 34
- מתאסלמים לא-ערבים מופלים לרעה 35
- הח'ליפים העבאסים מחזקים את השפעת התרבות הפרסית 35
- שאלות לסיכום הסעיף 36

התמודדות האימפריה המוסלמית מול הנצרות 37

- המוסלמים מכריזים על מלחמת קודש בצלבנים 37
- צלחא א-דין מנצח את הצלבנים 37
- שאלות לסיכום הסעיף 39
- לחזרה ולדין 40

פרק 4: עיצוב המרחב התרבותי המוסלמי 41

לתרבות המוסלמית מקורות מגוונים 41

- התרבות המוסלמית מושפעת מהתרבות הערבית הקדומה 41
- התרבות המוסלמית מושפעת מהתרבות הפרסית 41
- המוסלמים מתרגמים חיבורים מדעיים 43
- המוסלמים מחברים חיבורים מדעיים בשפה הערבית 43
- שאלות לסיכום הסעיף 44

הגות ואמונות בעולם האסלאם 45

- באסלאם מתפתחות תנועות דתיות ורעיוניות 45
- הפילוסופיה המוסלמית פורצת דרכים חדשות 46
- הדת משפיעה על האדריכלות ועל האמונות המוסלמית 46
- שאלות לסיכום הסעיף 47
- לחזרה ולדין 48

יחידה ב: היהודים בעולם הנצרות ובעולם האסלאם

פרק 5: היהודים - מיעוט דתי בארצות הנצרות 50

העיקרון הדתי ביחס ליהודים 50

- הנצרות יורשת את היהדות 50
- אבות הכנסייה מנסחים את היחס ליהודים 50
- ועידות הכנסייה דנות במעמדם של היהודים 52
- שאלות לסיכום הסעיף 52

המעמד המשפטי של היהודים 53

- העקרונות הדתיים משפיעים על מעמדם המשפטי והחברתי 53
- היהודים נהנים מפריבילגיות 54
- היהודים נחשבים למשרתי האוצר 56
- שאלות לסיכום הסעיף 56
- לחזרה ולדין 57

פרק 6: היהודים באירופה הנוצרית - מקום נסבל 58

לגירוש 58

מהכרה בקהילה היהודית לפגיעות ביהודים 58

- היהודים מתיישבים באזור הריינוס 58
- התפתחות הערים משפיעה על היחס ליהודים 59
- הצלבנים פורעים ביהודים 60
- היהודים נדחקים לעסוק בהלוואה בריבית 62
- היהודים מואשמים בעלילות 63
- שאלות לסיכום הסעיף 64

ההתמודדות עם הנצרות והאסלאם 97

- היהודים מתמודדים עם טענות הנוצרים 97
- היהודים מתמודדים עם טענות המוסלמים 98
- יהודים בוחרים למות על קידוש השם 98
- החברה היהודית מגבשת את יחסה למומרים 100
- שאלות לסיכום הסעיף 101
- לחזרה ולדיון 102

יחידה ג: הקהילה - מענה לאתגר הקיום היהודי

פרק 10: הקהילה ומוסדותיה 104

הקהילה - סמכויות ותקנות 104

- היהודים חיים בקהילה 104
- לחברי הקהילה ולהנהגתה סמכות לתקן תקנות 105
- דרכי הקבלה של התקנות מעוררות חילוקי דעות 105
- לקהילה סמכות ענישה ואכיפה 107
- התקנות מסדירות את התחרות הכלכלית והחברתית 108
- הקהילה באשכנו מתמודדת עם עבריינים 109
- שאלות לסיכום הסעיף 109

הנהגת הקהילות 110

- תלמידי חכמים שותפים בהנהגת הקהילות באשכנו 110
- הנהגה מקומית מתפתחת בארצות האסלאם 110
- בעלי תפקידים מגוונים פועלים בקהילה בארצות האסלאם 111
- הנגידים מהווים הנהגה על-קהילתית 113
- שאלות לסיכום הסעיף 113

מוסדות הקהילה 114

- בית הכנסת - מרכז החיים של הקהילה 114
- עיבוד תפילה מבטא את כוחו של היחיד 115
- הקהילות באשכנו מממנות מוסדות חינוך 116
- הקהילות בארצות האסלאם מפקחות על מוסדות החינוך 117
- חכמים מחזקים את מעמדו של בית הדין 119
- הקהילה מקימה מוסדות צדקה וסעד 120
- שאלות לסיכום הסעיף 120

תקנות על-קהילתיות 121

- תקנות הקהל באשכנו מקבלות תוקף על-קהילתי 121
- רבנו גרשום מאור הגולה - גדול הדור 121
- תקנות הקהל בספרד מקבלות תוקף על-קהילתי 123
- שאלות לסיכום הסעיף 123
- לחזרה ולדיון 124

פרק 11: המשפחה היהודית בימי הביניים 125

ערכי המשפחה היהודית 125

- הקמת משפחה משקפת את ערכי החברה 125
- גיל הנישואים בחברה היהודית 126
- מבנה המשפחה היהודית 127
- שאלות לסיכום הסעיף 127

ויכוחים וגירושים 65

- ויכוחים פומביים בין נוצרים ליהודים 65
- היהודים מגורשים ממערב אירופה וממרכזה 67
- האינקוויזיציה רודפת את היהודים 67
- גירוש היהודים מספרד - סופו של תהליך 68
- שאלות לסיכום הסעיף 69
- לחזרה ולדיון 70

פרק 7: היהודים - מיעוט דתי בארצות האסלאם 71

העיקרון הדתי ביחס ליהודים 71

- היהודים נחשבים לאנשי הספר 71
- השיעה מחמירה את היחס ליהודים 71

המעמד המשפטי של היהודים 72

- חוקי עומר מסדירים את מעמדם של היהודים 72
- הח'ליפים מתעלמים מחוקי עומר 72
- הח'ליפים מחמירים את יחסם ליהודים 74
- לחזרה ולדיון 75

פרק 8: היהודים בארצות האסלאם - בין פריחה 76

לרדיפה 76

מוסדות ההנהגה היהודית בשלטון האסלאם 76

- ראש הגולה עומד בראש היהודים באימפריה המוסלמית 76
- הגאונים מנהיגים את יהודי האימפריה 78
- הישיבות משמשות מרכז ללימוד תורה 79
- הישיבות נאבקות על מעמדן וסמכויותיהן 80
- שאלות לסיכום הסעיף 80

מרכזים חדשים מתפתחים באימפריה המוסלמית 81

- הישיבות יורדות ממעמדן 81
- תלמידי חכמים מהגרים לצפון אפריקה ולספרד 81
- היהודים משתלבים בחיי הכלכלה של האימפריה 82
- יהודים משתלבים בתפקידים בכירים בארצות האסלאם 83
- היהודים בספרד נהנים מפריחה חברתית ותרבותית 85
- רדיפת יהודים באימפריה המוסלמית 86
- שאלות לסיכום הסעיף 87
- לחזרה ולדיון 88

פרק 9: אתגרי הקיום של היהודים בימי הביניים 89

המשכיות קיומם של החיים היהודיים 89

- שמירת המצוות - ערך מחייב בחברה היהודית 89
- לימוד התורה - מצווה על היחיד ועל הקהילה 90
- תלמידי חכמים שותפים בהנהגת הקהילות 92
- היהודים חשים שייכות לכלל ישראל 93
- שאלות לסיכום הסעיף 93

היהודים והחברה הסובבת 94

- קשרים כלכליים וחברתיים בין היהודים לסביבתם 94
- היהודים מושפעים מתרבות הסביבה 95
- היהודים נבדלים במקום המגורים ובלבוש 95
- שאלות לסיכום הסעיף 96

מעמד האישה 128

- נשים נוטלות חלק בחיי הכלכלה 128
- חכמים דואגים לזכויות הנשים 128
- נשים נוטלות חלק בחיים הדתיים 130
- האישה אחראית לגידול הילדים ולחינוכם 131
- חינוך הבנות מכונן לתפקידן החברתי 131
- לחזרה ולדין 132

שירת הקודש ושירת החול 151

- הפיוט מתפתח בימי הביניים 151
- הפייטנים בספרד מושפעים מהתרבות המוסלמית 151
- הפייטנים באשכנז מגיבים לאירועים בתקופתם 152
- שירת חול עברית נכתבת בספרד 153
- רשב"ג כותב שירי קודש ושירי חול 153
- רבי יהודה הלוי כותב שירים לציון 154
- שאלות לסיכום הסעיף 155

הגות יהודית בימי הביניים 156

- רס"ג מחבר את "ספר האמונות והדעות" 156
- ריה"ל כותב את "ספר הכוזרי" 156
- הרמב"ם כותב את "מורה הנבוכים" ומעורר פולמוס 157
- ספרות הקבלה מציגה דרך חדשה להבנה של יחסי האל, הבריאה והאדם 157
- ספרות המוסר מעצבת מחדש את החיים היהודיים 158
- "ספר חסידים" מציב אידאל דתי חדש 159
- לחזרה ולדין 160

יחידה ד: היצירה היהודית - מענה לאתגר הקיום

פרק 12: פרשנות ופסיקת הלכה בימי הביניים 134

פרשנות המקרא מעצבת אמונות ודעות 134

- פרשנות המקרא מתפתחת בימי הביניים 134
- פרשני המקרא מתמודדים עם אתגרי זמנם 135
- פרשני המקרא מתמודדים עם הפרשנות הנוצרית 137
- פרשני המקרא מגיבים לאירועים בזמנם 138
- שאלות לסיכום הסעיף 138

פרשנות התלמוד בימי הביניים 139

- חכמים בארצות האסלאם מפרשים את התלמוד 139
- חכמים באשכנז מפרשים את התלמוד 139
- בעלי התוספות מפרשים את התלמוד בדרך חדשה 140
- פירוש הרמב"ן מאחד בין שיטות פרשנות שונות זו מזו 140
- שאלות לסיכום הסעיף 141

פסיקת הלכה בימי הביניים 142

- הגאונים מחברים ספרי הלכות 142
- ספרי הפסיקה משמיטים את המשא-ומתן התלמודי 142
- הרא"ש ובנו משלבים בין שיטות שונות 144
- ה"שולחן ערוך" מתקבל בכל תפוצות ישראל 145
- שאלות לסיכום הסעיף 145

ספרות השו"ת 146

- תשובות הגאונים כמקור לפסיקת הלכה 146
- ספרות השו"ת מתפתחת במאה השלוש עשרה 146
- ספרות השו"ת מתמודדת עם המציאות הכלכלית 147
- שאלות לסיכום הסעיף 147
- לחזרה ולדין 148

פרק 13: לשון, פיוט והגות עברית בימי הביניים 149

דקדוק ומחקר בלשון העברית 149

- השימוש בלשון העברית מצטמצם 149
- רב סעדיה גאון המדקדק הראשון 149
- מחלוקת חריפה בין המדקדקים 150
- שאלות לסיכום הסעיף 150

המושג "ימי הביניים" נקבע על ידי היסטוריונים שחיו במאה החמש עשרה. הם חילקו את תולדות אירופה לשלוש תקופות היסטוריות גדולות: **העת העתיקה**, שזוהתה עם העולם היווני והרומי; **העת החדשה**, התקופה שלהם, שאותה זיהו עם התפתחויות בתחום המדע ועם פריחה של הספרות והאמנות; ואת אלף השנים בין שתי התקופות האלה, מן המאה החמישית לסה"נ עד למאה החמש עשרה בערך, הם כינו **ימי הביניים**, משום שהיו בעיניהם תקופת ביניים חסרת חשיבות. תפיסה זו אינה מקובלת בימינו, שכן בימי הביניים היו התרחשויות חשובות - בין היתר קמו אוניברסיטות, נכתבו חיבורים מדעיים, הומצאו חידושים טכנולוגיים והתגבשו שפות הדיבור.

המאפיינים של ימי הביניים בהיסטוריה של עם ישראל שונים משל העמים האחרים, אך משותפת להם מרכזיותה של האמונה הדתית. את ראשיתה של תקופת ימי הביניים בהיסטוריה של עם ישראל מקובל לציין במאה השביעית עם עליית האסלאם, ואת סיומה במאה השבע עשרה.

בתקופה זו חי רוב רובו של העם היהודי במסגרת מדינית אחת - האימפריה המוסלמית. שאר היהודים חיו בארצות ששלטה בהן הדת הנוצרית. מציאות זו, של חיים תחת שלטון של האסלאם או של הנצרות, השפיעה על חיי היהודים ועיצבה את הזהות היהודית ואת היצירה הרוחנית.

בתקופת ימי הביניים היה לאמונה הדתית מקום מרכזי עד כי יש המכנים אותה "תור האמונה". מרכזיות האמונה הן בארצות הנצרות והן בארצות האסלאם באה לידי ביטוי במבנה החברתי, ביחסים בין הכנסייה לקיסרים, ביחסים בין הח'ליפים לחכמי הדת, וכן בתחומי היצירה והתרבות.

ספר הלימוד יסייע לכם להבין מה היה היחס העקרוני של הנצרות ושל האסלאם ליהודים, כיצד הוא בא לידי ביטוי בימי הביניים ומה היו הגורמים לסטייה של השליטים מעקרונות הדת. לשם כך הספר בוחן את השאלות כיצד צברו הנצרות והאסלאם כוח פוליטי ומה היו המוסדות שבאמצעותם חיזקו הדתות את כוחן.

הספר בוחן גם את האופן שבו התמודדו היהודים עם היותם מיעוט דתי בחברת הרוב הנוצרית או המוסלמית. שמירת המצוות ולימוד התורה היו ערכי יסוד בחברה היהודית, ותלמידי החכמים היו שותפים בהנהגת הקהילות. הספר מתאר את האופן שבו התנהלו החיים היהודיים במסגרת הקהילה, את האמצעים שסייעו בשמירת הזהות היהודית ואת התקנות שעיצבו את חיי היהודים ונתנו מענה לקשיים שהתמודדו עמם.

בצד כל אלה היו היהודים מעורבים בפעילות הכלכלית במדינות שחיו בהן, דיברו את שפת הסביבה וגם הכירו היטב את תרבותה. בהשפעת הפריחה התרבותית בחברה הסובבת ומתוך אתגרי הקיום פרחו בימי הביניים יצירה יהודית רבת גוונים: פרשנות למקרא ופרשנות לתלמוד, פסיקת הלכה וספרי שו"ת, פיוט ושירה, פילוסופיה וספרות מוסר. יצירות אלו משמשות עד היום מקור ליצירה תרבותית ובסיס ללימוד ולהגות דתית.

313	< הנצרות נהיית לדת מותרת באימפריה הרומית
476	< נפילת האימפריה הרומית המערבית
622	< מוחמד ותומכיו מהגרים ממכה לאל-מדינה.
661	< מעאויה אבן אבו סופיאן מייסד את שושלת בית אומיה
722	< הנוצרים מתחילים ברקונקיסטה
750	< ח'ליפים מבית עבאס מורדים בשלטון בית אומיה
800	< קרל הגדול מוכתר לקיסר הרומאים
830	< אל-מאמון מייסד בבגדד את בית החכמה
969	< הפאטימים מייסדים שושלת מוסלמית חדשה
1088	< הקמת אוניברסיטה בבולוניה
1096	< מסע הצלב הראשון; גזרות תתנ"ז
1099	< ירושלים נכבשת בידי הצלבנים
1145	< האפיפיור מכריז על הרקונקיסטה כמסע צלב
1187	< צלאח א-דין מנצח את הצלבנים בקרב קרני חטין
1122	< הסכם וורמס נחתם בין הכנסייה לקיסר
1291	< המחלוקים כובשים את ארץ ישראל

יחידה א המרכזיות של הנצרות והאסלאם בימי הביניים

במהלך ימי הביניים הנצרות התפשטה באירופה, הקימה מוסדות ומינתה בעלי תפקידים. היא צברה כוח, והדבר עורר מאבק בינה לבין הקיסרים ומלחמה בין הנוצרים לבני דתות אחרות. מהם הגורמים שאפשרו את התפשטות הנצרות ותרמו לחיזוק כוחה? מה היו תוצאותיהם של תהליכים אלו?

התפשטות הנצרות והתגבשות מוסדותיה

הפצת הנצרות נתפסת כציווי דתי

בימי הביניים הנצרות נהייתה בהדרגה לדתם של מרבית תושבי אירופה. מדת שצמחה בארץ ישראל, ומייסדה **ישו** ♦ חי ומת יהודי, התפתחה הנצרות לדת שמרכזה ברומא ושרוב מאמיניה היו קודם להתנצרותם עובדי אלילים. ההתפשטות של הנצרות הייתה בין היתר תוצאה של התפיסה שהפצתה היא ציווי דתי.

פאולוס מטיף באתונה, ציור מאת רפאל, 1515 < פאולוס הבטיח כי המאמינים בישו יזכו לגאולה וכי האנושות כולה תיגאל בזכות מותו של ישו ותחייתו.

1. מהי תגובתו של הקהל לדבריו של פאולוס?

לפי המקורות הנוצריים, ישו בחר עוד בחייו שנים עשר תלמידים, כמספר שבטי ישראל, וציווה עליהם להפיץ את תורתו. התלמידים ראו בכך שליחות דתית ולכן הם נקראים **השליחים** (אפוסטולים בלטינית). כמו ישו, גם השליחים היו יהודים, ובתחילה הם הפיצו את האמונה בישו ואת רעיונותיו רק בקרב יהודים בארץ ישראל ובארצות השכנות; אבל לאחר שפנייתם אל היהודים נכשלה הם החלו להפיץ את הנצרות גם בקרב עובדי האלילים.

השליח הראשון שהפיץ את הנצרות מחוץ לארץ ישראל היה **פאולוס** ♦. הוא טען כי די באמונה בישו ובטקס סמלי של טבילה במים כדי להצטרף לנצרות וכי אין צורך בברית מילה ובשמירה על מצוות. בכך סייע פאולוס ליצירתה של דת חדשה הפונה אל כל בני האדם ולא רק אל היהודים.

♦ **ישו** - שמו העברי היה ישוע או יהושע, אבל במקורות היהודיים הוא נקרא ישו. לפי המקורות הנוצריים ישו היה יהודי שנולד בבית לחם בשנת 4 לפסה"נ וגדל בנצרת. בהיותו כבן שלושים הוא החל לנדוד ברחבי הגליל ולחולל נסים, קרא לתשובה והוכיח את מנהיגי העם. ישו פנה בעיקר לעניים והמדוכאים והבטיח להם כי אם יאהבו את אויביהם, ולא יפגעו במי שפוגע בהם - יזכו לגאולה. הוא נצלב בימי פונטיוס פילטוס (נציב בשנים 26-36 לסה"נ).

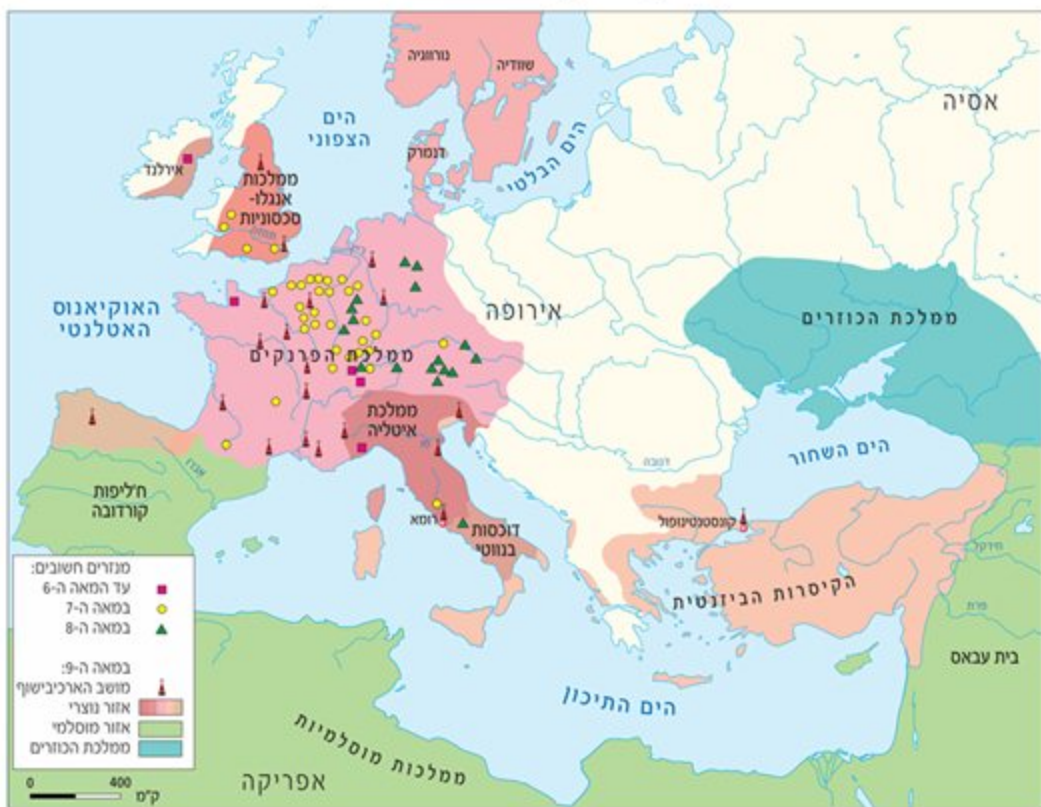
♦ **פאולוס** - שמו העברי היה שאול התרסי, על שם עיר הולדתו תרסוס שבאסיה הקטנה. הוא נולד בסביבות שנת 10 לסה"נ והוצא להורג בשנת 64 או 67. לפי המקורות הנוצריים פאולוס הגיע לירושלים במטרה לרדוף את הנוצרים, אך בדרכו לדמשק נגלה אליו ישו והוא נהפך לנוצרי. בזכות התגלות זו נחשב גם פאולוס לשליח, אף שלא היה מתלמידיו של ישו.

הפצת הנצרות מתגברת

את פעולתם של השליחים המשיכו **מיסיונרים**, שנקראו בשם זה משום שראו בהפצת הנצרות שליחות דתית (**missio** בלטינית פירושה שליחות). המיסיונרים נדדו ממקום למקום ושכנעו את עובדי האלילים לקבל עליהם את הנצרות. כדי להקל עליהם בתהליך ההתנצרות הם שילבו מנהגים אליליים בטקסים הנוצריים; תאריכים של ימי חג לכבוד האלילים הם הפכו לימי חג נוצריים; ואת המקדשים האליליים הם הפכו לכנסיות או לאתרים מקודשים לנצרות.

פעולתם של המיסיונרים התגברה לאחר שבשנת 313 לספירת הנוצרים (לסה"נ) ♦ הייתה הנצרות לדת מותרת באימפריה הרומית. עד אותה שנה אסרו הקיסרים להפיץ אותה ורדפו את הנוצרים מחשש שהנצרות תפגע באחדות האימפריה. השינוי במעמדה של הנצרות מיוחס לקיסר **קונסטנטינוס הגדול**, ששלט בשנים 312-337, וכנראה התנצר לפני מותו. מאז כל הקיסרים של האימפריה, מלבד אחד, קיבלו עליהם את הנצרות, ובשנת 392 היא הייתה לדת היחידה המותרת באימפריה.

מפה 1 < התפשטות הנצרות באירופה באלף הראשון לספירת הנוצרים

1. באילו דרכים התפשטה הנצרות? ציינו באיזו מאה התפתחה כל דרך.
2. לאילו אזורים גאוגרפיים חדשים הגיעה הנצרות בכל מאה?

♦ **ספירת הנוצרים** - לידתו של ישו נחשבה בעיני הנוצרים לנקודת מפנה. מה שאירע לפני לידתו מסומן בתאריך שלפני ספירת הנוצרים (לפסה"ג), ומה שאירע אחריה מסומן בתאריך לספירת הנוצרים (לסה"ג).

אנשים שלא קיבלו עליהם את הנצרות כונו **פָּגָנִים** - מילה שהפכה שם נרדף לעובדי אלילים ונחשבה בקרב הנוצרים לכינוי גנאי. בהדרגה התנצרו גם בני השבטים הפגניים, אך לא על בסיס החלטה אישית, אלא בעקבות התנצרות מנהיגיהם. לדוגמה, בני **שבט הפרנקים**,[♦] התנצרו בעקבות ההתנצרות של מלכם **קלוביס**, כנראה בשנת 496.

הנצרות התפשטה בהדרגה גם במזרח אירופה ובצפונה. בשנת 596 שלח **גרגוריוס הראשון**[♦] קבוצה של ארבעים מיסיונרים לאנגליה. הם שכנעו את מלך אנגליה להתנצר, ואילו הצטרפו כעשרת אלפים איש. מאנגליה יצאו מיסיונרים להפיץ את הנצרות בארצות אחרות, עד שבמאות התשיעית והעשירית הצטרפו לנצרות רוב התושבים במרכז אירופה ובמערבה. הפצת הנצרות נמשכה גם באמצעות מלחמות נגד עמים שלא התנצרו בצפון אירופה ובמזרחה ונגד נוצרים שלא קיבלו עליהם את האמונה בכנסייה.

גורמים להתפשטות הנצרות

א. כדי להשיב עליה [על השאלה מדוע התפשטה הנצרות] [...] יש לעמוד על התנאים המיוחדים שנתקיימו בשלהי ימי האימפריה [הרומית] ושסייעו בהעברתו המהירה של המסר הנוצרי ובקליטתו הנוחה. "השלוש הרומאיות" [שקט יחסי ושגשוג כלכלי, בשנים 27 לפסה"נ-180 לסה"נ] [...] ששרר באימפריה [...] איפשר העברה נוחה של מסרים; מערכת הכבישים המשופרת הקלה את המעבר המהיר ממקום למקום; השפות הבין-לאומיות - היוונית ההלניסטית במזרח והלטינית במערב - איפשרו הטפה במקומות זרים ורחוקים; הסובלנות היחסית של השלטונות הרומיים הניחה, לפחות בתחילה, הטפה וויכוח חופשי, בתנאי שלא היה בהם מִסָּר וְחִתְרָנִי [רעיון שעלול לערער את הסדר הקיים]. לאלה יש לצרף את ארגונה היעיל של הכנסייה ואת דאגתה לעניים ולחולים. (א' לימור, ראשיתה של אירופה, כרך א, עמ' 32)

ב. המִסָּר שהציעה הכנסייה [לעובדי האלילים] היה פשוט: העולם הזה אינו אלא פרודור לעולם הבא, המתחלק לגן עדן ולגיהנום. לגן העדן מגיעים נוצרים טובים. כל היתר מגיעים אל הגיהנום - מקום לא-נעים בעליל [בבירור]. אֶגֶן הטבילה [הטבילה מסמלת את ההצטרפות לנצרות] הוא כרטיס כניסה לחיי הנצח, וביום הדין האחרון עתיד ישו, מלך העולם, להחליט מי מהם הנבחרים ומי הארורים. ישו אוהב את אנשי הכנסייה, ולכן מוטב לשמור איתם על יחסים תקינים. (א' קליינברג, הנצרות מראשיתה ועד הרפורמציה, עמ' 65)

1. א. מה היו הגורמים להתפשטות הנצרות לפי כל אחד מהחוקרים? מיינו את הגורמים להיבטים שונים.

ב. אילו גורמים, לדעתכם, הם גורמים ישירים להתפשטות הנצרות ואילו הם גורמים עקיפים? נמקו.

2. אתרו בפסקה "הפצת הנצרות מתגברת" (עמ' 9) גורם נוסף להתפשטות הנצרות שאינו מופיע בדברי החוקרים וכתבו אותו בלשונכם.

3. מה לדעתכם היה הגורם החשוב ביותר? נמקו.

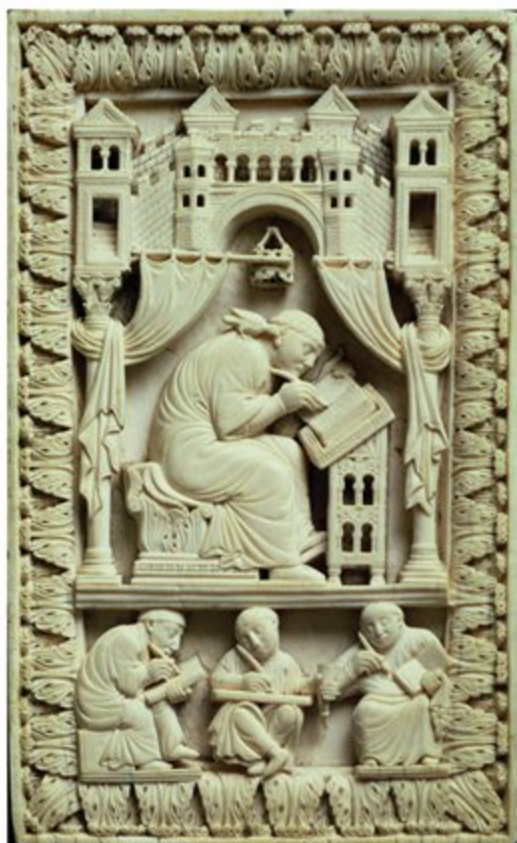
♦ **שבט הפרנקים** - בני השבט הקימו ממלכה חזקה בין נהר הלוֹאֶר לנהר הֶרִיִינוס. אזור זה נקרא היום צרפת, ושם המדינה France נגזר משמם.

♦ **גרגוריוס הראשון** - עמד בראש הכנסייה הקתולית בשנים 590-604. אף שלא השתמש בתואר אפיפיור הוא נחשב למייסד האפיפיורות. כל ימיו חי חיי נזירות.

המנזרים מסייעים להתפשטות הנצרות

תפקיד מיוחד בהתפשטות הנצרות מילאו הנזירים. בראשית הנצרות נהגו רוב הנזירים להתבודד - אבל מהמאה הרביעית קמו **מנזרים**, והנזירים חיו בהם חיי שיתוף, התפללו ולמדו יחד את ספרי הברית החדשה. הנזירים עסקו בעבודות כפיים: חקלאות, בנייה ומלאכות אחרות שסיפקו את צורכיהם.

אחת הפעולות החשובות של הנזירים הייתה העתקת כתבי יד, ובזכות פעולתם זו שרדו רבות מיצירות התרבות של העולם העתיק: כתבי יד בפילוסופיה, ברפואה, בהיסטוריה ועוד. ההעתקה על קלף בעט עשוי נוצה הייתה עבודה מייגעת וממושכת. הנזירים התמידו במלאכתם שעות רבות ביום, וראו בכך דרך להילחם בפיתוי הגוף.

גרגוריוס הגדול מעתיק ספרים, תבליט שנהב מן המאה התשיעית < גרגוריוס הגדול היה בראשית דרכו נזיר, ובסוף המאה השישית עמד בראש הכנסייה.

לכל אחד מהמנזרים היה תקנון שעל פיו חיו הנזירים באותו המנזר, אבל היו גם כללי התנהגות משותפים לכל המנזרים. לדוגמה, החובה לחיות חיי פרישות, להסתפק במועט ולציית לאב המנזר ולתקנון המנזר. מנזרים רבים אימצו תקנון המיוחס לנזיר **בנדיקטוס**, שחי במאה השישית באיטליה, ובו כללי משמעת נוקשים והוראות כיצד להגיע לשלמות דתית.

המנזרים שימשו מרכזים להפצת הנצרות, והיו מנזרים שקמו במיוחד למטרה זו. הנזירים אף קיבלו על עצמם תפקידים של חינוך והנהגה דתית - בכל מנזר או בסמוך לו היה בית ספר. בשעת צרה העניקו המנזרים גם מקלט וסעד.

בשל מסירותם של הנזירים לעבודת האל הם זכו להערצה ונהנו ממתנות ומתרומות. מלכים ומשפחות אצולה העניקו למנזרים שטחי אדמה גדולים, וכמה מהמנזרים היו למעשה אחוזות שהעסיקו איכרים ובעלי מלאכה. בתמורה להעסקתם קיבלו המנזרים מהאיכרים חלק מהיבול. נוסף לאדמות קיבלו המנזרים גם כתבי זכויות שהעניקו להם חסינות מפני התערבות השליטים. בדרך זו צברו המנזרים כוח כלכלי ומדיני, ועם השנים הוא הלך וגדל.

1. מה ביקש המאייר להדגיש בכך שצייר את גרגוריוס מעתיק ספרים?

♦ **נזיר** - המילים "נזיר" ו"מנזר" ברוב השפות מקורן במילה היוונית monos: לבד. הנזירים היו אנשים שבחרו לפרוש מן החברה על מנת להקדיש את חייהם לעבודת האל.

♦ **הברית החדשה** - ספר מקודש לנצרות הכולל את ספרי התורה והנביאים, המכונים בפי הנוצרים "הברית הישנה", וכן את ספרי הבשורה הנוצריים ואיגרות השליחים המתארים את חייהם של ישו והשליחים ואת פועלם. נוסח הברית החדשה המקובל בימינו התגבש בסוף המאה הרביעית.

הנצרות מגבשת מוסדות, אמונות וטקסים

במהלך התבססותה של הנצרות התגבשו בה מוסדות ותפקידים, ובראשם הכנסייה. למושג כנסייה יש משמעות של מבנה בו מתכנסים הנוצרים לתפילה ולקיום הטקסים הדתיים וגם של קהילה של כל המאמינים בישו. הכנסייה נחשבת למייצגת של ישו, תפקידה לתווך בין האל לבין המאמינים, והיא מגדירה את עצמה כנסייה קתולית - כלל-עולמית.

הכנסייה היא ארגון מדורג, והדרגה הגבוהה ביותר בו היא האפיפיור (מהמילה הלטינית papa, שפירושה אב). מהמאה השתים עשרה נתפס האפיפיור כממלא המקום של ישו. דרגה מתחתיו עומד ארכיבישוף, האחראי על כל הבישופים במחוז. בידי הבישוף (מהמילה היוונית episcopus, שפירושה משגיח) נתונות סמכויות ההוראה והשיפוט והוא נחשב ליורש של השליחים. בדרגה נמוכה מדרגתו של הבישוף עומד הכומר, הממונה על הטקסים הדתיים בכנסייה.

עם התפשטות הנצרות התגבשו בה גם אמונות וטקסים. כמה מהם היו תוצאה של התפשטות הנצרות בקרב עובדי האלילים (עמ' 10). לדוגמה, המעמד המיוחד של יום ראשון - שבתרבות האלילית היה יומו של אל השמש, והחל מהמאה הרביעית היה ליום המנוחה הרשמי והיום שבו מתקיימים הטקסים בכנסייה.

במאה הרביעית התקבל גם נוסח מוסכם של הצהרת האמונה בישו. הנוסח כולל את האמונה בישו ובהיותו בן האלוהים שבחר למות על הצלב כדי לכפר על חטאיהם של בני האדם, וכן את האמונה שישו קם לתחייה ביום השלישי למותו ושבאחרית הימים הוא יקום לתחייה וישוב למלוך על בני האדם. הנוסח היה מקור לחילוקי דעות בין קבוצות נוצריות ובמהלך ימי הביניים חלו בו שינויים.

הצהרת האמונה בישו כוללת גם את האמונה שהכנסייה מחזיקה בידיעה בלעדית של האמת הנוצרית - אמת המצויה בכתבי הקודש, ורק לכנסייה יש הסמכות לפרש אותם. נוסף על כך הכנסייה נחשבת למוסד היחיד המסוגל להושיע את המאמינים, וזאת באמצעות טקסים מקודשים המכונים סקרמנטים♦. אחד הסקרמנטים, הטבילה, נקבע לזכר הטבילה של ישו בנהר הירדן. הטבילה מסמלת את ההצטרפות לנצרות, והיא טקס בלתי הפיך. לפי הכנסייה, אדם איננו יכול להיות נוצרי בלא טבילה; ואחרי שהוטבל, אפילו בכפייה, הוא איננו יכול לעזוב את הנצרות.

שאלות לסיכום הסעיף התפשטות הנצרות והתגבשות מוסדותיה (עמ' 7-12)

1. א' לימור טוענת שפאולוס הוא האיש שהפנה את המאמץ המיסיונרי של הנצרות מן היהודים אל הגויים (בין יהודים לנוצרים, כך א, עמ' 59).
א. מה הייתה החלטתו של פאולוס? כיצד השפיעה על דמותה של הנצרות?
ב. הרמב"ם פסק: "הנוצרים - עובדי עבודה זרה הן" (משנה תורה, הלכות מאכלות אסורות יא, ז).
על אילו יסודות של הנצרות פסיקה זו מתבססת?
2. מה היו התפקידים שמילאו הנזירים והמנזרים בחברה הנוצרית? מיינו אותם לתחומי חיים שונים.
3. שרטטו תרשים המדגים את המבנה הארגוני של הכנסייה הקתולית ואת בעלי התפקידים בה.

♦ סקרמנטים - מקור המושג במילה הלטינית sacramentum (ברית, שבועה), ומשמעותו טקס שיש לו תוקף מקודש. במאה השלוש עשרה נקבעו שבעה סקרמנטים: 1. טבילה, שבאמצעותה המאמין מצטרף לכנסייה; 2. קונפירמציה, שבה האדם מאשר בפומבי את רצונו להצטרף לכנסייה; 3. אוכריסטיה - הסעודה בזמן המיסה, שבה אוכלים את הלחם ושותים את היין, ההופכים לגופו של ישו ולדמו; 4. נישואים, שנחשבים לטקס בלתי הפיך שאי-אפשר להתיר; 5. וידוי לפני הכומר, שמעניק מחילה; 6. הסמכה של כוהן דת שמעניקה לו את הסמכות לבצע את הסקרמנטים; 7. משיחה בשמן לפני המוות.

היחסים בין הכנסייה לשלטון המדיני

הכנסייה והשליטים משתפים פעולה

בסוף המאה החמישית לא היה שלטון מרכזי באירופה. האימפריה הרומית הייתה נתונה בתהליך של שקיעה, ושבטים שנלחמו זה בזה פלשו אליה והתיישבו בה. היעדר הביטחון האישי בשל מלחמות השבטים, היחלשות כוחם של המלכים ועלייתם של שליטים מקומיים היו מהגורמים להתפתחות השיטה הפאודלית. ♦

שיטה זו הביאה להיווצרות של שלושה מעמדות חברתיים: **לוחמים** - האצילים והאבירים המגנים על כלל החברה; **מתפללים** - הכמרים הדואגים לשלום המאמינים הנוצרים; ו**עמלים** - האיכרים, שהיו רוב האוכלוסייה. כל מעמד או קבוצה נחשבו לגוף משפטי, **קורפוסציה** (בלטינית: גוף), שיש לו חוקים, מנהגים ומערכות משפט משלו שהשליט מכיר בהם.

הכנסייה הייתה חלק מהשיטה הפאודלית: השליטים העניקו לכנסייה אדמות והתערבו במינויים של אנשי הכנסייה, והכנסייה מינתה שליטים מקומיים. שיתוף פעולה הדוק במיוחד היה בין הכנסייה למלכים **מהשושלת הקרולינגית**. מלכי השושלת הקרולינגית, ששלטה החל במאה השמינית על מרבית שטחה של אירופה המערבית, הכירו בשלטונה של הכנסייה על שטחים סביב רומא, ובשנת 756 קמה בהם **מדינת האפיפיור**.

תעודה

מכתב גלסיוס הראשון לקיסר האימפריה הרומית המזרחית, 494

גלסיוס הראשון היה בישוף העיר רומא בשנים 492-496

אכן שניים הם [...] השולטים בעיקר בעולם הזה: הסמכות [...] המקודשת של הכוהנים וסמכות הביצוע [...] המלכותית. משניהם כבד יותר משקל הכוהנים, שהרי אף המלכים עצמם עתידיים הם לתת דין וחשבון ביום הדין האלוהי לאנוש. הלא ידעת, בן רחום, שאף אם במעלתך שולט הנך בבני האדם, הרי תרכין צווארך במסירות בפני מגיניך בעניינים האלוהיים, משום שמהם מקווה אתה [לקבל] את סיבת ישועתך. [...]

אולם כיוון שגם ראשי הדת עצמם, ביודעם שמידי ההשגחה העליונה נתון לך השלטון (*imperium*), מצייתים לחוקיך בכל הנוגע לסדר הציבורי, לבל יתגלעו דעות מנוגדות בענייני העולם הזה, האם לא יאה לך [...] לציית לרצונם [...] ? (ס' מנשה, הכנסייה הקתולית בימי הביניים: אידיאולוגיה ופוליטיקה, כרך א, עמ' 81)

1. לפי מכתבו של גלסיוס, מהי חלוקת התפקידים בין הכנסייה למלוכה?
2. באילו תחומים כוהני הדת כפופים למלך ובאילו תחומים המלך כפוף לכוהני הדת?
2. גלסיוס דימה את היחסים בין שתי מערכות השלטון לשתי חרבות. הסבירו למה התכוון בדימוי זה.

♦ **השיטה הפאודלית** - שיטה חברתית וכלכלית שהתפתחה באירופה במאות השישית והשביעית והגיעה לשיאה במאות העשירית-השלוש עשרה. מקור המונח ב"פאדום" - אדמות, רכוש או נכסים מניבי הכנסות - שהוענק לנאמני, לוחם, בדרך כלל בתמורה לשירות צבאי. הווסאל קיבל את הקרקע עם האיכרים שישבו עליה, והם היו משועבדים לו. הוא נשבע אמונים לסניור, האדון, והתחייב לסייע לו במלחמותיו.

הבולט במלכי השושלת היה **קרל הגדול** (שלט בשנים 768-814). הוא הנהיג ברחבי ממלכתו את חוקי הכנסייה, העניק לכנסייה אדמות ובנה מנזרים. בניגוד לעמדה המוצהרת של הכנסייה, שאין לכפות בכוח את הנצרות, קרל הגדול הכריח את השבטים שישבו באזורים שכבש להתנצר. קרל

הגדול גם סייע לאפיפיור **לאו השלישי** מול מתנגדיו. בתמורה לסיוע הכתיר האפיפיור ב-25 בדצמבר 800 את קרל הגדול ל**קיסר הרומאים** - תואר שלא היה קיים מאז הודח הקיסר הרומי האחרון.

האפיפיור מכתיר את קרל הגדול לקיסר, איור לכתב יד מן המאה הארבע עשרה

1. מהי משמעות ההכתרה של קרל הגדול לקיסר בידי האפיפיור?

הכנסייה והקיסרים נאבקים על סמכויות

שיתוף הפעולה בין הכנסייה לקיסרים לא נמשך זמן רב, ובמאה האחת עשרה פרץ ביניהם מאבק. הרקע למאבק היה מעורבותם של הקיסרים במינויים של אפיפיורים, בישופים וכמרים; ולא אחת הם העניקו את התפקיד היוקרתי לכל המרבה במחיר - עובדה זו פגעה בדמותה של הכנסייה ובמעמדה.

בעקבות זאת גברו הקולות שקראו לערוך **רפורמה**, תיקונים, בכנסייה. ברפורמה תמך גם הקיסר **היינריך השלישי**, ששלט בשנים 1039-1056 - הוא הדיח את האפיפיורים שכיהנו בזמנו, וכדי להבטיח שאת תפקיד האפיפיור ימלא אדם ראוי מינה בעצמו את האפיפיור.

צעדיו של הקיסר חיזקו את תביעתה של הכנסייה לעצמאות, ומאבק פרץ בין הכנסייה לקיסרים. המאבק הגיע לשיאו בין האפיפיור **גרגוריוס השביעי** (אפיפיור בשנים 1073-1085) לקיסר **היינריך הרביעי** (קיסר בשנים 1056-1106).

ב-1075 פרסם גרגוריוס השביעי **תכתיב אפיפיורי**, ובו הוא קבע כי לכנסייה יש סמכות בלעדית למנות כמרים ולהדיחם. המסמך גם העניק לאפיפיור את הזכות להדיח קיסרים ולהתיר וסאלים משבועת הנאמנות לסניור. בכך פגע המכתב לא רק בסמכותו של הקיסר אלא גם בהכנסותיו מהמסים שהעבירו לו הווסאלים. בתגובה החליט הקיסר היינריך הרביעי להדיח את גרגוריוס השביעי, שהוא עצמו אישר את מינויו, ובחר באפיפיור אחר תחתיו. האפיפיור גרגוריוס השביעי מצדו הכריז על נידויו של הקיסר.

הקיסר היינריך הרביעי בקנוסה, ציור מן המאה התשע עשרה

1. כיצד בחר הצייר לבטא את מעמדו של הקיסר?
2. האם התמונה מבטאת את מה שהתרחש בקנוסה? נמקו.

היינריך הרביעי הבין כי שלטונו נתון בסכנה והחליט לבקש מחילה מן האפיפיור, שהיה בדרכו לגרמניה, אך נאלץ לעצור באיטליה בשל החורף הקשה. האפיפיור, שלא ידע מהן תכניותיו של הקיסר, חשש מפניו ובחר להתבצר בטירה בקנוסה שבצפון איטליה. היינריך הרביעי מיהר להגיע לקנוסה יחף ולבוש שק, אך נאלץ להמתין בשלג מחוץ לטירה במשך שלושה ימים, עד שזכה במחילת האפיפיור.

נדמה היה שהיחסים בין הכנסייה לקיסר הסתיימו בניצחון הכנסייה, אך עד מהרה התחדש המאבק. האפיפיור החרים שוב את היינריך הרביעי, ואילו היינריך הרביעי עלה עם צבאו על רומא והגלה ממנה את האפיפיור. המאבק הגיע לסיומו רק בשנת 1122 בהסכם ווקס, שנקרא על שם העיר וורמס שבה נחתם. הסכם הפשרה השאיר את מינויים של הבישופים ואבות המנזרים בידי הכנסייה, אך הותיר בידי הקיסר את הזכות לאשר את הבחירה ואף להציע מועמדים.

הכנסייה מחזקת את מעמדה

במאה השתים עשרה החלה הכנסייה לקבוע סדרי פולחן אחידים - לדוגמה, ההחלטה ששפת הפולחן הדתי תהיה לטינית. החלטה זו חיזקה מאוד את הכנסייה, שכן במקומות רבים הלטינית לא הייתה שפת הדיבור. משום כך נוצרים רבים, שלא הבינו את שפת התפילה ולא יכלו לקרוא את ספרי הקודש, היו תלויים בכומר לקיום הפולחן הדתי.

אמצעי נוסף לחיזוק הכנסייה היה ועידות כנסייה עולמיות, שאותן יזם האפיפיור והשתתפו בהן כל בעלי התפקידים החשובים בכנסייה. ההחלטות שהתקבלו בהן חייבו את כל הנוצרים, ורומא הייתה למרכז שעניי כל הנוצרים נשואות אליו. נוסף על כך חוננו לגאטים - נציגים מטעמו של האפיפיור בארצות אחרות. הלגאטים הפיצו ברחבי העולם הנוצרי את דבר האפיפיור וביססו את מעמדו ואת שלטון הכנסייה.

שאלות לסיכום הסעיף: היחסים בין הכנסייה לשלטון המדיני (עמ' 13-15)

1. בסעיף מתואר מאבק בין הכנסייה לקיסרים.
 - א. מה היה תוכן המאבק ומה היו עמדות הצדדים המנוגדים?
 - ב. האם המאבק חיזק את הכנסייה או החליש אותה? נמקו.
2. אחד מסמלי המשרה של הבישופים היה מטה רועים. כיצד סמל זה מלמד על האופן שהם ראו בו את תפקידם ואת המאמינים?
3. בימינו משתמשים בביטוי "הליכה לקנוסה". בררו למה מתכוונים בביטוי זה. היעזרו במרשתת.

המאבק בין הנצרות לאסלאם

האפיפיור מכריז על מלחמת קודש

בין המאה האחת עשרה למאה השלוש עשרה התנהלו מלחמות ממושכות בין נוצרים למוסלמים והן ידועות בשם **מסעות הצלב**.

ראשיתם של המסעות בפנייה של קיסר האימפריה הביזנטית ♦ אל האפיפיור אורבנוס השני כדי שיעזור לו להציל את ממלכתו. שבטים תורכיים שהתאסלמו ונקראו **סלג'וקים** כבשו ב-1073 כמעט את כל השטחים באסיה הקטנה (היום אזור בתורכיה) שהאימפריה הביזנטית שלטה בהם ואיימו על הבירה קונסטנטינופול. הם כבשו גם את ירושלים, ולטענת הנוצרים הערימו קשיים על עולי רגל נוצרים שביקשו לפקוד את המקומות הקדושים לנצרות.

בוועידת כנסייה שהתכנסה ב-1095 בקלרמון שבצרפת קרא האפיפיור **לאבז'רים** - לוחמים מבני מעמד האצולה - להציל את ירושלים ואת קונסטנטינופול מידי המוסלמים. בנאום המיוחס לאפיפיור הוא הדגיש את החשיבות המיוחדת שיש לירושלים במסורת הנוצרית ואת הסכנה לקברו של ישו ולמקומות הקדושים לנצרות. המסע נחשב ל**מלחמת קודש**, ולמשתתפים הובטח גמול חומרי - שלל שיילקח מהאויב; וגמול רוחני - כפרה על חטאיהם.

ספינת צלבנים, איור לכתב יד מן המאה השלוש עשרה, ספרד

♦ **האימפריה הביזנטית** - בסוף המאה הרביעית התפצלה האימפריה הרומית לאימפריה רומית מערבית ובירתה רומא ולאימפריה רומית מזרחית, שנקראה גם האימפריה הביזנטית, ובירתה קונסטנטינופול. הפיצול המדיני היה גם פיצול דתי. נהוג לציין את סופה של האימפריה הרומית המערבית בשנת 476 עם הדחת הקיסר הרומי האחרון. לעומת זאת, האימפריה הביזנטית התקיימה עוד כאלף שנה לאחר מכן, עד כיבוש קונסטנטינופול בשנת 1453 בידי העות'מאנים.

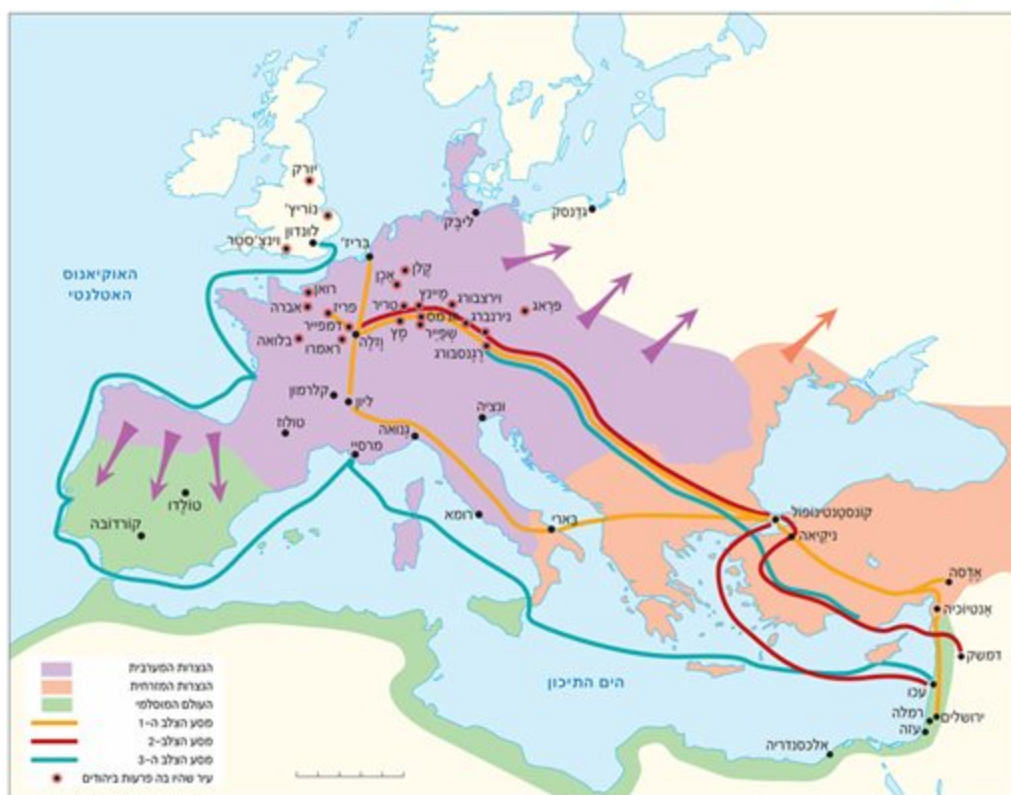
קריאתו של האפיפיור נבעה לא רק ממניעים דתיים: המסע היה הזדמנות להעלות את קרנה של הכנסייה, והוא השתלב בשאיפה של הנצרות להתפשט בארצות אחרות. האפיפיור גם קיווה שהמסע יסייע לו להרחיב את השפעתו גם על הנוצרים באימפריה הביזנטית, שסירבו להכיר בסמכותו הדתית עליהם, וכן לחזק את מעמדו מול הקיסרים.

המונים נענים לקריאת האפיפיור

התגובה לקריאת האפיפיור הייתה מפתיעה בעוצמתה ובממדיה. האפיפיור קבע בנאומו את מועד היציאה לחסע ל-15 באוגוסט 1096 - על פי המסורת הנוצרית יום עלייתה לשמים של אמו של ישו. ואולם, כחמישה חודשים לפני המועד הזה כבר החלה נהירה מזרחה של המונים, לעתים כפרים שלמים, כולל נשים וילדים - בלא מנהיג ובלא ארגון וסדר.

המניעים של היוצאים למסע היו מגוונים: העניים קיוו למצוא פתרון למצוקת הרעב, האיכרים חיפשו דרך להשיג חירות מאדוניהם, הסוחרים קיוו למצוא במזרח שווקים לסחורותיהם ולהביא את סחורות המזרח לאירופה, והנזירים ביקשו לזכות בכפרת עוונות. נוסף למניעים השונים, לכולם היה מניע דתי משותף. הם תפרו על בגדיהם את הצלב, הסמל של הדת הנוצרית, ולכן הם כונו **צלבנים**.

מפה 2 < מסעות הצלב וההתפשטות של אזורי ההתיישבות באירופה

1. כמה מסעות צלב מסומנים במפה?
2. מה הייתה נקודת המוצא של המסעות המסומנים במפה? מה תוכלו להסיק מכך? איפה הם הסתיימו?
3. זהו במפה את המסלול של מסע הצלב הראשון. מה המרחק שצעד צלבן שיצא מן העיר טולוז בדרכו לירושלים? חשבו את המרחק בעזרת קנה המידה של המפה.
4. עקבו אחר המסלול של אחד המסעות לפי בחירתכם. שערו, עם אילו קשיים וסכנות נדרשו להתמודד היוצאים למסע? היעזרו גם בפרק.

חוסר הארגון היה בעוכריהם: רבים מתו בדרך, ואחרים שבו על עקבותיהם. בדרכם הם התקיימו ממעשי שוד וביזה וטבחו באוכלוסייה המקומית. במיוחד נפגעו היהודים, שנחשבו בעיניהם לרוצחי האל, שאת קברו הם יצאו לגאול. הקהילות היהודיות בערים **שְׁפִיר**, **וֹרְקֶס**, **מִינֶץ** ו**קֶלֶן** חרבו כמעט כליל. במקורות היהודיים האירועים נודעו בשם גזרות תתנ"ו (עמ' 60).

בסתיו 1096 הגיעו הצלבנים ששרדו במסע לקונסטנטינופול. הקיסר הביזנטי ראה לפניו אספסוף עייף ורעב וסגר בפניהם את שערי העיר. המעטים שהצליחו לחצות את מצרי ה**בֶּזְקָפֹורֶס** נפלו בידי הסלג'וקים ולא הגיעו לארץ ישראל.

הצלבנים כובשים את ירושלים

בזמן שההמונים נהרו מזרחה התארגן **מסע הצלב של האבירים**, והוא יצא לדרך בתאריך שקבע האפיפיור והיה מאורגן היטב. עם זאת, לא היה זה מסע אחד מלוכד, אלא מסע של ארבעה צבאות שונים: שניים מצרפת; אחד מארצות השפלה (בימינו הולנד, בלגיה ולוקסמבורג); ואחד מאיטליה. שליח מטעם האפיפיור התמנה למפקד העליון של הצבאות. ביוני 1097, כמעט שנה אחרי שיצאו הצלבנים למסע, הם הצליחו להחזיר לקיסר הביזנטי את השליטה על מרכז אסיה ומערבה.

בשלב זה פרשו כמה מהאבירים מהמסע והקימו ממלכות עצמאיות. יתר הצלבנים המשיכו לירושלים; וביוני 1099, לאחר מצור בן חמישה שבועות, כבשו אותה. כיבוש ירושלים לווה בטבח של עשרים-שלושים אלף תושבי העיר המוסלמים והיהודים, ועל מי ששרדו בטבח נאסר להתגורר בה. את רחבת הר הבית הפכו הצלבנים למקום מקודש לנצרות, ואת המסגדים לכנסיות. אחרי כארבע מאות שנה של שלטון מוסלמי עברה ירושלים לידי הנוצרים. ירושלים הייתה לבירת הממלכה הצלבנית, והממלכה נקראה **ממלכת ירושלים**.

הצלבנים שכבשו את ירושלים היו מיעוט מתוך מאה וחמישים אלף שיצאו בשנת 1096 מאירופה לארץ ישראל. מתוכם הגיעו לירושלים כעבור שלוש שנים לא יותר מארבעים אלף, ורובם החליטו לחזור לאירופה. רק מעטים התיישבו במזרח, והם כונו בפי תושבי הארץ **פרנקים**, משום שרובם המכריע הגיע מצרפת (עמ' 10). הצלבנים היו מיעוט נוצרי שישב בתוך רוב מוסלמי והתבדלו מהנוצרים בני המזרח וגם משאר תושבי הממלכה, אבל במרוצת השנים הסתגלו אחדים מהם למזרח, נשאו נשים מקומיות וקשרו מסחר וחברה עם תושבי הארץ.

חותם של ממלכת ירושלים הצלבנית, תחילת המאה השלוש עשרה

1. זהו את המבנים שעל החותם.
2. מה ביקשו שליטיה של ממלכת ירושלים הצלבנית להביע בסמלים שעל החותם?

הנוצרים כובשים מחדש את ספרד

המסעות הצבאיים לארץ הקודש היו חלק ממאמץ כללי של הנוצרים לדחוק את המוסלמים מאחיזתם באירופה, ובמיוחד מספרד שבחצי האי האיברי. ב-711 כבשו המוסלמים את חצי האי האיברי מידי הנוצרים, ובתוך שנים ספורות השתלטו על רוב שטחו, אולם כבר ב-722 החלו הנוצרים בתהליך שנקרא **רקונקיסטה** - כיבוש מחדש של ספרד מידי המוסלמים. באזורים שכבשו הנוצרים הם אסרו על התושבים המוסלמים להשתמש בשפה הערבית, לנגן בכלי נגינה מוסלמיים וללבוש את הלבוש המוסלמי המסורתי.

נקודת מפנה במהלך הרקונקיסטה הייתה ב-1145, ערב מסע הצלב השני, כשהאפיפיור הכריז כי כל מלחמה נגד הכופרים נחשבת למסע צלב. בעקבות הכרזת האפיפיור זכתה הרקונקיסטה לתמיכת הכנסייה ולסיוע מצד אבירים מצרפת, מאנגליה, מגרמניה ומאיטליה.

בשנת 1147 כבשו את ספרד שבטים מוסלמיים שנקראו **המאחידן** (בערבית: המייחידים, כלומר המאמינים באל אחד) ונדעו בקאותם הדתית. הם גילו התנגדות חזקה לכיבוש הנוצרי אך לא הצליחו לבלום אותו. עד שנת 1248 הצליחו הנוצרים לכבוש את כל הממלכות בדרום חצי האי האיברי למעט ממלכת גרנדה, שנותרה הממלכה המוסלמית היחידה על אדמת ספרד. רק ב-1492 עם כיבושה של גרנדה הפכה ספרד כולה לארץ נוצרית. הנוצרים השלימו את ניצחונם בגירוש של כל היהודים מספרד באותה השנה (עמ' 69).

מפה 3 < תהליך הרקונקיסטה בספרד עד 1492

1. כיצד המפה מבטאת את שלבי הרקונקיסטה?
2. מהי חשיבות הכיבוש של גרנדה?

שאלות לסיכום הסעיף: המאבק בין הנצרות לאסלאם (עמ' 16-19)

1. מה היו הקשיים שעמדו בפני הצלבנים?
2. טקס ההכתרה של מלך ירושלים נערך בכנסיית המולד בבית לחם, שהוא לפי המסורת הנוצרית מקום הולדתו של ישו. מדוע לדעתכם התקיים טקס ההכתרה במקום זה? נמקו.
3. הצלבנים הותירו בארץ ישראל מבצרים מרשימים. בחרו אחד מהמבצרים שהקימו הצלבנים בארץ ישראל והסבירו את חשיבות מיקומו. היעזרו במרשתת.

לחזרה ולדין

1. לפניכם רשימת שמות ומושגים: אפיפיור, מיסיונרים, גרגוריוס הראשון, כנסייה, סקרמנטים, קנוסה, היינריך הרביעי, תכתיב אפיפיורי, ממלכת ירושלים.
א. בחרו חמישה שמות או מושגים מן הרשימה וציינו באיזה עניין הם נזכרו בפרק.
ב. מצאו צמדדים או קבוצות של שמות ומושגים וציינו מה הקשר ביניהם. לדוגמה: האפיפיור קרא לצאת למסע צלב.
2. א' גראבויוס טוען: "יש להדגיש בין המניעים להתנצרות גם את השאיפה שרווחה בקרב אחדים מבין ראשי השבטים [הפגניים] לרכוש מערכי התרבות הרומית, שהכנסייה ייצגה אותם" (התבוללות וטמיעה, עמ' 138).
א. מה היו לדעת גראבויוס מניעי ההתנצרות של השבטים הפגניים?
ב. אילו מניעים אחרים להתנצרות השבטים הפגניים מוזכרים בפרק?
3. במהלך ימי הביניים חיזקה הכנסייה את מעמדה.
א. באילו אמצעים חיזקה הכנסייה את מעמדה?
ב. מיינו את האמצעים לתחומים שונים.
ג. מה לדעתכם היה האמצעי המשמעותי ביותר? נמקו.
4. לפי ש' שחר "הכנסייה הקתולית בימי-הביניים [הייתה] [...] מערכת, שמצד אחד סיפקה למלוכה את האידיאולוגיה השלטונית שלה, את אידיאולוגיית המלוכה בחד האל, שיתפה עימה פעולה בתחומים רבים, ובכך גם שימשה לה משען, אולם מצד שני היתה גם המתנגד הגדול של השלטון החילוני, והגורם שהגביל את סמכותו" (מורשת ימי-הביניים, עמ' 46).
א. מה היו היחסים בין הכנסייה לבין המלוכה לפי ש' שחר? הדגימו על פי הפרק.
ב. אילו תפקידים נותרו בידי הכנסייה בסיומו של המאבק בינה לבין הקיסרים ואילו תפקידים נותרו בידי הקיסרים?
5. כיצד השפיעו מסעות הצלב על חיזוק כוחה של הנצרות? הדגימו.
6. א. בין החוקרים יש מחלוקת מתי החלה הרקונקיסטה. בחרו שתי אפשרויות לציון תחילתה ונמקו את בחירתכם.
ב. הסבירו מדוע כיבוש ממלכת גרנדה נחשב לסופה של הרקונקיסטה.

בימי הביניים הנצרות הייתה הגורם שליכד את העמים והשבטים שחיו במרכז אירופה ובמערבה לחברה בעלת תרבות משותפת, ולעקרונות הדת הנוצרית היה בה מקום מרכזי. כיצד עיצבה הנצרות את התרבות המערבית? באילו תחומים ניכרת השפעת הנצרות?

פרשנות והגות בהשפעת הנצרות

הכנסייה מפרשת את כתבי הקודש

הסמכות לפרש את כתבי הקודש הייתה בידי הכנסייה, ומטרת הפרשנות הייתה למצוא במקרא הוכחות לאמיתות הנצרות. הפרשנים הראשונים היו **אבות הכנסייה** - קבוצת סופרים שחיו במאות השלישית-השביעית ונחשבו בעלי סמכות מיוחדת. מקצתם חיו בארץ ישראל, לדוגמה אב הכנסייה **אוריגנס** (185 בערך-254), שחי בקיסריה, ערך מהדורה של התנ"ך בשישה טורים, המורכבים מהנוסח העברי ומחמישה תרגומים שונים, והשווה ביניהם.

בתרגום המקרא המשיך אב הכנסייה **הירונימוס** (341 בערך-420), שחי בבית לחם ולמד עברית כדי להבין את המקרא טוב יותר. לאחר מכן, במשך ארבע עשרה שנה הוא חיבר תרגום לטינית של התנ"ך ושל הברית החדשה. התרגום של הירונימוס נחשב בנצרות לבעל תוקף מקודש, ובעזרתו יכלו אנשי כנסייה, שידעו לקרוא לטינית, לקרוא את כתבי הקודש הנוצריים בשפתם. במאה השלוש עשרה התקבל נוסח של תרגום לטינית שנקרא **הוולגטה**, כלומר התרגום המקובל.

הירונימוס בחדרו, איטליה, ציור מן המאה החמש עשרה

התרבות מתפתחת בימיו של קרל הגדול

הדיוק בתרגום של כתבי הקודש היה חשוב מאוד לקרל הגדול (עמ' 14), והוא האמין כי הם חלק מתפקידו בהיותו שליט נוצרי. המלומד האנגלי **אלקין**, יועצו של קרל הגדול וידידו, הכין במאה השמינית תרגום חדש של הברית החדשה ללטינית והעניק לו אותו במתנה.

חצר מלכותו של קרל הגדול הייתה מרכז תרבותי: מלומדים הגיעו אליה ממרחקים ועסקו בה בכתיבת שירה, בלימוד דקדוק, בכתיבת חיבורים ובהעתקת ספרים. המלומדים התמנו לפקידים במנהל המלכותי או למורים בבתי הספר שהוקמו ברחבי הממלכה. קרל הגדול הורה להקים בית ספר בכל כנסייה ובכל מנזר ולהעלות את רמת הידע של הכמרים. בבתי הספר בכנסיות רכשו התלמידים השכלה בסיסית בעקרונות הדת הנוצרית וכן מיומנויות של קריאה וכתיבה במטרה להכשירם לתפקידים בכנסייה. ספר תהילים שימש ללימוד הקריאה, ומזמוריו ללימוד יסודות השירה. תלמידים שסיימו בהצלחה את לימודי היסוד - קריאה, כתיבה, חשבון ושירה - המשיכו ללמוד את **שבע האמנויות החופשיות** - מקצועות שנחשבו בסיס לחינוכו של בן אצולה: דקדוק, לוגיקה (תורת ההיגיון), רטוריקה (תורת הנאום), חשבון, גיאומטריה, אסטרונומיה ומוזיקה.

המאמצים של קרל הגדול לקדם את ההשכלה בממלכתו השתלבו בתיקונים שהוא ביקש לערוך בכנסייה. בעיניו השכלה הייתה המפתח לאמונה הנכונה וכן דרך לחזק את השליטה בממלכה הגדולה. למרות זאת רוב החברה הנוצרית לא ידעה קרוא וכתוב, ועובדה זו העניקה לכנסייה כוח רב.

חשיבות מיוחדת ייחס קרל הגדול להעתקת ספרים חדשים ולתיקון ספרים ישנים. למעלה משבעת אלפים כתבי יד או חלקים של כתבי יד נכתבו בשנים 750-900, לעומת כחמש מאות כתבי יד שידועים לנו עד לאותה תקופה.

בתקופה זו של העתקת הספרים קמו ספריות. הקטלוג הקדום ביותר שנמצא הוא **קטלוג הספרייה של וירצבורג** שבגרמניה, שנערך כנראה בשנת 800 והוא כולל שלושים ושישה כרכים. כל הספרים בספרייה, להוציא מילון, היו כתבי קודש נוצריים. בהדרגה התרבו הספריות, וכבר מהמאה התשיעית יש קטלוגים של ספריות שבהן מאות כרכים. גם מעט אנשים פרטיים, בדרך כלל אנשי כנסייה או אצולה, החזיקו ברשותם ספריות.

האוניברסיטות תורמות להפצת הידע

בתי ספר שקמו ליד המנזרים והכנסיות התפתחו בהדרגה ל**אוניברסיטות** - התאגדויות של מורים או של תלמידים. האוניברסיטה הייתה מוסד לימודי שבימי הביניים היה גם מסגרת חברתית, תרבותית ודתית, ובין חבריה היו נהוגים עזרה וערבות הדדית, ביקור חולים ובילוי משותף. התלמידים נהגו להתהלך בלבוש ובתספורת האופייניים לכמורה, ונאסר עליהם להקים משפחה. האוניברסיטה הראשונה קמה ב-1088 בבולוניה שבאיטליה, ובעקבותיה קמו אוניברסיטות נוספות ברחבי אירופה. הקמתן של האוניברסיטות הייתה חלק מתהליך התפתחותן של הערים באירופה מהמאה העשירית עד המאה הארבע עשרה (עמ' 59).

כל אוניברסיטה הייתה מזוהה עם תחום ידע מסוים: בבולוניה למדו משפטים; בפריז תאולוגיה - חקר הדת; ובסלרנו רפואה; אבל בכל האוניברסיטות, כמו בבתי הספר של הכנסייה, למדו את שבע האמנויות החופשיות. רק לאחר מכן התמחו התלמידים בתחום מסוים. שפת ההוראה באוניברסיטות הייתה לטינית, כמו שפת הפולחן (עמ' 15); תכנית הלימודים הייתה נתונה לפיקוחו של הבישוף המקומי; וסגל המורים היה מורכב מאנשי כנסייה.

התרחבות הידע השתלבה בניסיונות שהחלו במאה האחת עשרה לרפורמה בכנסייה ולהעלאת רמתה של הכמורה (עמ' 14). בוועידות הכנסייה הוסדרו תנאי השכר של המורים והוחלט לפעול למען חינוכם של ילדי עניים מבלי לדרוש תמורה כספית. נוסף על כך, אבות מנזרים יזמו חיפושים אחר העותק המדויק ביותר של כתבי הקודש הנוצריים ופעלו להפצתם.

תלמידים באוניברסיטת בולוניה, תבליט מן המאה הארבע עשרה

1. תארו את מעשיהם של התלמידים בעת השיעור.
2. מה מאפיין את לבושם של התלמידים?

הפילוסופיה מערערת על האמונה הנוצרית

אחד הנושאים שנלמדו באוניברסיטה היה הפילוסופיה (ביוונית: אהבת החכמה). במשך מאות שנים לימוד הפילוסופיה היה נחלתם של אנשי כנסייה, והם ראו בה אמצעי לביסוס האמונה הדתית. הלימוד נועד ליישב סתירות בין כתבי הקודש הנוצריים לבין התורות של פילוסופים יוונים, ובעיקר אפלטון ואריסטו, שהעמידו במרכז הלימוד את החקירה השכלית.

- ♦ **אפלטון** (427-347 לפסה"נ) - נולד באתונה וחי בה רוב ימיו. היה תלמידו של הפילוסוף סוקרטס וגיבש בעצמו שיטה פילוסופית הכוללת את כל תחומי החיים: אתיקה, אסתטיקה, מדע, תורת המדינה ועוד. רוב הגותו כתובה בדיאלוגים - בדרך כלל בין סוקרטס ובין דמויות היסטוריות אחרות. בשנת 385 לפסה"נ הוא ייסד באתונה אקדמיה, בית ספר לפילוסופיה.
- ♦ **אריסטו** (384-322 לפסה"נ) - תלמיד של אפלטון ומורה של אלכסנדר הגדול. מחקריו מקיפים את כל התחומים שהיו ידועים בזמנו - מביולוגיה דרך פיזיקה ועד תורת הנאום.

מהמאה השתים עשרה נחשבה הפילוסופיה לתחום דעת עצמאי ולא לחלק מלימודי הדת. פילוסופים החלו לדון בשאלות על תפקיד השכל האנושי וקראו לביקורת על עיקרי האמונה הנוצרית. לדוגמה, הפילוסוף **פייר אבֶּלָר** (1079-1142), שהיה בעצמו אב מנזר, לא היה מוכן לקבל את כתבי הקודש כמקור סמכות, אלא רק את השכל האנושי. לתפיסה זו היה שותף גם **תומס מאקווינו**, פילוסוף ותיאולוג איטלקי שחי במאה השלוש עשרה ונחשב לפילוסוף הנוצרי החשוב ביותר בימי הביניים. תומס מאקווינו ראה באדם יצור שמונהג על ידי התבונה ושואף לדעת את האל. הוא ניסה להוכיח את קיומו של האל ואת צדקת הדת הנוצרית בעזרת השכל ומתוך הסתמכות על חוקי הטבע.

דעות אלו היו ראשיתה של תפיסה חדשה על מקומו של האדם בעולם, על תפקיד השליטים ועל מעמדה של הכנסייה. אף שחלקן נועדו לבסס את האמונה הנוצרית, הדיון עורר את חששה של הכנסייה מפני אובדן השליטה הבלעדית שלה על הידע, והיא רדפה את הפילוסופים.

מפה 4 < אוניברסיטות ומרכזי תרגום מהמאה השתים עשרה עד המאה הארבע עשרה

1. באילו אזורים הוקמו אוניברסיטות?
2. היכן הוקמו אוניברסיטות מעטות והיכן רבות?

שאלות לסיכום הסעיף: פרשנות והגות בהשפעת הנצרות (עמ' 21-24)

1. אילו מהפעולות של קרל הגדול סייעו בהפצת הנצרות? בתשובתכם היעזרו גם בפרק 1.
2. מה היו שבע האמנויות החופשיות ואילו מהן נלמדות גם היום?
3. כיצד השפיעה הכנסייה על הקמת האוניברסיטות וכיצד השפיעה הקמת אוניברסיטות על מעמדה של הכנסייה?
4. מדוע סברה הכנסייה שדעות הפילוסופים מסכנות את מעמדה?

ציור ואדריכלות בהשפעת הנצרות

האמנות מחזקת את האמונה הנוצרית

בימי הביניים הציור, האדריכלות, הספרות והשירה ביטאו בעיקר תכנים נוצריים. ציורי קיר ופסיפסים סיפרו את תולדות חייו של ישו ושל קדושים נוצרים אחרים והמחישו את סיפורי הברית החדשה. גובהם של מבני הכנסיות וצורתם חיזקו בלב המאמינים רגשות של יראה דתית. המאמינים, שרובם לא ידעו קרוא וכתוב, למדו על הנצרות ועל ערכיה מתוך התבוננות בציורים ובמבנים.

אחד הנושאים שחזרו בציורים, בפסלים ובתבליטים היה **יום הדין**, שבו על פי האמונה הנוצרית יקומו המתים לתחייה ויעמדו לדין – הצדיקים יישלחו לגן עדן והחוטאים לגיהנום. התיאורים של הגיהנום, ובהם השטן וסביבו שדים, הטילו מורא בלב המאמינים, והם ביקשו להיות נוצרים טובים יותר ולהגיע לגן עדן.

האדריכלות מעידה על מעמדה של הכנסייה

עם התבססות מעמדה של הנצרות במאה הרביעית (עמ' 9) החלו הנוצרים להקים מבנים לצורך הפולחן הדתי. המאמינים התכנסו לתפילות ולטקסים דתיים בכנסייה, והיא שימשה גם מבנה שהתקיימו בו אירועים ציבוריים.

במאות הראשונות לנצרות לא הייתה לנוצרים מסורת אדריכלית משלהם והם רצו להימנע ממבנים שדומים למקדשים של עובדי האלילים. לכן הם בנו את הכנסיות על פי הדגם של **הבזיליקה הרומית**♦, שלא הייתה מבנה דתי, והתאימו אותה לפולחן הנוצרי.

בימיו של קרל הגדול חל שינוי באדריכלות של הכנסיות. בתקופה זו הכנסיות נבנו בסגנון הידוע בשם **האדריכלות הרומנסקית** – הן היו גבוהות בהשוואה למבנים אחרים והיה להן אופי של מבצר. קירות תמך רחבים נוספו להן כדי לייצבן. הן השתרעו על שטח גדול ושידרו חוזק וביטחון.

העלייה בכוחה של הכנסייה במאות האחת עשרה והשתים עשרה התבטאה בהקמת מבנים בסגנון **האדריכלות הגותית**. הכנסיות שנבנו בסגנון זה היו גבוהות במיוחד וכללו עושר עצום של פרטים וקישוטים. בקירות הכנסייה הגותית נקבעו חלונות עצומים בגודלם, והם עוטרו באמנות **ויטרז' – אותה יוצרים על ידי חיבור של חלקי זכוכית צבעונית זה לזה**. קרני השמש שחדרו דרך חלקי הזכוכית האירו את הכנסייה באור צבעוני ומיוחד, ומאמינים רבים ראו באור הזה סמל לאור הרוחני.

♦ **הבזיליקה הרומית** – מבנה מלבני ארוך ששימש שוק מקורה, בניין משרדים או בית משפט. החלל המרכזי נקרא "ספינה" משום שגג המבנה, שהיה עשוי בדרך כלל מקורות עץ, נבנה בטכניקה של בניית ספינות.

הסגנון הגותי בלט במיוחד במבנה של **הקתדרלה** - הכנסייה שנבנתה במרכז העיר, או במקום הגבוה ביותר בה, ושימשה מקום מושבו של הבישוף (עמ' 12). גובהה של הקתדרלה ומקומה ייצגו את העמדה של הכנסייה בימי הביניים: מרכז העולם הוא הדת והאמונה הנוצרית, ואין כמעט חשיבות לאדם ולחיי הגשמיים על פני האדמה. עיצוב החלל בקתדרלה וממדיה העצומים נועדו ליצור באדם המבקר בה ובקרבתה תחושה שהוא קטן וחסר חשיבות לעומת האל. גם משך הבנייה של הקתדרלות, לעתים עשרות או מאות שנים, העניק להן ממד נצחי לעומת חיי הקצרים של האדם.

קתדרלת נוטר-דאם דה שארט, צרפת, נבנתה בשנים 1145-1220

1. מהו הרושם שחזית הקתדרלה מותירה בעיני המתבונן?

שאלות לסיכום הסעיף: ציור ואדריכלות בהשפעת הנצרות (עמ' 25-26)

1. בחרו שני מושגים מתחום האדריכלות והסבירו כיצד הם ביטאו את מעמדה של הנצרות.
2. האפיפיור גרגוריוס הראשון, שחי במאה השישית, אמר: "הציור יכול לעשות למען הבורים מה שהכתובים עושים ליודעי קרוא". מהו תפקיד האמנות לפי דברים אלו?
3. דמיינו שאתם חיים בימי הביניים ועוברים בצל הקתדרלה. תארו את תחושתכם.

לחזרה ולדיון <

1. לפניכם רשימת שמות ומושגים: אבות הכנסייה, הוולגטה, שבע האמוניות החופשיות, קרל הגדול, אלקוין, אוניברסיטות, פילוסופיה, אדריכלות גותית, קתדרלה.
א. בחרו שלושה שמות או מושגים מן הרשימה וציינו באיזה עניין הם נזכרו בפרק.
ב. מצאו שלושה צמדים או קבוצות של שמות ומושגים וציינו מה הקשר ביניהם.
לדוגמה: אלקוין ערך מהדורה מתוקנת של הוולגטה.
2. בפרק מוזכרים אישים שהשפיעו על הפיכתה של הנצרות לבסיס התרבות המערבית. ציינו את שמותיהם של שלושה מהם והסבירו מה הייתה תרומתו של כל אחד מהם.
3. שער, אילו השפעות על החברה יכולות להיות להקמת אוניברסיטה? נסו לחשוב על השפעות קצרות טווח וארוכות טווח. מיינו את ההשפעות שמצאתם להיבטים (למשל; היבט דתי, כלכלי וכיו"ב).
4. באילו אמצעים עיצבה הנצרות את התרבות של עמי אירופה? בחרו שני אמצעים שלדעתכם היו המשפיעים ביותר ונמקו את בחירתכם.

במאה השביעית לסה"נ הופיעה בחצי האי ערב דת האסלאם, ומאמיניה הראשונים היו בני השבטים הערביים. השבטים הערביים יצאו לכיבושים בשם האסלאם והקימו אימפריה שחיה בה בני עמים שונים.

מה הייתה השפעת האסלאם על הכיבושים ועל ארגון האימפריה? מה הייתה התפיסה של האסלאם את מעמדם של בני הדתות האחרות?

המעמד הדתי של השליטים

הח'ליף - מנהיג המוסלמים

מוחמד ♦ מייסד דת האסלאם נקרא בפי המאמינים בו **רסול אללה** - שליח האל - והוא היה מנהיג דתי וגם מנהיג מדיני. לאחר מותו בשנת 632 החלו מאבקי ירושה, ובסופם נבחר חותנו **אבו בַּכְר** לרשת את מקומו. בחירתו של אבו בכר קבעה את הכללים לבחירת המנהיג המוסלמי - בן שבטו של מוחמד, בעל קרבה משפחתית למוחמד ומהמאמינים הראשונים בו.

תוארו של אבו בכר היה **ח'ליפת רסול אללה** - ממלא מקומו של שליח האל - ובקיצור **ח'ליפה**, או **ח'ליף**. התואר ח'ליף כלל את ההיבט המדיני בלבד, שכן לפי האסלאם מוחמד נחשב **לחותם הנביאים** - הנביא האחרון שאללה התגלה לו. החל במאה השמינית תוארו של הח'ליף השתנה ל**ח'ליפת אללה**, כלומר ממלא מקום האל, ונוספו לו גם תפקידים דתיים, כגון ניהול התפילה במסגד בימי שישי ונשיאת הדרשה, יציאה למלחמה נגד הכופרים, ומעל לכול - השלטת החוק המוסלמי.

דמותו של הח'ליף
עלי אבן אבו טאלב

לתפקיד הח'ליף באסלאם הייתה יוקרה מיוחדת. הח'ליף לא נחשב למנהיג של מדינה או של אזור מוגדר, אלא למנהיג של כל האומה ♦ המוסלמית, והציות לו נחשב למצווה דתית. תפקידו של הח'ליף היה לאכוף את ה**נְשִׁירָעָה** - מכלול המצוות והחוקים המחייבים את המוסלמי והחוק היחיד שהמדינה רשאית לחוקק. חוקים אלו מקיפים את כל תחומי החיים. על פירוש החוקים מופקדים חכמי הדת, ה**עולמאא**, שנחשבים למייצגים האמיתיים של האסלאם.

- ♦ **מוחמד** - מוחמד נולד בערך בשנת 570 בעיר מכה, וכשגדל עסק במסחר. במסעותיו הוא פגש יהודים ונוצרים ושמע מהם על אמונותיהם. על פי עדותו, בשנת 610 בהיותו כבן ארבעים התגלה לפניו המלאך גבריאל וציווה עליו למסור לבני האדם את דברי האל. הוא פנה אל בני שבטו, שבט קורייש, ואל תושבי מכה וקרא להם לעזוב את עבודת האלילים ולהאמין באללה - אל יחיד ובלתי נראה. אנשי מכה התנגדו לדבריו, ובשנת 622 הוא הגר עם תומכיו לעיר ית'רב, ואירוע זה מכונה "הג'רה". עד מותו בשנת 632 הצליח מוחמד לצרף לאסלאם שבטים רבים.
- ♦ **אומה** - המושג כולל את כלל המאמינים במוחמד, גם לא ערבים.

חובת הציות לשליט, אבן בטא, חכם דת מוסלמי בן המאה העשירית

כל חכמי הדת – חכמי הלכה ומלומדים, חסידים, אדוקים ומתנזרים, מראשית ימיה של אומת האסלאם ועד ימינו אלה – הסכימו כולם כאחד שתפילות יום-הששי [...] יציאה למלחמה נגד כופרים, העלייה לרגל למכה והעלאת הזבח שם – כל אלה מותרים תחת שלטונו של כל שליט [...], בין שהוא נקי כפיים או חוטא; וכן מותר לשלם לו את מס-הקרקע ומס הצדקה ואת המעשרות. מותר גם להתפלל במסגדים המרכזיים שאלה בנו, לעבור על גשרי-הקשתות ומעברי-הגשרים שהקימו, למכור ולקנות ולעסוק בכל סוגי המסחר, החקלאות והמלאכה – בכל תקופה ותחת שלטונו של כל שליט [...] מותר למאמין גם להתדיין בפני שופטיהם של שליטים בני-עוולה [רשעים], להוציא-לפועל את פסקיהם בדבר קנסות ועונשים [...] ולהישמע לכל מי שהם ממנים, אפילו אם הוא עבד חבשי [שליט ממעמד חברתי נחות שאיננו ממוצא ערבי] – פרט לדרישה למרוד באלוהים יתברך, כי על כך אין חובת משמעת על שום אדם. (נ' לבציון, ד' אפרת, ד' טלחון-הלה, האסלאם: מבוא להיסטוריה של הדת, כרך ג, עמ' 44)

1. אילו מעשים מותר למאמין המוסלמי לעשות תחת כל שלטון? חיינו אותם להיבטים שונים.
2. מתי אסור למאמין לציית לשליט?
3. נסחו את תפיסתו של אבן בטא בעניין הסדר המדיני הראוי. מה דעתכם על תפיסה זו? נמקו.

בחירת הח'ליף גורמת פיצול מדיני ודתי

דף מתוך הקוראן,
כתב יד מן המאה
הארבע עשרה

ארבעת הח'ליפים הראשונים שירשו את מוחמד נחשבים בעיני רוב המוסלמים לח'ליפים ישרי דרך, וזאת בזכות היותם מופת אישי ובזכות פעולותיהם למען התפשטות האסלאם והשלטת החוק הדתי. לדוגמה, בימיו של עות'מאן, הקוראן ♦, שעד אז נמסר בעל פה, הועלה על הכתב ונקבע לו נוסח אחיד ומחייב.

♦ **הקוראן** – הספר המקודש למוסלמים. הוא כולל נאומים של מוחמד למאמיניו, ויש בו מאה וארבעה עשר פרקים, המכונים "סורות". הסורות כוללות ענייני מוסר ואמונה, סיפורים על בני ישראל ועל נביאים, דרכי פולחן, נבואות על יום הדין ואיומים על המסרבים לקבל עליהם את האסלאם.

לעומת רוב המוסלמים היו גם קבוצות של מוסלמים שלא הכירו בחוקיות שלטונם של שלושת הח'ליפים הראשונים וטענו כי רק **עלי אבן אבו טאלב** (656-661), שהיה בן דודו של מוחמד וחתנו, ראוי לרשת אותו, ולא קודמיו בתפקיד.

תומכיו של עלי התארגנו בקבוצה בשם **שיעה**, ובהדרגה היא הפכה מתנועה פוליטית שנאבקה על תפקיד הח'ליף לתנועה דתית שהיו לה אמונות ודעות משלה. הייתה זו ראשיתו של פיצול מדיני ודתי בין האסלאם השיעי לבין האסלאם שאימץ את **הסונה**, והקרע ביניהם לא התאחה עד היום.

שאלת הירושה של הח'ליפות עוררה מלחמות בין עלי לבין משפחת אומיה, אחת המשפחות המיוחסות במכה. ראש המשפחה, מועאויה אבן אבו סופיאן, הכריז על עצמו שהוא הח'ליף וייסד את שושלת **בית אומיה** (שלטה כתשעים שנה, עד שנת 750). נגד שלטון בית אומיה פרץ מרד ובעקבותיו עלתה לשלטון משפחת עבאס, מצאצאי דודו של מוחמד. שושלת **בית עבאס** שלטה ברוב שטחיה של האימפריה המוסלמית במשך כחמש מאות שנה, משנת 750 עד שנת 1258.

שנות שלטונם של ארבעת הח'ליפים הראשונים

אבו בכר (632-634) נפטר	עומר אבן אל-ח'טאב (634-644) נרצח על ידי פרסי	עוית'מאן אבן עפאן (644-656) נרצח על ידי תומכיו של עלי	עלי אבן אבו טאלב (656-661) נרצח על ידי כת שפרשה מהשיעה
------------------------------	--	---	--

שאלות לסיכום הסעיף: המעמד הדתי של השליטים (עמ' 28-30)

1. כיצד התואר ח'ליף מבטא את הזיקה למוחמד?
 2. מה היו התנאים לבחירת הח'ליף? הדגמו.
 3. מה היו תפקידיו של הח'ליף? מיינו אותם להיבטים שונים.
 4. אילו שינויים חלו בתוארו של הח'ליף וכיצד הם באו לידי ביטוי בתפקידיו?
 5. במקורות המוסלמיים מופיעים סיפורים רבים על הח'ליף עומר. לדוגמה, מספרים שאחד האנשים שאל את שכנו של עומר אבן אל-ח'טאב מתי אפשר להיכנס לביתו של הח'ליף. על כך ענה השכן: אין לו דלת ולא שער. אחרי שהוא מתפלל הוא יושב בביתו, ומי שרוצה בא ומדבר אתו.
- מה אפשר ללמוד מהסיפור על התכונות שהמאמינים המוסלמים רצו לראות בח'ליף?

♦ **שיעה** - קיצור של "סיעת עלי". ייסוד השיעה מיוחס לבנו של עלי, חוסיין, שהוא ושבעים מבני משפחתו נרצחו בקרב בעיר כרבלא שבעירק על ידי בנו של מועאויה. לזכר הירצחו של חוסיין השיעים מציינים את חג העאשוראא. השיעים מאמינים כי שושלת בני עלי נמשכה עד הדור השנים עשר, וכי הצאצא השנים עשר נעלם אך הוא עתיד לשוב ולאחד תחת שלטונו את כל המוסלמים.

♦ **סונה** - המילה "סונה" מציינת אוסף של מסורות המתארות את הרגלי החיים של הנביא מוחמד, אמרותיו והטקסים הדתיים שנהגו הוא ומאמיניו הראשונים לקיים. כל מוסלמי מצווה לחקות מנהגים אלו ולדבוק בהם. רוב המוסלמים הם סונים.

המעמד הדתי של הכיבושים והיחס למיעוטים דתיים

הח'ליפים מעניקים לכיבושים מעמד דתי

הח'ליפים הראשונים ניהלו מלחמות להשלטת האסלאם וכבשו שטחים נרחבים באסיה, באפריקה ובאירופה. בעקבות הכיבושים התפתחה במאה השמינית תפיסה מוסלמית שחילקה את העולם לשני סוגים של אזורים: באזור המכונה **דאר אל-אסלאם** (בית האסלאם) השלטון נמצא בידי שליט מוסלמי והחוק המוסלמי חל בו; כל שאר האזורים, שבהם אין שלטון מוסלמי, נקראים **דאר אל-חרב** (בית המלחמה). לפי הקוראן השליטה של האסלאם באזורים אלו תושג בתעמולה דתית או במלחמה. המלחמה למען מטרות אלו נקראת **ג'יהאד**, ולפי האמונה המוסלמית לוחם שנהרג במהלכה הוא **שהיד** (קדוש) ויזכה להיכנס לגן עדן. מטרת הג'יהאד היא העברת האזור למעמד של דאר אל-אסלאם, ולא אסלום בכפייה של תושביו.

החלוקה של העולם לאזורים נועדה לקבוע היכן מותר למוסלמים להתיישב. רוב חכמי ההלכה המוסלמים סברו שאסור להתיישב במקום שבו השלטון לא התחייב להעניק למוסלמים חופש דת וביטחון אישי וכלכלי. דאר אל-אסלאם הוגדר מקום שבו המוסלמים נהנים מזכויות אלו. לפי דעה אחרת דאר אל-אסלאם הוא אזור שבו חלים חוקי ההלכה המוסלמית - בדרך כלל אזורים שהיו תחת שלטון מוסלמי. עם זה, מהמאה העשירית הכירו חכמי ההלכה המוסלמים באפשרות שגם מקום שבו השלטון איננו מוסלמי ייחשב לדאר אל-אסלאם.

לוחמים מוסלמים כובשים את חצי האי האיברי, איור לכתב יד מן המאה הארבע עשרה

♦ **ג'יהאד** - מאמץ שנעשה לטובת האסלאם. בתקופת מוחמד פירוש המושג היה מאבק פנימי-אישי נגד הרהורי כפירה ומאבק משפטי להסדרת ענייני הקהילה המוסלמית. לאחר מותו הפך המושג שם נרדף להפצת האסלאם בדרך של כיבושים או מסחר. יש הרואים בג'יהאד חובה המוטלת על כל יחיד, ויש הטוענים שהג'יהאד הוא חובה המוטלת על השלטון המוסלמי.

בהמשך נוספו חלוקות-משנה, לדוגמה **נאר אל-הדנה** (בית הרגיעה) - ארץ לא מוסלמית שיש עמה הסכם לאי-לוחמה או להפוגה בין מלחמות. ההפוגה מושגת בעקבות מחווה כלשהי שתמורתה יש לשלם מס, ואם התמורה לא מתקבלת החוזה מבוטל. מונח אחר הוא **דאר א-סולח** (בית שביתת הנשק) והוא נועד לאפשר למדינה מוסלמית מצב של שלום מתמשך עם מדינות לא מוסלמיות. החלוקות הנוספות ביטאו את תהליך ההשלמה של האסלאם עם העובדה שהוא לא הצליח להשתלט על העולם כולו. מוסלמים חיו בארצות שהאסלאם לא שלט בהן, ובתחומי האימפריה המוסלמית חיו בני דתות אחרות.

מפה 5 < שלבים בהתפתחות האימפריה המוסלמית

1. כמה זמן נמשכו הכיבושים של הח'ליפים?
2. באילו אימפריות נלחמו הח'ליפים?
3. מה אפשר ללמוד מן המפה על תהליך הקמתה של האימפריה המוסלמית?
4. שערן, אילו יתרונות כלכליים כיבושים אלו היו יכולים לספק לאימפריה המוסלמית?
5. אילו ריכוזים יהודיים היו תחת שלטון האסלאם? שערן, מדוע התרכזו החיים היהודיים דווקא במקומות אלו?

הסברים להצלחה של התפשטות האסלאם

■ האסלאם היה לדת החשובה ביותר בחצי האי [ערב] וה"אומה" המוסלמית היתה לכוח הפוליטי והצבאי החזק ביותר. מה היו הסיבות להצלחה [...] הזו? חוקרים מקשרים אותה לעדיפות הצבאית של המוסלמים, כמו גם לתחושת השליחות והתהילה שלהם.

מחמד יצר שילוב בין דת ופוליטיקה. הקשר בין אללה לאומה איפשר את גיבוש החברה המפוצלת לכלל כוח ריכוזי ואפקטיבי [יעיל] שהצליח בתוך זמן קצר להפוך את הערבים לשחקן ראשי בזירה העולמית. השליחות הפוליטית והדתית של מוחמד, והשתיים היו משולבות זו בזו – הציעה תכנית אטרקטיבית [מושכת]. המונותאיזם קיבל ביטוי פוליטי בדמות התפשטות הדת והכיבושים שענו על צרכים חומריים. (מ' שפה, אסלאם: מבוא קצר, עמ' 27)

■ התפשטות האמונה האסלאמית והאימפריה הערבית כאחד נסתייעה רבות בעמי הפרובינקיות [יחידות מנהליות] הכבושות, שבמספרים הולכים וגדלים במהירות קיבלו את האמונה האסלאמית ונקבצו אל האימפריה הערבית. [...] [העמים], שהיו משועבדים זמן רב לאימפריה הפרסית ולאיימפריה הביזנטית (עמ' 16), החליפו שליט אימפריאלי בשליט אימפריאלי ומצאו שאדוניהם החדשים פחות תובענים, יותר סובלנים, וחשוב מכול – מקבלים אותם ביתר רצון מן האדונים הישנים.

המעבר לאסלאם ולערביות בארצות האלה היה קל יחסית. המסים שהטילו הערבים היו נמוכים מן המסים שהטילו הביזנטים – בייחוד למוסלמים, אך גם לאוכלוסייה הכללית.

(ב' לואיס, המזרח התיכון, עמ' 52)

1. מהו ההסבר של כל אחד מהחוקרים להתפשטות של דת האסלאם?
2. מה ההבדל בין שני ההסברים?

פסיפס אריה טורף איילה, ארמון הישאם, אמצע המאה השמינית < בניית הארמון מיוחסת לח'ליף הישאם או ליורשו אל-ואליד השני ששלטו במאה השמינית. הפירוש המקובל לפסיפס הוא שהאריה הטורף את האיילה מסמל את הח'ליף החזק המביס את אויבי האסלאם. שתי האיילות השלוות מצדו האחר של העץ מסמלות את השלום הפנימי באומה המוסלמית.

הח'ליפים מניחים יסודות לארגון האימפריה המוסלמית

ארגון האימפריה המוסלמית החל בימיו של הח'ליף עומר אבן אל-ח'טאב (עמ' 30). עומר קבע את תחילת הלוח המוסלמי בשנת ההג'ירה (622 לסה"נ) בשל היותה נקודת מפנה שממנה הפך מוחמד ממנהיג של קבוצה נרדפת לראש האומה המוסלמית. צעד זה איחד את המוסלמים וסימל את הניתוק שלהם מהעבר האילי. עומר השאיר את המנגנון המנהלי שהיה באימפריות הפרסית והביזנטית, ובניהול האימפריה נעזר בפקידים לא מוסלמים. הוא הקים משרדים ממשלתיים על פי השיטה שהייתה נהוגה באימפריה הפרסית וכנראה הוא היה גם הח'ליף שהקים את מוסדות השיפוט המוסלמיים.

הנחת היסודות לאימפריה מוסלמית נמשכה בימי הח'ליפים מבית אומיה. הם העבירו את בירת הח'ליפות לדמשק ומינו מושלים מטעמם באזורים המרוחקים. כדי לקיים קשר בין חלקי האימפריה הם הקימו תחנות דואר במרחקים קבועים זו מזו. נוסף לתפקידן הראשוני של תחנות הדואר הן סיפקו לשלטון מידע על הנעשה ברחבי האימפריה, מתוך תפיסה שאויב המדינה הוא גם אויב האסלאם.

לעיצוב אופייה המוסלמי של האימפריה פעל הח'ליף האומיי עבד אל-מלכ אבן מקוואן (שלט בשנים 685-705). הוא הורה על טביעת מטבע אחיד במשקל ובערך והטביע עליו את שמו, שנת ההנפקה ופסוק מן הקוראן. בימיו גם החלה הלשון הערבית לשמש שפה מדוברת ושפת המנהל באימפריה. בעקבות זאת נאלצו פקידים לא מוסלמים ללמוד את השפה הערבית, ובפני הערבים נפתחו משרות פקידות ומנהל.

פסוק מתוך הקוראן מוטבע על מטבע

באימפריה המוסלמית חיים גם בני דתות אחרות

בתחומי האימפריה המוסלמית חיו בני דתות שונות, ועד המאה העשירית למעלה ממחצית התושבים באימפריה היו לא מוסלמים. כל עוד הם לא פגעו ברגשות המוסלמים הותר להם לשמור על דתם, אבל היו חוקים שהפלו אותם לרעה. הלא-מוסלמים היו חייבים במסים מיוחדים שביטאו את ההכרה בשלטון האסלאם: מס גולגולת, ג'זיה; ומס קרקע, ח'ראג', בשיעור גבוה בהרבה משיעור המס ששילמו מוסלמים בעלי קרקעות. מי שהתאסלם היה פטור מתשלום הג'זיה והח'ראג', אבל כמו כל מוסלמי בעל קרקע הוא היה חייב בתשלום מס הצדקה, הצ'קאט.

בדרך כלל נמנעו הח'ליפים מלכפות את האסלאם. לפי הקוראן אין לכפות את האסלאם על שום אדם, ואין על השליט חובה להפיץ את הדת המוסלמית בקרב נתיניו. הח'ליפים הושפעו גם מהשיקול הכלכלי - שלא להפסיד את ההכנסות מהמסים ששילמו הלא-מוסלמים, שהיו גבוהות מההכנסות מהמסים ששילמו המוסלמים. השיקול הכלכלי היה כה משמעותי עד שהיו מקרים שבהם אנשים שנטשו את הקרקע בשל עול המסים הוחזרו לכפרים ואף נאסר עליהם להתאסלם. פתרון אחר היה להטיל מס על הקרקע בין שהבעלים מוסלמי ובין שהוא לא-מוסלמי.

בקרב הלא-מוסלמים היה ליהודים ולנוצרים מעמד מיוחד בזכות היותם מאמינים באל אחד. הם נחשבו לאנשי הספר (אֶהֶל אל-כְּתָאב), כלומר עמים שזכו להתגלות אלוהית בספר מקודש (עמ' 71). מעמדם היה של בני חסות (אֶהֶל א-דִּינָה או דְּמִים) הנהנים מחסות השליט תמורת תשלום מסים מיוחדים שהיו מוטלים על כל הלא-מוסלמים. החסות הבטיחה את החיים, את הרכוש ואת הזכות לשלטון עצמי.

מתאסלמים לא-ערבים מופלים לרעה

האסלאם מייחס חשיבות לאמונה הדתית יותר מאשר למוצא, וכל המאמינים באסלאם נחשבים לקהילה אחת. למרות זאת, במאה הראשונה להתפשטות האסלאם מעמדם של המוסלמים ממוצא ערבי היה גבוה ממעמדם של בני עמים אחרים שהתאסלמו. אפילו נוצרים ממוצא ערבי היו במעמד גבוה ממעמדם של מתאסלמים שלא היו ערבים במוצאם.

המתאסלמים הלא-ערבים היו במעמד **מֻוֹאֲלִי** - אנשים שנהנו מחסות השבט הערבי שהם נספחו אליו. היו בהם שבויי מלחמה שנאלצו לקבל את האסלאם כתנאי לשחרורם, אבל היו גם שהתאסלמו מרצון. המוואלי לא שולבו בפקידות ובממשל ולא בתפקידי שיפוט, והיחס אליהם היה משפיל.

אפלייתם של המוואלי נמשכה בתקופת שלטונם של הח'ליפים האומיים (661-750), שהדגישו את האופי הערבי של האימפריה. ההתמרמרות בקרב המוואלי גברה והם הצטרפו להתנגדות של השיעים לשושלת האומיית ולמרד שבעקבותיו עלתה לשלטון שושלת בית עבאס (עמ' 30).

הח'ליפים העבאסים מחזקים את השפעת התרבות הפרסית

הח'ליפים העבאסים העבירו את בירת האימפריה מדמשק ל**בגדד** - עיר חדשה שהם הקימו בשנת 762. בגדד הייתה נקודת מפתח מבחינת הקשר בין חלקי האימפריה, ומקומה סימל את יעד ההתפשטות החדש של האימפריה המוסלמית - המזרח, ובמיוחד פרס.

הח'ליפים העבאסים חיקו את דפוסי השלטון הפרסיים ושילבו את המתאסלמים החדשים, במיוחד את הפרסים, במערכות השלטון. עם זאת, עד המאה התשיעית נותרו תפקידי הממשל הבכירים בידי הערבים, והערבית נותרה שפת הממשל והתרבות היחידה. רק בימי הח'ליף העבאסי **אל-מאמון** (שלט בשנים 813-833) איבדו הערבים את מעמד הבכורה במנהל ובצבא. מאותה התקופה זכו המוואלי בתפקידי מפתח ועמדות כוח, ומעמדם השתפר לבלי הכר.

1. לח'ליף עומר אבן עבד אל-עזיז, המכונה עומר השני (717-720), מייחסים את האמרה "אללה שלח את מוחמד להפיץ את האסלאם, ולא לגבות מסים".

א. לפי דברים אלו, מהי המשימה של הח'ליפים?

ב. הסבירו לפי דבריו מה היה הקושי שנאלצו להתמודד אתו הכובשים המוסלמים וכיצד הם פתרו אותו.

2. המזרחן פ' גבריאל טוען: "מניעיהם של רוב החיילים הערביים היו מניעים חומריים ואנוכיים; אך אין להתעלם מכך שלפחות העלית של דור המסלמים קיבלה השראתה מהתלהבות דתית כנה [...] גם אם דתו של מחמד לא הייתה הכוח העיקרי, המכריע, מאחורי ההתפשטות, הרי היא הייתה הדבק שאיחה את הכוחות הנפרדים, הבלתי-מאורגנים, יחד" (א' גלעדי, בגדאד - אשנב לתרבות האסלאם בימי הביניים, עמ' 21)

א. מה היו לפי פ' גבריאלי המניעים לכיבושי האסלאם?

ב. מה לדעתכם היה הגורם החשוב ביותר להתפשטות האסלאם בימי הביניים? נמקו.

3. א. השוו בין מעמדם של המתאסלמים החדשים תחת שלטון בית אומיה ובין מעמדם תחת שלטון בית עבאס.

ב. השלימו את הטבלה במחברתכם.

היבט	בית אומיה	בית עבאס
מעמד משפטי		
מעמד חברתי		
מצב כלכלי		

ג. מה אפשר להסיק מן הטבלה על מעמדן של המתאסלמים החדשים באימפריה המוסלמית?

התמודדות האימפריה המוסלמית מול הנצרות

המוסלמים מכריזים על מלחמת קודש בצלבנים

כשהחלו מסעות הצלב (עמ' 16) העולם המוסלמי לא גילה בהם עניין מיוחד. אמנם העולמאא - חכמי הדת - התריעו לפני השליטים על הסכנה הנשקפת לאסלאם, אולם השפעתם הייתה מועטה: המוסלמים לא התייחסו לצלבנים כאל אויב דתי, ולא אחת שליטים מוסלמים שיתפו פעולה עם הצלבנים נגד מוסלמים אחרים.

שינוי בגישה של המוסלמים כלפי הצלבנים התרחש בימיו של המצביא הסלג'וקי **זנגי**, ששלט בשטחים נרחבים בסוריה ובצפון עירק. בשנת 1144 החל זנגי לדחוק את הצלבנים מאזור אנטיוכיה וכבש את רוזנות אַדֶסָה (מפה 2, עמ' 17). מבחינת המוסלמים כיבוש אדסה היה תחילתה של מלחמת קודש נגד הנצרות.

צלחא א-דין מנצח את הצלבנים

המאבק של המוסלמים נגד כיבושי הצלבנים במזרח הגיע לשיאו בימיו של **צלחא א-דין** (1137-1195), בן למשפחה שסייעה לשליט הסלג'וקי זנגי ולבנו נור א-דין במלחמותיהם. צלחא א-דין שימש וזיר (שר) במצרים מטעמו של נור א-דין, ועם מותו של נור א-דין בשנת 1174 היה לשליט מצרים. צלחא א-דין ראה בגירוש הצלבנים מארץ ישראל שליחות דתית וניהל תעמולה שהדגישה את קדושתה של ירושלים. נוסף על כך הוא ביקש לכבוש את ממלכת הצלבנים וליצור רצף טריטוריאלי בין סוריה למצרים, שבה שלט.

בתחילה נלחם צלחא א-דין בצלבנים בעבר הירדן ובגליל. לא אחת הוא הובס, והצלבנים אף הצליחו להעביר את המלחמה לשטחים ששלט בהם - אבל ב-4 ביולי 1187 ניצחו כוחותיו של צלחא א-דין את הצלבנים בקרב שנערך ב**קרני חיטין**, ליד טבריה. המוסלמים היו מרוכזים מדרום לשדה הקרב, ואילו הצלבנים התקדמו ממערב למזרח והקשתים המוסלמים ירו בהם. הצלבנים היו מותשים מהחום הלוהט של הקיץ ונחלו תבוסה מוחצת - כמעט כל צבאם הושמד; אך גם מהלכיו הצבאיים של צלחא א-דין, שידע לנצל את עדיפותו המספרית ואת תנאי השטח, תרמו לתוצאות הקרב.

קרב קרני חיטין, ציור מן המאה החמש עשרה

1. אתרו במפת ארץ ישראל את קרני חיטין.
2. מה מרשים אתכם בתמונה?

הקרב בקרני חיטין נחשב לנקודת מפנה שממנה החלה התמוטטות הממלכה הצלבנית. לאחר הניצחון בקרני חיטין התקדם צלאח א-דין לירושלים וכבש אותה. צלאח א-דין התיר לנוצרים לשבת בירושלים, אך הפך אותה לעיר מוסלמית. המסגדים טוהרו בשמן ורדים מיוחד, הצלבנים הוסרו מגותיהם, והפעמונים של מגדלי הכנסיות סולקו. מוסלמים חזרו לפקוד את העיר, וכנסיות הוסבו לבתי תפילה ולבתי ספר של מוסלמים.

הצלבנים לא השלימו עם תבוסתם, ובשנת 1191 כבשו מחדש את עכו והפכו אותה לבירת ממלכת ירושלים השנייה. צלאח א-דין חתם על הסכם שהכיר בשלטונם של הצלבנים על רצועת החוף מביירות ועד יפו והתיר להם לבקר במקומות הקדושים להם בירושלים ובבית לחם שהיו בשליטת המוסלמים. בשנת 1291 עם כיבושה של עכו בידי הממלוכים ♦ בא הקץ לשלטון הצלבנים במזרח.

המצור על עכו, 1291, ציור מן המאה התשע עשרה

♦ ממלוכים - עבדים שקיבלו עליהם את האסלאם ושימשו חיילים בתקופת בית עבאס. הם אף הצליחו להקים ממלכות עצמאיות משלהם במזרח התיכון ושלטו בארץ ישראל בשנים 1291-1517.

הסברים לתבוסת הצלבנים

מפלת הצלבנים בקרב קרני חטין היתה מקרית לחלוטין, ומפקדים מוכשרים יותר עשויים היו להפוך את הקערה על פיה לטובת הנוצרים. אולם התמוטטות הממלכה היתה פועל-יוצא של גורמים מהותיים יותר. ראשון ועיקרי בהם הוא חולשת המדינה מבחינת אוכלוסין והתיישבות [...] שיעור גידולה של האוכלוסיה הצלבנית הגיע [...] לכלל קיפאון. לעובדה זו היו שתי תולדות חשובות:

1. כדי לעמוד בפני צבאו של צלאח א(ל)-דין בקרב מכריע, נאלצה המדינה [הצלבנית] לגייס את כל הגברים יוצאי-הצבא. מפלה בקרב היתה מחסלת את כל הכוח הלוחם של המדינה [...] לגבי צלאח א(ל)-דין לא היתה לתבוסה צבאית [...] משמעות כה גורלית. כוח-האדם העצום שעמד לרשותו איפשר לו תמיד להעמיד צבא חדש תחת הצבא המובס.

2. [...] מרבית התושבים המקומיים היו מוסלמים שאהדו את צלאח א(ל)-דין ולאחר הנצחון שיתפו עמו פעולה בגלוי. הם נתנו בידיו את השטח הכפרי וסייעו לו באספקה. היתר – כיתות נוצרים לא-קתוליים – היו עוינים לצלבנים הקתולים, שפגעו בחופש דתם, וגילו עמדה פאסיבית, אם לא אוהדת, כלפי הכובש [...] לגורם יסוד זה יש להוסיף את חולשת המשטר הצלבני – הן משום חוסר מלך תקיף והן משום שהאצולה שקעה במאבק מפלגתי על השלטון. המדינה [הצלבנית] היתה איפוא אכולה מבפנים. עיתוי המפלה היה אמנם מקרי, אך עצם בואה היה כמעט הכרח. (ח' לצרוס-יפה (עורכת), פרקים בתולדות הערבים והאסלאם, עמ' 249)

1. מהם הגורמים למפלת הצלבנים? מיינו אותם להיבטים.

שאלות לסיכום הסעיף: התמודדות האימפריה המוסלמית מול הנצרות (עמ' 37-39)

1. בראש הכוחות המוסלמיים שיצאו למלחמה בצלבנים עמדו מפקדים שלא היו ממוצא ערבי. מה עובדה זו מלמדת על תהליכים שהתרחשו באימפריה?
2. לפי אחד המקורות המוסלמיים, צלאח א-דין נשבע לרדוף את הצלבנים ואיים: "אשמיד את אחרון הכופרים עלי אדמות, על שאינם מאמינים באללה".
א. לפי מקור זה, מה היו מניעיו של צלאח א-דין במלחמתו בצלבנים?
ב. ציינו מניע נוסף למלחמתו של צלאח א-דין בצלבנים.
3. מה לדעתכם הגיע את הנוצרים והמוסלמים לחתום על הסכם פשרה ביניהם?
4. צלאח א-דין הוא דמות ידועה ונערצת בקרב המוסלמים. הסבירו מדוע.

לחזרה ולדין

1. לפניכם רשימת שמות ומושגים: ח'ליף, אבו בכר, שיעה, בית אומיה, בית עבאס, עולמאא, דאר אל-אסלאם, ג'האד, מוואלי, ח'ראג', בגדד.
 - א. בחרו חמישה שמות או מושגים מן הרשימה וציינו באיזה עניין הם נזכרו בפרק.
 - ב. מצאו צמדים או קבוצות של שמות ומושגים וציינו מה הקשר ביניהם. לדוגמה: בגדד הייתה בירת הח'ליפות בימי בית עבאס.
2. בפרק מוזכרים אישים שהשפיעו על חיזוק מעמדו של האסלאם. ציינו שלושה מהם והסבירו מה הייתה תרומתו של כל אחד מהם.
3. עמדו על קווי הדמיון והשוני בין דרכי ההתפשטות של האסלאם ובין דרכי ההתפשטות של הנצרות. מה לדעתכם אפשר להסיק מהשוואה זו? היעזרו בפרק 1 ביחידה זו.
4. אבן ח'לדון, היסטוריון ערבי בן המאה הארבע עשרה, הסביר את תהליך ההתאסלמות של העמים באימפריה כך: "המנוצח שואף תמיד לחקות את המנצח בסמליו ובלבושו, באמונתו הדתית ובכל תנאי מנהגיו" (האסלאם: מבוא להיסטוריה של הדת, א, עמ' 203).
 - א. כתבו בלשונכם את הכלל שניסח אבן ח'לדון.
 - ב. האם הסברו של אבן ח'לדון תואם את תהליך ההתאסלמות בתקופת בית אומיה וגם בתקופת בית עבאס? נמקו את תשובתכם.
5. חוקר האסלאם ב' לואיס טוען: "העמים הכבושים קיבלו כל מיני תמריצים להתאסלם, כגון שיעורי מס מופחתים, אבל הם לא הוכרחו לעשות זאת. עוד פחות מזה השתדלה המדינה הערבית להטמיע אותם בתוכה ולעשותם לערבים" (ב' לואיס, המזרח התיכון, (עמ' 54).
 - א. מה הייתה המדיניות של הח'ליפים ביחסם לעמים הכבושים?
 - ב. מה היה מעמדם של מוסלמים לא-ערבים באימפריה?
6. בררו לעצמכם באילו אזורים גאוגרפיים נפוצה דת האסלאם היום ומה מספר המאמינים בה. היעזרו במרשתת.
7. חוקרים טוענים כי ניצחונו של צלאח א-דין על הצלבנים עודד את היהודים. שערו מדוע.

עיצוב המרחב התרבותי המוסלמי

התרבות המוסלמית התפתחה מתוך מפגש עם תרבויות אחרות בצד שמירה על יסודות מהתרבות הערבית ועל יסודות מדת האסלאם.

מה היו היסודות ששימרו המוסלמים מתוך התרבות הערבית ומה היו היסודות שהם אימצו מתרבויות אחרות? כיצד השפיע המפגש עם תרבויות אחרות על התרבות המוסלמית?

לתרבות המוסלמית מקורות מגוונים

התרבות המוסלמית מושפעת מהתרבות הערבית הקדומה

אחד ממקורות היניקה של התרבות שהתפתחה באימפריה המוסלמית הייתה התרבות שיצרו השבטים הערביים שחיו בחצי האי ערב לפני הופעת האסלאם. הלשון והשירה הערבית היו מקור גאוותם של השבטים הערביים, והמוסלמים ראו בהן מופת ומושא לחיקוי. במאות הראשונות של האסלאם בלשנים מוסלמים נהגו להאזין ללשון השבטים ולנסח על פיה כללי דקדוק ותחביר. בכך הם ביקשו למנוע קריאה לא מדויקת של פסוקי הקוראן ופרשנות שגויה של הפסוקים. הבלשנים המוסלמים גם אספו שירים עתיקים, פתגמים וצירופי לשון וסידרו אותם בקבצים מיוחדים.

השירים שכתבו משוררים מוסלמים במאות הראשונות לאסלאם חיקו את המבנה והתכנים של **הקצידה**. עם זאת, בימי הח'ליפים מבית אומ'יה (עמ' 30) נוספו לשירה נושאים חדשים - לדוגמה, שירים שתיארו חיי תענוגות של השכבות הגבוהות, שלא הקפידו במיוחד על האיסורים הדתיים. ואילו השיעים חיברו שירים שביטאו דבקות דתית וביקורת על חצר הח'ליפות האומיית.

התרבות המוסלמית מושפעת מהתרבות הפרסית

בימי הח'ליפים מבית עבאס (עמ' 30) המשיכו המוסלמים לראות בשירה הערבית הקדומה דוגמה ומופת, אבל בהשפעת התרבות הפרסית נוספו לשירים קישוטים סגנוניים ותכנים חדשים: בפעם הראשונה נכתבו שירים קצרים שלא במבנה של הקצידה, וכן שירי טבע, שירי ציד ושירים בענייני מוסר. כמו כן, בהשפעת פקידי ממוצא פרסי ששולבו בניהול האימפריה (עמ' 35) התפתחה בתקופה העבאסית כתיבת **איגרות**. האיגרות בתחילה נכתבו לצורכי מנהל, אך הן שימשו גם צורה ספרותית לדיון בנושאים חברתיים, מדעיים ודתיים.

בתקופה העבאסית התפתחה יצירה ספרותית חדשה - **המקאמה** - יצירה הכתובה בפרוזה מחורזת ובשילוב שירים. המקאמה היא דוגמה מובהקת לתרבות **האנדלוס** - מונח שמשמעותו ידע שמקנה לאדם נימוסים והליכות נאות, בקיאות בשירה ובפרוזה הערבית, שליטה באמנות הנאום, בתורת הלשון, בהיסטוריה של הערבים וגם בנושאים דתיים.

♦ **קצידה** - שיר שנוצר בתקופה שלפני האסלאם והיו לו תוכן וסדר קבועים: תיאור האהובה של המשורר שנעלמה עם שבטה בחיפוש אחר מרעה, תיאור של גבורת המשורר ודברי שבח לשבטו, ביטוי לעג לאויבים או קינה. הקצידה שומרת על חריזה אחידה ועל משקל אחיד לכל אורך השיר.

הספרייה בבצרה, איור לכתב היד "אל-מקאמאת",
המאה השלוש עשרה, בגדד

1. מהם מעשיהם של היושבים בספרייה?
2. במה הספרייה בתמונה שונה מספרייה המוכרת לכם?

בגדד, בירת הח'ליפות העבאסית, הייתה למרכז תרבותי: מלומדים ומשוררים הוזמנו לחצר הח'ליפות כדי לשעשע את הח'ליפים באמרות חוכמה ובמשלים או לחבר שיר חדש באותו הרגע. המלומדים גם תרגמו יצירות ספרות - בעיקר חיבורים, משלים ואגדות מפרסית. המפורסם שבחיבורים אלו הוא אוסף האגדות **פְּלִילָה וְדִיקְנָה** שנכתב במטרה להנחות נסיכים ושליטים איך לנהל בצורה נבונה את המדינה ואת חיי האדם.

בגדד התפתחה במיוחד במאה השמינית תחת שלטונו של הח'ליף העבאסי **הארון א-רשיד**, שחייו וחיי החצר היוו השראה לקובץ הסיפורים **אלף לילה ולילה**. בימיו מספרם של משוררי החצר היה גדול כל כך, עד שנוסף בחצר הח'ליף תפקיד של משורר, שתפקידו להעריך את רמת השירים ואת התשלום המגיע למחבריהם.

העודה

דמותו של הארון א-רשיד, על פי א-טקטקא, היסטוריון מוסלמי בן המאה הארבע עשרה

הארון א-רשיד [...] היה מן הח'ליפים המעולים - צח לשון, מלומד ונדיב ביותר. שנה אחת נוהג היה לקיים את החג' [עלייה לרגל למכה], ובשנה לאחריה לצאת למסע כיבושים [נגד הביזנטים], וחוזר חלילה [...] אומרים כי היה מתפלל מדי יום מאה רפעות [תנועות ואמירות שהמוסלמי חוזר עליהן בתפילתו] וכי את החג' היה מקיים בהליכה בניגוד למקובל על הח'ליפים [שהיו מקיפים את הכעבה ברכיבה]. בצאתו למכה היו נלווים להארון מאה חכמי-הלכה ובניהם, ובשנים שלא היה מקיים בהן את החג', היה תומך ברוחב-לב בשלוש מאות עולי רגל ומספק כל מחסורם. [...]

שלטונו של הארון הצטיין בגדולה, פאר וחסד. הוא היה פרוש על ממלכה רחבת ידיים, ומסים הועלו אליו מרוב חלקי העולם. [...] מעולם לא הסתופפו בחצרו של ח'ליף מלומדים, משוררים, חכמי-הלכה, קוראי קראן, שופטים, פקידים חברים למשתה וזמרים כה רבים, כפי שהסתופפו בחצר א-רשיד. (א' גלעדי, בגדאד: אשנב לתרבות האסלאם בימי הביניים, עמ' 36)

1. אילו תכונות ומעשים של הח'ליף הארון א-רשיד הכותב מציין? מיינו אותם להיבטים.
2. כיצד באה לידי ביטוי המזיגה בין אמונתו הדתית לבין מעשיו?
3. מה הייתה תרומתו של הארון א-רשיד לתרבות המוסלמית?

♦ **הארון א-רשיד** (שלט בשנים 786-809) - התפרסם בהיותו השליט שטיפח אמנות וספרות וחי חיי פאר. מצד אחר הוא גם הדגיש את חשיבות הגיהאד והמשיך במסעות לכיבוש האימפריה הביזנטית. תחת שלטונו נרדפו בני דתות אחרות.

המוסלמים מתרגמים חיבורים מדעיים

התרבות המוסלמית אימצה גם יסודות מתרבויות העולם העתיק, ובראשן התרבות היוונית. הכובשים המוסלמים, שלא ידעו יוונית, נזקקו בתחילה לתרגומים של היצירות היווניות לסורית, אבל בהמשך תורגמו החיבורים מסורית לערבית, ומהערבית ללטינית. התרגומים כללו חיבורים מדעיים בתחומים מגוונים: רפואה ורוקחות, בוטניקה וזואולוגיה, מכניקה ואסטרונומיה, גאוגרפיה ומטאורולוגיה, ובמיוחד פילוסופיה. לולא תרגומים אלו לערבית, ומערבית ללטינית, יצירות מופת של התרבות היוונית, כגון כתבי אפלטון ואריסטו בפילוסופיה וחיבורו של **אוקלידס** (275-330 לפסה"נ) בגאומטריה, לא היו נודעות בעולם המערבי.

בנו הצעיר של הארון א-רשיד, הח'ליף אל-מאמון (עמ' 35) עודד מאוד את התרגום של יצירות התרבות מהעולם העתיק. בשליחותו יצאו מלומדים לחפש כתבי יד יווניים, ובשנת 830 הוא הקים בבגדד את **בית החכמה** - ספרייה, מוסד לתרגומים ומצפה כוכבים. בבית החכמה ישבו מתרגמים שקיבלו את שכרם מקופת המדינה ותרגמו כתבי יד מיוונית לערבית. תקופת שלטונו של אל-מאמון הייתה תקופה של פריחה מדעית אבל גם של רדיפות דתיות אחר מוסלמים שפירשו באופן שונה מאל-מאמון את האסלאם.

המוסלמים מחברים חיבורים מדעיים בשפה הערבית

בהשפעת התרגומים נוצרה גם ספרות מדעית מקורית בערבית. **אל-ח'וארזמי**, מלומד שלמד בבית החכמה, חיבר במחצית הראשונה של המאה התשיעית את החיבור הערבי הראשון ב**אלגברה**. החיבור עסק בפתרון משוואות ובבעיות היסוד של האלגברה והוא שהביא לעולם הנוצרי את מדע האלגברה, וגם את המונח "אלגברה", שבו אנו משתמשים עד היום. אל-ח'וארזמי גם ערך **לוחות אסטרונומיים**, שקבעו את מקומם של כוכבי השמים וסייעו בהתמצאות ביבשה ובים. פיתוח האסטרונומיה סייע למוסלמים בקיום מצוות דתם. למשל, לדעת מתי מתחיל צום הרמדאן ומהו הכיוון המדויק של מכה, שאליה הם פנו בעת תפילתם.

תרומה מיוחדת הייתה למוסלמים בתחום המתמטיקה בזכות השימוש שלהם ב**ספרות ההודיות**, ובהשפעתם הן נפוצו באירופה הנוצרית. הספרות ההודיות היו נוחות יותר לכתיבה מהספרות הרומיות, שנכתבו כאותיות, והן אפשרו שימוש בסימן מיוחד לספרה **אפס**. הודות לספרה אפס נוצרה **השיטה העשרונית** - שיטה שעודדה את התפתחות המתמטיקה והמדעים.

משפט פיתגורס, דף מספר לימוד ערבי, המאה הארבע עשרה < משפט פיתגורס הוא משפט בגאומטריה המיוחס למתמטיקאי היווני פיתגורס בן המאה השישית לפסה"נ. המשפט היה ידוע כאלף שנים קודם לכן בבבל ובמצרים. מניחים כי המשפט נקרא על שם פיתגורס משום שהמתמטיקאי היווני אוקלידס כתב בספרו שפיתגורס הוא שניסח אותו.

רופא וחולה, איור לכתב יד מן המאה החמש עשרה

בתחום הרפואה, המוסלמים היו הראשונים שזיהו את התופעה של **מחלות מידבקות**, כגון מחלת החצבת ומחלת האבעבועות, ופיתחו את השימוש בצמחי מרפא. הם גם היו הראשונים שבנו **בית חולים** במובן שאנו מכירים היום - מוסד שמטרתו לטפל באנשים חולים, לדוגמה בית החולים בדמשק שנוסד בשנת 706. בתי החולים באימפריה המוסלמית סיפקו שירותי בריאות בחינם, ובהם רופאים ביצעו ניתוחים מורכבים. אחד מהרופאים המוסלמים היה **אבן סינא** (980-1037), שהיה גם פילוסוף, ורבים מחשיבים אותו לאבי הרפואה המודרנית.

המוסלמים עסקו גם ב**היסטוריוגרפיה** - כתיבת ההיסטוריה. ותיארו את תולדותיו של מוחמד ואת הניצחונות והכיבושים של יורשיו. בהשפעת המפגש עם התרבות הפרסית החלו המוסלמים בכתיבת היסטוריה עולמית - מדינית וגם תרבותית. דוגמה לכך היא ספרו של **אל-יעקובי**, שחי במאה התשיעית, וכלל ידיעות היסטוריות מפורטות מתקופת התנ"ך וגם סקירה של הספרות היהודית והפילוסופיה היוונית.

רבים מההיסטוריונים, ובהם אל-יעקובי, היו גם גאוגרפים וחיברו ספרות גאוגרפית עשירה בכמות ובאיכות. הגאוגרפים המוסלמים חיברו מילונים גאוגרפיים מיוחדים; נוסעים מוסלמים ציירו מפות, והן סייעו לעולי הרגל שנסעו למכה ולסוחרים שנסעו לסין ולחופי אפריקה. החיבורים הגאוגרפיים הם גם מקור היסטורי חשוב - לדוגמה ספרו של **מוחמד אל-מוקדסי** (945 בערך-1000), שהוא המקור העיקרי והחשוב ביותר להכרת החקלאות והכלכלה של ארץ ישראל במאה העשירית.

המפורסם ביותר מההיסטוריונים המוסלמים הוא **אבן ח'לדון**, שניסה להתחקות אחר הסיבות למאורעות היסטוריים. לפי אבן ח'לדון הכוח המניע מהלכים בהיסטוריה הוא ה**עצבניה** - רגש של שותפות ואחוזה בין בני השבט או בני המשפחה, הנוטע בלב כל אחד מהם אחריות הדדית לקבוצה שהוא משתייך אליה.

שאלות לסיכום הסעיף: לתרבות המוסלמית מקורות מגוונים (עמ' 41-44)

1. הציגו דוגמאות להשפעת התרבות הערבית הקדומה על התרבות המוסלמית.
2. הציגו דוגמאות להשפעת המפגש של התרבות המוסלמית עם תרבויות אחרות על התרבות המוסלמית.
3. כיצד סייעה הלשון הערבית ליצירת אחדות תרבותית באימפריה המוסלמית? הדגימו.
4. הביאו דוגמאות לתחומים מדעיים חדשים שפיתחו המוסלמים.
5. החוקר ד"צ בנעט טוען: "בתקופה העבאסית התפתחו חיי חצר ענפים ומגובשים בצורתם הרבה יותר מאשר בזמן בני אומיה" (ח' לצרוס-יפה (עורכת), פרקים בתולדות הערבים והאסלאם, עמ' 334). הביאו דוגמאות מהסעיף המבססות טענה זו.

♦ **אבן ח'לדון** (1332-1406) - היסטוריון יליד תוניס שכהן בתפקיד מנהלי בצפון אפריקה ובספרד. הוא חיבר ספר היסטוריה עולמית והקדים לו מבוא בשם "אקדמות למדע ההיסטוריה", או בקיצור "אל-מוקדמה". לפי אבן ח'לדון בהיסטוריה קיימת מחזוריות קבועה - נוודים יוצאים מן המדבר, כובשים את הארצות המיושבות, מקימים ערים וממלכות, ואז מסתאבים ומתנוונים, עד שדור חדש של נוודים תופס את מקומם - וחוזר חלילה.

הגות ואמנות בעולם האסלאם

באסלאם מתפתחות תנועות דתיות ורעיוניות

התקופה העבאסית הייתה תקופה לא רק של פריחה תרבותית אלא גם של התחדשות דתית. כתגובת-נגד לפאר ולעושר בחצרות הח'ליפים קמו במאה התשיעית תנועות שהדגישו את ההקפדה על ההלכה ואת השאיפה של האסלאם לפשטות. האנשים שהשתייכו לתנועות האלה חיו בחשש מתמיד מפני העונש הצפוי לחוטאים ולכן הקפידו לקיים את מצוות האסלאם בכל דקדוקיהן ופרטיותן. הם התרכזו בתפילה, הביעו חרטה על חטאיהם ונהגו לשנן שוב ושוב את שמותיו של אללה. היו אף שנמנעו משתייה חמי תעלה שנחפרה בכספי השליטים שמא ידבק גם בהם חטא העושק.

נוסף לתנועות האלה קמו גם תנועות שהדגישו את החוויה הדתית-הרגשית כדרך לידיעת האל ואהבתו. לתנועות הללו הצטרפו אנשים שהאמינו כי כדי שהאדם יגיע לחוויה דתית בלתי אמצעית עליו לנסות לשחרר את הנפש מכבלי הגוף ולהיכנע כניעה מוחלטת לרצון האל. הם נקראו **צופים**, אולי על שם בגדי הצמר (בערבית: צוף) הלבנים שנהגו ללבוש כביטוי לפשטות; ולפי פירוש אחר כרמז לטוהר לבם (טוהר בערבית: צאפה).

ריקוד צופי, איור לכתב יד מן המאה השבע עשרה < אחת הדרכים של הצופים להגיע להתלהבות דתית הייתה בריקוד.

בניגוד לצופים התפתחו באסלאם תנועות שהעמידו במרכז את החשיבה וההידיעות בשאלות האמונה בעזרת השכל. הן עסקו בשאלות של שכר ועונש, בחירה חופשית והיחסים בין האדם לאל. הגותם נקראה **פלאם** (שפירושו המילולי "דיבור"). משמעות אחרת של הכלאם היא עיון בסוגיות השכל - כלומר דיונים במהות החשיבה.

ההגות הדתית התפצלה לשני זרמים עיקריים: בקצה האחד עמדו התנועות שהדגישו את יכולתו של האדם להגדיר את האל ואת תכונותיו בעזרת שכלו; בקצה האחר עמדו תנועות ששללו את יכולתו של האדם לבחור בין טוב לרע ולהגיע בשכלו להבנת מהותו של האל. בקרב התנועות שהאמינו ביכולתו של השכל האנושי הייתה תנועה שנקראה **קדריה** (בערבית: יכולת), משום שחבריה האמינו ביכולתו של האדם לקבוע את גורלו. הם התנגדו למחשבה שקיימת גזרה קדומה המכתיבה את מעשיו של האדם ואת גורלו. לדבריהם, לא ייתכן שהאל, שהוא אל צדק, יעמיד לדין אדם על מעשים שלא הוא בחר לעשותם.

בדעות אלו דגלה גם **המועתיזילה** (בערבית: התבדלות), תנועה שצמחה בבצרה ובבגדד במאות השמינית והתשיעית, ונקראה כך משום שתומכיה התבדלו מזרמים אחרים באסלאם. ההוגים שהשתייכו למועתיזילה טענו שיש להעמיד את כל עיקרי האמונה לחקירה שכלית. הם האמינו כי על אף היותו של האל כול-יכול לאדם יש בחירה, והרע הוא תוצאה של טעויות אנוש.

פשרה בשאלות אלו ניסתה להציע תנועה בשם **אשעריה**, שהקים במאה התשיעית אבן אל-חסן אל-אשערי (883 בערך-952) ונקראה על שמו. אל-אשערי טען כי הכול נגזר מראש, אבל לאדם שעשה את המעשים יש אחריות מוסרית עליהם. אמנם האל נשגב משכלו של האדם, אך השכל הישר של האדם מנחה אותו בחייו.

הפילוסופיה המוסלמית פורצת דרכים חדשות

העמדה העקרונית של האסלאם הייתה שיש רעיונות אמיתיים בכל חוכמה. משום כך הכתבים של הפילוסופים היוונים אפלטון ואריסטו תורגמו לערבית, והוגים מוסלמים ניסו למזג בין דעותיהם לבין עקרונות האסלאם.

במאה העשירית חי בבגדד הפילוסוף **אל-פאראבי** (872-950). הוא זכה לכינוי המורה השני - אחרי אריסטו, שנחשב ל"מורה הראשון". הוא כתב פירושים לכתבי אריסטו, ובהשפעת תורתו של אפלטון דן בניהול המדינה. לפי אל-פאראבי, האדם יכול להשיג את שלמותו ואושרו רק במסגרת חברתית, כדוגמת העיר, ובתנאי שמעשי התושבים בעיר יהיו מכוונים להשגת תכונות טובות. כתביו של אל-פאראבי זכו להערכה רבה בעולם המוסלמי והיהודי כאחד. דעותיהם של אריסטו ושל פילוסופים יוונים אחרים השפיעו על הפילוסוף המוסלמי **אל-עזאלי**♦. הוא טען כי רק אדם בלא חוש ביקורת יבקש להגן על אמונתו הדתית מתוך הכחשתם של המדעים ודחייתם. לדבריו, אם יש במדעי הטבע או בפילוסופיה סכנה או נזק לאמונה התמימה, הרי מקורם בכך שמייחסים להם משמעות של אמת מוחלטת.

הדת משפיעה על האדריכלות ועל האמנות המוסלמית

ערבסקה, חרס,
המאה החמש עשרה, סמרקנד

מקומה המרכזי של הדת בתרבות המוסלמית בא לידי ביטוי בתחום האמנות. מבנים פרטיים וציבוריים נבנו ועוטרו בלי לעבור על האיסורים הדתיים. אמנם בקוראן לא נזכר איסור על ציור תמונות, אבל חכמי ההלכה הסתייגו מציור ומפיסול של דמויות אנושיות. העיטורים של המבנים הציבוריים התבססו על צורות גאומטריות ועיטורי צמחים, הנקראים **ערבסקה** - עיטור הכולל קווים וצורות החוזרים על עצמם. בתבנית הקישוט של הערבסקה שולבו גם אותיות ערביות בעיצוב אמנותי שנקרא **קליגרפיה**, ושילובן מבטא את המעמד המיוחד שיש לשון הערבית באסלאם.

♦ **אבו חמיד מוחמד אל-עזאלי** (1058-1111) - מלומד פרסי. נחשב לפוסק חשוב באסלאם הסוני. בצעירותו עסק בפילוסופיה, וספרו "מפלת הפילוסופים" נחשב עד ימינו לאחד מספרי הדת המשפיעים ביותר בהגות המוסלמית. ואולם, לאחר שחוזה משבר אישי שינה את דעותיו וקרא לאימוץ הרעיונות הצופיים. לאל-עזאלי נודעה השפעה על הוגי דעות יהודים בימי הביניים, ובעיקר על רבי יהודה הלוי.

בשל האיסורים הדתיים לא יצרו האמנים המוסלמים פסלים ואנדרטות, ואמנות הבנייה התמקדה בהקמה של מסגדים לתפילה וארמונות לשליטים. בהשפעת הקוראן, המטיף לפשטות, במאות הראשונות של התפשטות האסלאם בדרך כלל נמנעו המוסלמים משימוש בחומרים יקרים, כגון כסף וזהב. המסגדים קושטו באריחי קרמיקה, בגילופי עץ, בריקועי מתכת ובבדי משי, והדגש היה על היופי בתוך חלל המסגד - החצרות והחדרים - ולא על מראה המבנה מבחוץ.

גם ארמונות הח'ליפים שנבנו במאות הראשונות לאסלאם לא היו מבנים מפוארים, אבל בהשפעת התרבות הפרסית נוספו לארמונותיהם של הח'ליפים העבאסים גנים פורחים ותעלות מים. המבנים קושטו מבחוץ בלוחות של חרס מזוג ונצבעו בגוונים אחדים, ואת הדלתות קישטו ריקועי מתכת. עם הקמתן של שושלות עצמאיות בצפון אפריקה ובספרד (עמ' 36) הושפעה האמנות בכל אחת מהארצות מהתרבות המקומית.

כיפת הסלע < המבנה הוקם במאה השביעית או השמינית והוא המבנה המוסלמי הקדום ביותר ששרד עד ימינו. הוא תוכנן לשמש מבנה מקודש סביב הסלע שבמרכזו ולבטא את ניצחון האסלאם. בהמשך נקשר המבנה למסורת המוסלמית על עלייתו של מוחמד לשמים. מאחר שהמבנה כיפת הסלע איננו מסגד, התפילות מתקיימות במסגד אל-אקצא הסמוך לו.

1. מהי צורת המבנה ומהם הקישוטים שלו?

< שאלות לסיכום הסעיף: הגות ואמנות בעולם האסלאם (עמ' 45-47)

1. בהגות המוסלמית היו תנועות עם תפיסות שונות זו מזו ולעתים מנוגדות זו לזו. הציגו את העקרונות של אחת התנועות ואת העקרונות של תנועה המתנגדת לה.
2. הציגו דוגמאות להשפעת העקרונות הדתיים על האמנות המוסלמית.

לחזרה ולדין

1. בחרו שלושה תחומים שהתרבות המוסלמית התפתחה בהם.
 א. אילו מתחומי התרבות היו קשורים בצרכים של המאמין המוסלמי?
 ב. בחרו אישיות אחת בכל תחום והסבירו מה הייתה תרומתה בתחום זה.
2. יש הטוענים כי הערבים היו יוצרי תרבות וגם מעבירי תרבות. הביאו דוגמאות המבססות טענה זו.
3. מה דומה ומה שונה בין יחסו של האסלאם לתרבויות קודמות לבין יחסה של הנצרות לתרבות שקדמה לה? בתשובתכם היעזרו בפרקים 1-2.
4. מה היה התפקיד שמילאה האמנות באסלאם? השוו אותו עם התפקיד שמילאה האמנות בנצרות (עמ' 25-26).
5. הפילוסוף המוסלמי אבו אל-חזן (893-936) שחי בקהיר במאה העשירית אמר שהיופי נמצא בדברים עצמם ובכל חפץ.
 כיצד השפיע תפיסה זו על האדריכלות המוסלמית?
6. לפי מ' סולל "תופעה ראויה לציון בתולדות התרבות הערבית-מוסלמית היא זו, מרבית הסופרים, הוגי הדעות ואנשי המדע החשובים, היו ממוצא לא-ערבי או ערבי-למחצה".
 (ח' לצרוס-יפה (עורכת), פרקים בתולדות הערבים והאסלאם, עמ' 345).
 א. מה אפשר ללמוד מתופעה זו על האימפריה המוסלמית?
 ב. הדגימו טענה זו על פי הפרק.

פרסום חוקי עומר	717
פגיעה במעמדו של ראש הגולה	825
מחלוקת על הלוח העברי בין רב סעדיה גאון לאהרון בן מאיר	921
מותו של רב האי גאון ; סוף תקופת הגאונים	1038
פרעות ביהודי גרנדה	1066
פריווילגיה ליהודי שפיירא	1084
גזרות תתנ"ו	1096
עלילת דם בעיר נוריץ' באנגליה	1144
ועידת לטרן הרביעית	1215
פריווילגיה ליהודי פולדה; המושג משרתי האוצר	1236
ויכוח פריז	1240
שרפת התלמוד	1244
ויכוח ברצלונה	1263
גירוש היהודים מאנגליה	1290
גירוש היהודים מצרפת	1306
המגפה השחורה	1348
גזרות קנ"א	1391
ויכוח טורטוסה	1413
כיבוש גרנדה; גירוש היהודים מספרד	1492

יחידה ב היהודים בעולם הנצרות ובעולם האסלאם

היהודים - מיעוט דתי בארצות הנצרות

חיי היהודים בארצות הנצרות עוצבו על פי העמדה הדתית שראתה בהם זרים שיש להשפילם. עם זאת, בשל התועלת הכלכלית שהם הביאו לשליטים הם נהנו מחסותם ומזכויות יתר שאפשרו להם לקיים חיים יהודיים.

מה היו העקרונות הדתיים שעיצבו את יחס הנצרות ליהודים? כיצד עקרונות אלו השפיעו על מעמדם המשפטי של היהודים?

העיקרון הדתי ביחס ליהודים

הנצרות יורשת את היהדות

בעיני הנוצרים היו היהודים עם שהאל בחר בו בעבר - אך לאחר שהם דחו את בשורתו של ישו, הבחירה עברה אל הנוצרים. העובדה שהיהודים גלו מארצם שימשה הוכחה לכך שהאל נטש אותם. עם זאת, בשל היותם בעבר העם הנבחר הם נחשבים **לישראל בבשר**, בעוד הנוצרים נחשבים **לישראל ברוח** ולממשיכי היהדות האמיתית.

הרעיון של העברת הבחירה התבסס על הסיפור המקראי, שבו עברה הבכורה מעשו ליעקב. לפי הפרשנות הנוצרית, עשו, המסמל את היהודים, איבד את הבכורה ליעקב אחיו הצעיר, המסמל את הנוצרים. כמו כן, על פי התפיסה הנוצרית, היהודים היו עם שמאז ומתמיד בגד באלוהיו ולכן הם בגדו גם בישו. את נבואות התוכחה שבספרי המקרא, שנאמרו במטרה להחזיר את העם בתשובה, הנוצרים פירשו כראיה לטבעם המושחת של היהודים.

נוסף על כך הואשמו היהודים **בצליבת ישו**. במאות הראשונות לנצרות טענו כנגדם שהם צלבו אותו מתוך עיוורון ובורות. החל במאה השתים עשרה התחזקה בקרב הנוצרים התפיסה שהיהודים צלבו אותו דווקא משום שהם ידעו כי הוא משיח ואל. הנוצרים השוו את צליבת ישו לרצח הבל הצעיר בידי אחיו קין. לכן, כמו קין, שנגזר עליו להיות נע ונד, אך אסור לפגוע בו, - כך לדבריהם נגזרה על היהודי גלות, והוא נידון להיות לעולם **היהודי הנודד**. היהודים נידונו גם לעבדות עולם, על פי הנבואה "ורב יעבד צעיר" (בראשית כה, כג): הרב - היהודים - יעבד את הצעיר - הנוצרים.

אבות הכנסייה מנסחים את היחס ליהודים

את העמדה העקרונית של הנצרות כלפי היהודים ניסח אב הכנסייה **אוגוסטינוס** (345-430). הוא אסר לפגוע ביהודים, ונימק זאת בכך שתפקידם הוא לשמר את כתבי הקודש. לדבריו, תפקיד זה הוא כמו "פני העיוור במראה": כשם שאחרים רואים את פני העיוור אך הוא עצמו אינו יכול

♦ **צליבת ישו** - ישו הוצא להורג בצליבה בערך בשנת 29 בהוראת הנציב הרומי פולטוס, כנראה משום שנחשד בהיותו מורד במלכות. לפי המקורות הנוצריים, הכוהן הגדול באותם ימים הסגיר אותו לידי הנציב, ולכן האחריות למותו מוטלת על היהודים. מידת המעורבות של ההנהגה היהודית בצליבה אינה ברורה, אך ההאשמה בצליבת ישו הייתה אחד הגורמים לשנאתם של הנוצרים את היהודים. ב-1965 קיבלה הכנסייה החלטה שאין להאשים במותו של ישו את כל היהודים.

לראותם, כך היהודים משמרים את כתבי הקודש מבלי שהם עצמם יכולים להבין, או רוצים להבין, את הנבואות הכתובות בהם. לעומתם אחרים, שאינם עיוורים כמותם, יכולים לראות את האמת הנוצרית שבכתבי הקודש.

גם אוגוסטינוס אסר לפגוע ביהודים, אך טען כי הם חייבים להיות מושפלים, וזאת על סמך הפסוק בתהילים נט, יב: "אל תהרגם פן ישכחו עמי הניעמו בחילך והרדימו". לפי אוגוסטינוס, פסוק זה מלמד שאסור להרוג את היהודים ויש להשאירם בחיים, אבל מושפלים. כך יראו הכול וידעו מה דינם של מי שלא קיבלו עליהם את הבשורה הנוצרית.

זכותם של היהודים להתקיים בארצות הנצרות התבססה גם על האמונה שהם עתידים להתנצר באחרית הימים, והתנצרות זו היא תנאי להופעתו מחדש של ישו. את האמונה הזאת ניסח גרגוריוס הראשון, שבמאה השישית פעל להפצת הנצרות (עמ' 10). גרגוריוס ביקש להביא להתנצרות היהודים על ידי הבטחות חומריות למתנצרים ואפליה והשפלה לממאנים. באיגרות שכתב גרגוריוס הראשון הוא הורה לנוצרים שלא להתיר ליהודים לבנות בתי כנסת חדשים, אך גם לא להרוס בתי כנסת קיימים ולא לפגוע בזכויות שהוענקו ליהודים באימפריה הרומית.

הסינקוניה והאקלזיה – פרטים מתוך החזית הדרומית, קתדרלת נוטר-דאם, שטרסבורג, צרפת, 1225–1230 בערך
בפתח כנסיות ברחבי אירופה הוצבו פסלים שביטאו את העמדה הדתית הנוצרית כלפי היהודים. היהדות הוצגה בדמות הסינקוניה (בית הכנסת), והנצרות בדמות האקלזיה (הכנסייה).

1. זהו בתמונה את הנצרות. כיצד הציג אותה האמן?
2. זהו בתמונה את היהדות. כיצד הציג אותה האמן?
3. אילו עקרונות דתיים נוצריים באים לידי ביטוי בפסלים?

ועידות הכנסייה דנות במעמדם של היהודים

עמדותיהם של אוגוסטינוס ושל גרגוריוס הראשון שימשו בסיס להחלטות שהתקבלו בוועידות הכנסייה במהלך ימי הביניים. ההחלטות הדגישו שאסור לפגוע ביהודים ואסור לכפות עליהם להמיר את דתם. עם זאת, בשל העובדה שהטבילה נחשבה לסקרמנט (עמ' 12) לא היה אפשר לבטל את השפעתה, גם אם המומר אולץ להתנצר. המומרים אמנם נחשבו לנוצרים אך נאסר עליהם לשמש במשרות ציבוריות.

ועידות הכנסייה הדגישו את החובה להשפיל את היהודים ולצמצם את המגע החברתי ביניהם לבין הנוצרים. נאסר על הנוצרים לאכול ארוחות משותפות עם יהודים או להתחתן אתם, ועל יהודים נאסר להחזיק בבתייהם עבדים נוצרים מחשש שיגורו. עוד התקבלו בוועידות הכנסייה החלטות שנועדו למשוך את היהודים לחיק הנצרות. לדוגמה, בוועידה שהתכנסה ב-1179 נאמר כי יהודי שיתנצר יוכל להחזיק ברכושו והוא לא יוחרם. בניגוד לוועידות קודמות, בוועידה זו נקבע כי מי שנטבל לנצרות בכפייה לא יוכר כנוצרי.

אחת מוועידות הכנסייה החשובות הייתה **ועידת לטרן הרביעית**, שהתכנסה ברומא ב-1215. הוועידה ביקשה לחזק את הנצרות מפני האויבים מבית, הנוצרים שסטו מעקרונות האמונה שקבעה הכנסייה, ומפני האויבים מבחוץ, המוסלמים. היהודים לא עמדו בראש סדר היום של הוועידה. מתוך שבעים החלטות שנתקבלו בוועידה, רק ארבע עסקו ביהודים, וגם הן נדונו רק בסופה. בוועידה נקבע שהנוצרים צריכים להימנע מקשר עם יהודים מלווים בריבית אם הריבית מופרזת ומקשרי מסחר עם יהודים. כמו כן נאסר על הנוצרים להעסיק יהודים בתפקידים ציבוריים ונדרש מהם לפקח על התנהגותם של יהודים שהמירו את דתם. בוועידה הוחלט כי יהודים ומוסלמים ילבשו בגד מיוחד שיזהה אותם ויבדילם מן הנוצרים.

שאלות לסיכום הסעיף: העיקרון הדתי ביחס ליהודים (עמ' 50-52)

1. הסבירו את המושגים "ישראל בבשר" ו"ישראל ברוח". מה הם מלמדים על יחסה של הנצרות כלפי היהודים?
2. מהו התפקיד הכפול שיועד ליהודים מבחינת הנצרות?
3. מה לפי הנצרות היה המניע לכפירה של היהודים?
4. א. מה היו ההוראות של גרגוריוס הראשון?
ב. ההיסטוריון ק' סטאו טוען כי ההחלטות של גרגוריוס הראשון התקבלו מאהבת הכנסייה ולא מאהבת היהודים. הסבירו את כוונתו.
5. אילו מההחלטות שהתקבלו בוועידות הכנסייה נועדו להשפיל את היהודים ואילו החלטות נועדו לפגוע בהם פגיעה כלכלית? נמקו.
6. מה היה יחסה של הכנסייה להמרת הדת? אילו עמדות מנוגדות באו לידי ביטוי ביחסה למומרים? הדגמו.

המעמד המשפטי של היהודים

העקרונות הדתיים משפיעים על מעמדם המשפטי והחברתי של היהודים

המעמד המשפטי של היהודים בארצות הנצרות הושפע מהעקרונות הדתיים וגם ממעמדם המשפטי באימפריה הרומית. היהודים נחשבו לאזרחי האימפריה והותר להם לקיים את מצוות דתם, אבל חוקי האימפריה הדגישו את נחיתותם. מעמדם כאזרחים נשמר גם לאחר התפוררות האימפריה הרומית, ובדרך כלל היה זה לאופן שבו הוגדר מעמדם מבחינה דתית: קיום בהשפלה.

המעמד המשפטי של היהודים הושפע גם מהתבססות השיטה הפאודלית במערב אירופה ובמרכזה (עמ' 13). היהודים בארצות הנוצריות לא היו חלק מהשיטה הזאת: הם לא הורשו להחזיק בקרקע, שכן היא הוענקה בדרך כלל בתמורה לשירות צבאי, אך עליהם נאסר לשרת בצבא; נוסף על כך, טקס הפאודום, שבו העניק הסניור אדמות או רכוש ללוסאל שלו, היה מלווה בשבועה נוצרית, שהם לא יכלו להישבע. רק באזורים מסוימים, במיוחד בדרום צרפת, הותר להם להחזיק קרקע בלא תלות בשליט פאודלי.

בערים נמנעה מהיהודים האפשרות להיות חברים בגילדה - אגודה של בעלי מלאכה או של סוחרים שהתירה רק למי שהיה חבר בה לעבוד באותו מקצוע. ההצטרפות לגילדה הייתה מלווה בשבועה נוצרית, ולכל גילדה היה קדוש נוצרי, שנחשב למגן על חברי הגילדה. לכל גילדה היו גם כנסייה, בתי ספר ומוסדות סעד משלה, ובין חבריה שררו יחסי אחווה וערבות הדדית - אך, כאמור, היהודים לא יכלו לקחת חלק בה.

זרותם המשפטית של היהודים התבטאה גם בשבועה המיוחדת שהוטלה עליהם במשפטים עם נוצרים. על הנוסח הרגיל של השבועה נוספו קללות ואיומים למי שיפר אותה והיא לוותה בהשפלה.

השבועה היהודית, הדפס מן המאה השבע עשרה <
בעת אמירת השבועה היהודי עמד בתוך חבית מים או על
עור של חזירה וסביב צווארו זר קוצים, זכר לצליבת ישו

מתוך צו מלכותי שפרסם קרל הגדול, 809 בערך

יש לפזר פעמיים חמציץ [פרח] מראשו (של היהודי) ועד אזור רגליו, וכך יעמוד הוא בעת אמירת שבועתו, כשביד ימינו חמישה חומשי התורה. אם הטקסט העברי לא נמצא בידיו, יורשה לו להחזיק בטקסט הלטיני ולהישבע עליו כך: "כה יעזור לי [...] האל שנתן את התורה למשה בהר סיני; ושתבוא עלי קללת נעמן הסורי [שר צבא ארם שחלה בצרעת (מלכים ב ה, כז)] והאדמה תבלע אותי כפי שבלעה את דתן ואבירם [שחלקו על מנהיגותו של משה (במדבר טז, לא-לג)] אם בעניין הנדון עשיתי נגדך דבר רע. (א' פרישמן, האשכנזים הראשונים, עמ' 85)

1. מהו עונשו של יהודי שהפר את השבועה?
2. מה אפשר ללמוד מכך שהיהודי מצווה לאחוז בספר התורה בעת אמירת השבועה?
3. מה אפשר ללמוד מנוסח השבועה על הדימוי של היהודים בעיני הנוצרים ועל מעמדם?

היהודים נהנים מפריוילגיות

בעיני המלכים נחשבו היהודים לגורם שיכול להביא תועלת כלכלית בזכות התפקיד שמילאו במסחר הבין-לאומי. מהמאה השמינית עד המאה העשירית מכרו סוחרים יהודים סחורות לצבא וסיפקו לחצרות המלכים דברי מותרות, כגון תבלינים ואריגים יקרים. הם אף סחרו בעבדים, בעיקר בני שבטים פגניים ממזרח אירופה. היהודים השתלבו גם במסחר המקומי וניהלו את עסקיהם של שליטים פאודליים.

חלקם הבולט של היהודים במסחר גרם לכך ששליטים במערב אירופה הזמינו יהודים להתיישב בתחומי ממלכתם והעניקו להם **פריוילגיות** ♦ - כתבים שהגדירו את זכויות הקיום שלהם במקום. הזכויות לא סתרו את העמדה הדתית שהיהודים הם עם שנידון לקיום בהשפלה, אבל הן העמידו אותם תחת חסות השליטים המקומיים או המלכים. הפריוילגיות הראשונות ניתנו ליהודים יחידים, אך גם יהודים אחרים נהנו מהן. בדרך כלל היהודי שקיבל את הפריוילגיה הביא עמו את בני משפחתו ומלמדים לילדיו, וכך הוא יצר בסיס להקמת קהילה יהודית (עמ' 104).

כנראה אחת הפריוילגיות הראשונות שניתנה לקבוצה של יהודים, ולא רק ליחידים, היא הפריוילגיה שהעניק בשנת 1084 בישוף העיר נָשְפִיר (שפיירא) ליהודים מְסִינְץ (מגנצא) שהתיישבו במקום. הקיסר היינריך הרביעי אישר את הזכויות שניתנו בפריוילגיה ליהודי שפייר, והן שימשו בסיס למעמדם של היהודים באירופה הנוצרית בימי הביניים.

♦ **פריוילגיות** - זכויות-יתר שאינן מוענקות לשאר התושבים. את הפריוילגיות העניקו השליטים לאישים או לקבוצות באוכלוסייה בהזדמנויות מיוחדות: בעת הקמת קהילה, בעת חילופי שלטון או בעת סכנה.

פריווילגיה שהעניק הבישוף רודיגירוס ליהודי שפייר, 1084

בשם השילוש הקדוש ושאינו מחולק, אנוכי רודיגירוס [...] בישוף אשפירה [שפייר], בעשותי את העיר אשפירה לדרך, חשבתי כי אוסיף אלף מונים [פעמים] על כבוד מקומנו אם אביא גם יהודים לשכן בו.

ואת היהודים שהובאו הושבתי מחוץ לעדה ולמקום מגוריהם של שאר התושבים; ולמען לא יהיו בנקל למפגע לפרעות ההמון הגס, הקפתים חומה. ואת מקום מושבם, אשר רכשתי לי בצדק ובמשפט [...] מסרתי להם בתנאי, כי מדי שנה בשנה עליהם לשלם שלוש ליטראות וחצי בכסף אשפירה [של שפייר] לצרכיהם הכלליים של האחים [הנזירים במנזר המקומי].

נתתי להם רשות וזכות לעסוק בחילופי זהב וכסף ולקנות ולמכור כטוב בעיניהם בקרב מקום מושבם וכן מן המקום מחוץ לנמל ועד לנמל האניות ובנמל עצמו. ואת הרשות הזאת נתתי להם (גם) בכל העיר.

ונוסף על זה נתתי להם מאחזות הכנסייה מקום-קברות לנחלה. [...] וכשליט העיר בין התושבים, כך ראש הכנסת בין היהודים: עליו לחרוץ כל ריב ומשפט אשר יהיה ביניהם או עליהם. אולם במקרה שלא יוכל לחרוץ משפט, יבוא הדבר עד בישוף העיר [...] השמירה בלילות, ההגנה והביצור (של החומה) מוטלת עליהם רק במקום מושבם [...]. מותר להם לקחת מיניקות ופועלים שכירים משלנו.

בשר שחוט האסור עליהם על פי חוקי דתם מותר להם למכור אותו לנוצרים, ומותר לנוצרים לקנותו.

כללו של דבר, להשגיא את חסדי נתתי להם חוקים אשר לא היו כמוהם לטובה לעם היהודים באחת מערי הטבטונים [שבטים דוברי גרמנית].

ולמען לא יקום אחד הבאים אחרי לגרוע מן הזכויות וההנחות הללו, או לשים עליהם מס כבד [...] ולמען זכר לדבר גם בימים הבאים, באתי על החתום בכתב-ידי ובחותם טבעתי.

(ב'צ דינור, ישראל בגולה, כרך א, ספר ראשון, עמ' 170-171)

1. כיצד הסביר בישוף שפייר את הזמנת היהודים אל העיר?
2. אילו מהזכויות נועדו לסייע ליהודים בחייהם בעיר?
3. שער, אילו זכויות העניק הבישוף ליהודים בעקבות דרישותיהם?
4. מה אתם יכולים ללמוד מן הפריווילגיה על היחסים שבין היהודים לבין תושבי שפייר?
5. כיצד הבישוף מנמק את הושבתם של היהודים בנפרד משאר האוכלוסייה? שער, איזו סיבה אחרת יכולה להיות לכך?
6. מה אפשר ללמוד מכך שהבישוף הוא שהעניק את הפריווילגיה ליהודי העיר שפייר?
7. מה אפשר ללמוד מכך שאת הפריווילגיה אישר גם הקיסר?

כתב פריווילגיה שניתן ליהודי העיר וורמס (וורמייזא)

1. מהי מטרת החותם שעל כתב הפריווילגיה?

היהודים נחשבים למשרתי האוצר

במאה השתים עשרה החלו להופיע בפריווילגיות ביטויים שצינו את שייכותם של היהודים למלך. לדוגמה, בפריווילגיה משנת 1157 נאמר על יהודי וורמס שהם "שייכים לחצר המלכותית ולבית האוצר". המשמעות של משפט זה הייתה שהם זכו לחסותו של המלך.

השייכות של היהודים למלך והתלות בחסותו קיבלו משנה תוקף בפריווילגיה שהעניק הקיסר **פרידריך השני** ב-1236 ליהודי העיר פולדה (עמ' 63). הפריווילגיה חזרה על ההטבות שהעניקו קודמיו - ובהן הגנה מלאה על הרכוש, חופש תנועה ואוטונומיה משפטית - אבל בפעם הראשונה כונו שם היהודים "משרתי האוצר שלנו". הפרשנות שניתנה לביטוי בפריווילגיה הייתה שיחס טוב ליהודים פירושו הענקת כבוד לקיסר ושפגיעה בהם משמעותה פגיעה בו.

המושג **משרתי האוצר** מקורו במילה הלטינית - "משרת", והיא שונה מן המילה הלטינית (servi) - "עבד"; כלומר אין פירושו עבדות אלא היעדר חירות. מאחר שרוב האנשים בימי הביניים לא היו חופשיים, אלא חייבים בנאמנות לסמכות שמעליהם, אין לראות במעמד זה של היהודים שינוי לרעה או השפלה. זאת ועוד, מעמד משרתי האוצר של היהודים היה עדיף על מעמדו של האיכר הנוצרי בימי הביניים, שכן היהודים זכו להגנה מאת המלך, ובניגוד לאיכרים יכלו לחיות בכל מקום שרצו. אף היהודים לא התלוננו על מעמדם זה כפי שהעיד **המהר"ם מרוטנבורג**: "היהודים אינם מכודנים להתחייב בכל מקום שהם [חייבים להתגורר במקום מסוים], כמו שהגויים מכודנים [...] אלא רואים אותן כמו שהם בני חורין שירדו מנכסיהם ולא נמכרו ממכרת עבד". (שו"ת מהר"ם בר ברוך, תתרא)

בחיי היום-יום הייתה למעמד משרתי האוצר משמעות שונה בכל אחת מארצות אירופה. בגרמניה הפרשנות העיקרית הייתה הגנה מטעם המלך; ובאנגליה פירש זאת המלך כשליטה מוחלטת שלו על היהודים. במקומות אחרים, לדוגמה בצרפת, המשמעות הייתה השוואת מעמדם של היהודים לאיכרים מבחינה זו שהם נחשבו לרכוש של המלך.

שאלות לסיכום הסעיף: המעמד המשפטי של היהודים (עמ' 53-56)

1. ציינו את הזכויות שהוענקו ליהודים בפריווילגיות ומיינו אותן לתחומים.
2. מה הייתה משמעות המושג "משרתי האוצר"? מה דומה ומה שונה בין מעמד "משרתי האוצר" של היהודים לבין מעמדם של האיכרים?
3. אתם כתבים בעיתון יהודי בעיר פולדה. כתבו ידיעת חדשות המודיעה על פרסום הפריווילגיה של פרידריך השני. ציינו בכתבה את היתרונות והחסרונות במעמד "משרתי האוצר".

♦ **רבי מאיר בן ברוך מרוטנבורג, המהר"ם מרוטנבורג** (1215-1293) - היה מחכמי ישראל באשכנז. ב-1286 הוא נכלא בהוראת קיסר גרמניה בעקבות ניסיונו לעלות לארץ ישראל. הקיסר דרש סכום עצום תמורת שחרורו, והמהר"ם סירב לכך שהקהילה היהודית תפדה אותו, כדי למנוע מאסרים של רבנים בעתיד. רק שבע שנים לאחר מותו נפדתה גופתו על ידי יהודי עשיר, ובתמורה לכך זכה העשיר להיקבר ליד קברו של המהר"ם.

לחזרה ולדין

1. לפניכם רשימת שמות ומושגים: ישראל בבשר, גרגוריוס הראשון, ועידות כנסייה, השיטה הפאודלית, קורפורציה, גילדה, פריווילגיה, משרתי האוצר.
 - א. בחרו שלושה שמות או מושגים מן הרשימה וציינו באיזה עניין הם נזכרו בפרק.
 - ב. הסבירו כיצד השם או המושג קשור למעמד של היהודים בארצות הנצרות. לדוגמה: המעמד של משרתי האוצר הוגדר בפריווילגיה של פרידריך השני.
2. א. מה היו הגורמים שהשפיעו על מעמד המשפטי של היהודים באירופה הנוצרית?
 - ב. מהו לדעתכם הגורם החשוב ביותר? נמקו.
3. א. הביאו שלוש דוגמאות להחלטות של ועידות הכנסייה ומיינו אותן לתחומים שונים.
 - ב. מה אפשר להסיק מכך שההחלטות התמקדו דווקא בתחומים אלו?
 - ג. מה אפשר להסיק מכך שיש החלטות שחוזרות בכל ועידה?
4. היסטוריונים טוענים כי המעמד של משרתי האוצר צמח על רקע התפיסה הדתית הנוצרית, התחזק על ידי התפיסה המשפטית הגרמנית והתגבש מתוך המציאות של חיי היהודים.
 - א. מהי התפיסה הדתית הנוצרית שעומדת ביסוד המושג "משרתי האוצר"?
 - ב. מהי התפיסה המשפטית שעומדת ביסוד המושג "משרתי האוצר"?
 - ג. כיצד המושג "משרתי האוצר" בא לידי ביטוי במציאות של חיי היהודים?
 - ד. מה הייתה עמדתם של היהודים בעניין מעמד זה?

יהודים באירופה הנוצרית - מקיום נסבל לגירוש

למרות התפיסה הדתית המאפשרת ליהודים קיום מושפל אך נסבל, ובניגוד להגנה שהבטיחו להם השליטים, היהודים באירופה הנוצרית נאלצו להתמודד עם גילויים של אי-סובלנות. מה היו הגורמים למצב של היהודים באירופה הנוצרית? כיצד הם באו לידי ביטוי בימי הביניים?

מהכרה בקהילה היהודית לפגיעות ביהודים

היהודים מתיישבים באזור הריינוס

בימי הביניים היהודים ישבו באזורים שסביב הים התיכון: באסיה הקטנה, באיטליה, בדרום צרפת ובספרד - בדרך כלל בערים העתיקות שייסדו הרומאים לאורכם של נתיבי הנהרות ודרכי המסחר. במאות השמינית והתשיעית החלו יהודים להתיישב גם בצפון אירופה, בעיקר בשני מרכזים: המרכז הראשון באזור הנהרות ריינוס ורין, שכלל את הקהילות בערים שפייר, וורקס ומיינץ המכונות בקיצור בשם **קהילות שו"ם**, וכן את הקהילות בערים קלן, טרייר ובון; המרכז השני נוסד מאוחר יותר והוא כלל את הקהילות בערים מנדבורג, האלה, הקלן ומקסבורג. רוב הקהילות נוסדו בערים שבראשן עמדו בישופים וארכיבישופים. ערים אלו המשיכו להתקיים גם לאחר נפילת האימפריה הרומית, וחומותיהן שימשו מקלט בעת מלחמות.

היישובים היהודיים באזורים אלו מכונים במקורות היהודיים בשם **אשכנז** - שם שכלל מאוחר יותר גם את היישובים היהודיים בצפון צרפת. בתחילה הקהילות באשכנז היו קטנות ומנו עשרות יהודים בלבד. בראשן עמדו תלמידי חכמים, שהיו גם סוחרים אמידים והגיעו לעיר לאחר שהבישוף הזמין אותם לפתח אותה. בתמורה הם קיבלו ממנו פריווילגיה שהתירה להם להקים מוסדות יהודיים והבטיחה להם הגנה (עמ' 54). בהדרגה גדלו הקהילות, ולקראת סוף המאה האחת עשרה הן מנו כעשרים-עשרים וחמישה אלף יהודים.

העיר מיינץ (מגנצא), גרמניה, סוף המאה התשע עשרה

1. זהו במפה את קהילות אשכנז. ציינו את שמותיהן.
2. אילו אירועים התרחשו בקהילות אשכנז בימי הביניים?

התפתחות הערים משפיעה על היחס ליהודים

הקמת הקהילות היהודיות בצפון אירופה התרחשה בעת ובעונה אחת עם התפתחות הערים. בצד ערים עתיקות, שהמשיכו להתקיים, נבנו גם ערים חדשות וקמו ערי נמל שוקקות. מספר הסוחרים ובעלי המלאכה בעיר גדל ובמרכזה עמדו הסוחרים. הסוחרים פנו אל המלך או אל שליט העיר בבקשה להקלות במסים, לסמכויות שיפוט ולזכות לסחור באופן חופשי. השגת הזכויות הביאה להתהוות מעמד של **עירוניים** ולהשגת **קהילה עירונית אוטונומית** הנהנית משלטון עצמי.

היהודים, שלרוב ישבו בערים, היו שותפים בחיי העיר ובהגנה עליה אבל הם לא היו חלק מהמעמד העירוני: הם לא נשבעו את השבועה שעירוניים נוצרים נשבעו - לציית לשליט העיר ולדבוק בחובות שנועדו להבטיח שלום בעיר. הם לא הורשו לכהן במשרות עירוניות והוטלו עליהם מסים מיוחדים. עם זאת זכויותיהם הובטחו בפריבילגיות שהעניקו להם שליטי העיר. לכן בעוד העירוניים נאבקו למען קבלת עצמאות, ביקשו היהודים להוסיף ולקיים את קשריהם המיוחדים עם שליטי העיר. קשרים אלו הבדילו את היהודים משאר תושבי העיר וחיזקו את דימויים כזרים.

הצלבנים פורעים ביהודים

זרותם של היהודים בערים, היותם מחוץ לשיטה הפאודלית בכפרים והעיקרון הדתי שהתנה את קיומם בארצות הנצרות בהשפלתם ערערו את מעמדם - והפגיעות בהם, בנפש וברכוש, תכפו. עם התגברות הקנאות הדתית בתקופת מסעות הצלב (עמ' 16) הועמדו היהודים בקהילות היהודיות בצרפת ובגרמניה בפני הבררה: להתנצר או למות.

הפרעות החלו ב-1096 בעיר רואן שבצרפת, אך זה היה המקרה היחיד של פרעות ביהודים מחוץ לגרמניה. יהודי רואן מיהרו להזהיר את אחיהם היהודים בקהילות שבעמק הריינוס, והם במצוקתם פנו אל הקיסר היינריך הרביעי בבקשה שיגן עליהם. הקיסר, שחשש כי הפרעות ביהודים יערערו את שלטונו, ציווה על השליטים בממלכתו להגן על היהודים.

במקומות אחדים ניסו הבישופים ואנשי העיר למנוע את הפרעות. יהודי שפייר, רובם ככולם, ניצלו בעזרת הבישופ, שהגן עליהם כפי שהתחייב בפריבילגיה; ובקלן דאג הבישופ לפזר את היהודים בעיירות מחוץ לעיר - אך הפורעים השיגו אותם והרגו. לעומת זאת היו ערים שתושביהן פתחו את שערי העיר לפורעים ואף הצטרפו אליהם. לדוגמה, בוורמס הצטרפו התושבים לצלבנים והרגו מאות יהודים שסירבו להיטבל לנצרות. גם במיינץ פתחו תושבי העיר את השערים בפני הצלבנים. הבישופ, שהחביא את היהודים בביתו, נאלץ בעצמו לברוח מפני הצלבנים, וכאלף יהודים נרצחו.

האירועים בתקופת מסעות הצלב נקראים במקורות היהודים בשם **גזרות תתנ"ו** (שנת 1096), והשפעתם הייתה גדולה לא רק על בני הדור אלא על דורות רבים לאחר מכן. ב**כרוניקות** - דיווחים על האירועים לפי סדר התרחשותם - וב**קניות** - שירי אבל על חורבן וצרה - תיארו בני הדור את הפרעות וחיברו תפילות מיוחדות לזכר ההרגים. בבתי הכנסת בקהילות שנפגעו הוקראו במשך מאות שנים לאחר מכן רשימות מפורטות של ההרגים, ושמותיהם נכתבו ב**ספרי זיכרון**.

יש חוקרים הרואים במסע הצלב הראשון נקודת מפנה בתנאי הקיום של היהודים באירופה. לדעתם, לאחר המסע החלה תקופה של ירידה במעמדם הפוליטי והביטחוני של היהודים, וזכויות היתר שהם נהנו מהן עד שנת 1096 בוטלו. היהודים חדלו לעסוק במסחר, נאלצו לשלם מסים רבים וסבלו פרעות ורדיפות שבמהלכן נהרגו אלפי יהודים.

לעומתם חוקרים אחרים טוענים שבמסע הצלב הראשון היהודים נפגעו, אך מעמדם לא השתנה. בעקבות הפרעות הגבירו השליטים את מעורבותם במתן חסות ליהודים, וגם הכנסייה לא שינתה את עמדתה העקרונית, שהיהודים חייבים להמשיך להתקיים בקרב הנוצרים, אם כי מתוך שעבוד והשפלה. בתי הכנסת שנפגעו בצרפת ובגרמניה נבנו מחדש, והמרכזים ללימוד תורה משכו אליהם תלמידים. יתר על כן, מבחינה רוחנית התקופה שלאחר גזרות תתנ"ו נחשבת לתקופת פריחה תרבותית של היהודים בקהילות שבאזור הריינוס, והשינוי לרעה במצבם של היהודים התרחש מאוחר יותר.

דף מתוך ספר זיכרון
של קהילת פרנקפורט

גזרות תתנ"ו, שלמה בן רבי שמשון, 1140 בערך

והיה ביום שלשה בסיון אשר היה יום קדוש ופרישה לישראל במתן תורה [...] אותו היום הופרשו מקהל מעגענצא [מגנצא], חסידי עליון, בקדושה ובטהרה והוקדשו לעלות אל האלוהים כולם יחד, כי היו נעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו, כי כולם בחצר ההגמון [בישוף]. ויחר אף ה' בעמו וקיים עצת התועים [הצלבנים] ועלה בידם וכל הון לא הועיל, ולא צום ועינוי וצעקה וצדקה [...] אפילו תורה הקדושה לא הגינה על לומדיה.

[...] ויהי בחצי היום ויבוא אימכו הרשע [אציל שעמד בראש קבוצת חיילים] צורר היהודים הוא וכל חילו על השער ויפתחו לו העירונים השער, ויאמרו אויבי ה' איש אל רעהו: ראו כי פתחו לנו השער, עתה ניקום דמי התלוי [ישו]. וכאשר ראו בני ברית קדש שהיו שם [...], המון הרב, חיל גדול כחול אשר על שפת הים, ודבקו בבוראם. ואז לבשו שריונים וחגר כלי מלחמתם מגדולים ועד קטנים, ור' קלונימוס ב"ר משולם הפרנס בראש, ומרוב צרות ותעניות שעשו לא היה בהם כח לעמוד כנגד האויבים.

[...] ויקרבו כולם אל השער להלחם עם התועים ועם העירונים וילחמו אלו כנגד אלו אל תוך השער. וגרמו העונות [חטאים] ונצחום האויבים ולכדו את השער. [...] וגם אנשי ההגמון אשר הבטיחום לעזרה, הם נסו תחלה כדי להסגירם ביד האויבים, כי קנים רצצים [משענת חלשה להישען עליה] המה להם, וגם ההגמון עצמו ברח מן התועבה [כינוי לקתדרלה] שלו, כי אמרו להרוג גם אותו בעבור כי דבר טוב על ישראל. (א"ח הברמן, ספר גזירות אשכנז וצרפת, עמ' כט)

1. מתי אירעו הפרעות? מה מחבר הכרוניקה מבקש להבליט בציון התאריך?
2. באילו אמצעים ניסו היהודים להתגונן? מיינו את האמצעים לתחומי חיים שונים.
3. כיצד הצליחו הפורעים להיכנס לעיר? מי סייע להם? מדוע?
4. באילו ביטויים היהודים מתוארים ובאילו ביטויים מתוארים הצלבנים? צטטו ביטויים מן התעודה. מה תוכלו להסיק מהם?
5. כיצד מוסבר הכישלון של היהודים להתגונן מפני הפורעים?

מתוך תפילת אב הרחמים

התפילה נאמרת בימינו, כמעט מדי שבת בשבת, בבתי הכנסת שמתפללים בהם בנוסח אשכנז.

אָב הַרְחָמִים שׁוֹכֵן מְרוֹמִים. בְּרַחֲמֵי הַעֲצוּמִים הוּא יִפְקֹד בְּרַחֲמֵים הַחֲסִידִים וְהַיִּשְׂרָאֵלִים וְהַתְּמִימִים. קְהֵלוֹת הַקֹּדֶשׁ שֶׁמָּסְרוּ נַפְשָׁם עַל קִדְשֵׁי הַשֵּׁם. הַנְּאֻהִים וְהַנְּעִימִים בְּחִיֵּיהֶם וּבְמוֹתָם לֹא נִפְרְדוּ. מְנַשְּׂרִים קָלוּ וּמְאַרְיוֹת גָּבְרוּ לַעֲשׂוֹת רְצוֹן קוֹנֵם וְחַפֵּץ צוּרִם. יִזְכָּרֵם אֱלֹקֵינוּ לְטוֹבָה עִם שְׂאֵר צְדִיקֵי עוֹלָם. וְיִנְקֹם לַעֲיֵנֵינוּ נִקְמַת דָּם עֲבָדָיו הַשְּׁפוּף. כִּכְתוּב בְּתוֹרַת מֹשֶׁה אִישׁ הָאֱלֹקִים: הֲרִנֵּינוּ גוֹיִם עִמּוֹ כִּי דָם עֲבָדָיו יָקוּם וְנִקָּם יִשִּׁיב לַצָּרִי וְכִפֹּר אֲדָמָתוֹ עִמּוֹ [דברים לב, מג]. וְעַל יְדֵי עֲבָדֶיךָ הַנִּבְיָאִים כָּתוּב לֵאמֹר: וְנִקִּיתִי דָמָם לֹא נִקִּיתִי וְהָיָה שִׁכְן בְּצִיּוֹן [ויאל ד, כא] וּבְכִתְבֵי הַקֹּדֶשׁ נֶאֱמַר: לָמָּה יֹאמְרוּ הַגּוֹיִם אֵיךְ אֱלֹהֵיהֶם יִנְדָּע בְּגוֹיִם לַעֲיֵנֵינוּ נִקְמַת דָּם עֲבָדֶיךָ הַשְּׁפוּף [תהילים עט, י].

1. באילו ביטויים היהודים מתוארים בתפילה?
2. מדוע המחבר מקווה לנקמת ה' מתי הוא מקווה שהיא תתרחש?
3. בתפילה משולבים פסוקים מהתנ"ך. מה מטרתם?

היהודים נדחקים לעסוק בהלוואה בריבית

בעקבות מסעות הצלב הגיעו למזרח סוחרים מצרפת, מארצות השפלה ובעיקר מאיטליה, ובהדרגה הם תפסו את מקומם של היהודים. הכסף שנותר בידם של היהודים ולא הושקע במסחר שימש להלוואות כספים בריבית. כך במהלך המאה השתים עשרה נהייתה ההלוואה בריבית פרנסתם העיקרית של היהודים בצפון איטליה, בצרפת ובאנגליה; ובמאה השלוש עשרה גם בגרמניה.

ההלוואה בריבית ענתה על צרכים של אנשים ממעמדות שונים: העניים לוו לצורכי יום-יום, האיכרים קיבלו אשראי עד עונת האסיף, והאבירים נזקקו למימון מלחמותיהם. גם השליטים נהנו מהעיסוק של היהודים בהלוואות כספים בריבית, כי הם גבו מסים גבוהים מהרווחים על ההלוואות. למרות הצורך הכלכלי, הכנסייה אסרה על הנוצרים להלוות או לקלוות כספים בריבית, בטענה שהרווחים מקורם בגזל.

האיסור הדתי חיזק את הדימוי השלילי של היהודים, שהלוו בריבית. שיעור הריבית היה גבוה, והלווים, שבדרך כלל היו עניים, ראו במלווה היהודי מי שמנצל את מצוקתם. נוסף על כך, תמורת ההלוואה נתנו הלווים הנוצרים משכון - חפץ שברשותם - ואם הלווים לא יכלו להחזיר את ההלוואה נותר החפץ בידי היהודים, והם סחרו בחפצים. לעתים היו אלה חפצים גנובים, והיהודים המלווים, שלא תמיד ידעו אם המשכון גנוב, הפכו כביכול שותפים לעברה.

ההלוואה בריבית נקשרה ביהודים קשר כה הדוק, עד שהשמות "יהודי" ו"מלווה בריבית" היו למילים נרדפות, והיא הייתה אחד הגורמים לעוינות כלפיהם.

הלוואות כספים תמורת משכון, איור לכתב יד מן המאה הארבע עשרה, איטליה

1. אילו חפצים ניתנו משכון תמורת ההלוואה?

היהודים מואשמים בעלילות

העוינות של החברה הנוצרית כלפי היהודים התבטאה בהופעתן של עלילות דם. מקובל לציין את הופעתה של **עלילת הדם** הראשונה ב-1144 בעיר נוריץ' שבאנגליה. אמנם בעקבות העלילה לא היו פרעות ביהודי העיר, אבל היא שימשה בסיס למאות עלילות נגד היהודים באירופה מימי הביניים ועד העת החדשה - רובן בצפון אירופה ובמזרחה, ומיעוטן בארצות הים התיכון. תוכן העלילה היה קבוע: מדי שנה בשנה היהודים הורגים נוצרים חפים מפשע, בדרך כלל ילדים.

אחת העלילות שזעזעו את היהודים התרחשה בגרמניה. ב-1235 הואשמו יהודים בעיר פולדה ברצח חמישה ילדים נוצרים כדי להשתמש בדמם לצרכים רפואיים. בעלילה זו הופיעה בפעם הראשונה ההאשמה שהיהודים משתמשים בדמם של נוצרים לצורכי פולחן. העלילה התפרסמה גם בזכות עמדתו של הקיסר פרידריך השני, שיצא נגדה בפריבילגיה שהעניק ליהודי העיר, אך התערבותו לא הועילה.

בשלהי המאה השלוש עשרה אף הופיעה עלילה חדשה: **עלילת לחם הקודש**. לפי עלילה זו היהודים נוהגים לדקור את לחם הקודש, הלחם שעל פי האמונה הנוצרית הופך לבשרו של ישו, ובכך הם משחזרים את צליבתו.

רדיפת היהודים הגיעה לשיא ב-1348 בימי **המגפה השחורה**. היהודים הואשמו בכך שהרעילו את הבארות, אף שהם טענו כי הם חפים מפשע וכי נפגעו במגפה לא פחות מהנוצרים. הטענה לא הועילה להם, וגם לא התנגדותם של האפיפיור, הקיסר והמועצות העירוניות לעלילה. הפרעות היו יוזמה של ההמונים, שראו במגפה עונש על כך שהם מאפשרים ליהודים, האשמים בעיניהם בכך שצלבנו את ישו, לשבת בתחומם. מאות קהילות יהודיות בצרפת ובגרמניה חרבו ויהודים רבים נהרגו. רבים מהנותרים היגרו למזרח אירופה, בעיקר לפולין.

העלאה באש של יהודים בימי המגפה השחורה, חיתוך עץ, 1493

♦ **המגפה השחורה** - מגפה, כנראה של דבר, הכתה באסיה ובאירופה בכמה גלים במשך כחמש שנים (1347-1351) ובה נספו לפי הערכות כשלושים וחמישה מיליון בני אדם בסין וכעשרים-עשרים וחמישה מיליון בני אדם באירופה.

הפריוולגיה של פרידריך השני, 1236 (קטעים)

כדי לברר את האמת בדבר הפשע האמור [עלילת הדם נגד יהודי פולדה], הבאנו לפנינו נסיכים, מְגֻנָּטִים [גדולי הממלכה] ואצילים רבים מן האימפריה, ועימם אבות בתי מנזרים ואנשי כהונה מכל עֶבֶר ושאלנו בעצתם. נשמעו דעות שונות בדבר העניין הזה, שלא היו יכולות להביא עצה ברורה, כִּי־אֵת. על כן הגענו בלב תמים למסקנה, כי איננו יכולים לנהוג בדרך נאותה יותר נגד היהודים שהואשמו בהאשמה האמורה, אלא באמצעותם של מי שהיו יהודים והמירו דתם לאמונה הנוצרית. כי הם כמתנגדים [ליהדות] לא יעברו בשתיקה על כל הידוע להם נגד היהודים. [...]

כאשר נתפרסמו מסקנותיהם בעניין זה, אזי נתברר, כי אין למצוא לא בספרי הברית הישנה ולא בספרי הברית החדשה (עמ' 11) כי היהודים צריכים לדם בני אדם. יתר על כן, נהפוך הוא, נזהרים הם מלהכתים עצמם בכל דם שהוא. [...] אפשר להניח בבטחה, כי אנשים האסורים אפילו בדמם של בעלי החיים המותרים [באכילה], אינם יכולים להיות צמאים לדם אדם, בשל תועבת הדבר. (א' לימור, בין יהודים לנוצרים, כרך א, עמ' 54)

1. אל אילו קבוצות פנה בתחילה פרידריך השני לצורך בירור העלילה? מדוע?
2. כתבו מהו ההסבר בתעודה לכך שפרידריך השני בחר לפנות אל יהודים מומרים. הציעו הסבר נוסף משלכם לעובדה זו.
3. מהו הטיעון של פרידריך השני נגד עלילת הדם?
4. פרידריך השני היה הקיסר שטבע את המושג "משרתי האוצר" (עמ' 56). מה אפשר להסיק מכך על יחסו של פרידריך השני ליהודים?

שאלות לסיכום הסעיף: מהכרה בקהילה היהודית לפגיעות ביהודים (עמ' 58-64)

1. כיצד השפיע מאבקם של העירוניים בימי הביניים על מעמדם של היהודים?
2. גורלם של היהודים בתקופת מסעות הצלב היה שונה מעיר לעיר. הדגישו טענה זו.
3. כיצד נחקקו מסעות הצלב בזיכרון היהודי?
4. מהם חילוקי הדעות בין החוקרים על השפעתן של גזרות תתנ"ו על היהודים? איזה היבט כל אחת מהדעות מדגישה?
5. א. הסבירו כיצד מעמדם של היהודים בימי הביניים השפיע על התפשטות העלילות.
ב. מה אפשר ללמוד מן העובדה שגם האפיפיור וגם הקיסר לא הצליחו למנוע את התפשטות העלילות על היהודים?

ויכוחים וגירושים

ויכוחים פומביים בין נוצרים ליהודים

הפגיעות הפיזיות ביהודים והמרות הדת בכפייה עמדו בסתירה לעמדת הכנסייה שיש לקיים את היהודים בארצות הנצרות ולהביאם להמיר את דתם מרצונם (עמ' 51). הכנסייה התאמצה לשכנע את היהודים להמיר את דתם - אבות הכנסייה כתבו חיבורים ובהם דנו בנושאים כגון מיהו המשיח, מיהו העם הנבחר ואם צריך לקיים מצוות. החיבורים התבססו על פסוקים מן המקרא, שהוכיחו לדעתם את האמת הנוצרית. לדוגמה, הפסוק בנבואת ישעיהו "הנה העלמה הרה וילדת בן" (ישעיהו ז, יד) הפך בתרגום הלטיני ל"הנה הבתולה הרה וילדת בן", והנוצרים פירשו אותו כמכוון למרים, אמו של ישו, שלפי הנצרות הרתה מרוח הקודש.

היהודים הגיבו לחיבורי הנוצרים בכתיבת חיבורים ששללו את הפרשנות הנוצרית (עמ' 97). החיבורים שכתבו הנוצרים והחיבורים שכתבו היהודים נועדו בראש ובראשונה לצייד את המאמין בתשובות לטענות שבני הדת האחרת הציגו נגד דתו.

במאה השתים עשרה חלו שינויים באופי הוויכוח היהודי-נוצרי ובמרכזו עמד התלמוד, ולא המקרא. החל במאה השלוש עשרה נוסף לכתיבת חיבורים הוויכוח התנהל מול קהל. מעתה ייצגו את הצד הנוצרי יהודים מומרים, שהכירו היטב את המקורות היהודיים, ולעתים קרובות הם שיזמו את הוויכוח.

ויכוח בין יהודים לנוצרים, איור מן המאה החמש עשרה, צרפת

1. מיהם היהודים ומיהם הנוצרים? לפי מה זיהיתם אותם?

הוויכוח הפומבי הראשון התקיים בשנת 1240 ונקרא **ויכוח פריז**. את הוויכוח יזם יהודי מומר בשם **ניקולס דונין**. דונין הצליח לשכנע את האפיפיור שהיהודים כופרים בכתבי הקודש, ובכך ערער על זכותם להתקיים כעם השומר בעבור הנוצרים על כתבי הקודש (עמ' 50). הוא העלה שלושים וחמש טענות קשות נגד התלמוד, ובכלל זה דוגמאות לאמירות תלמודיות המעידות על שנאה ובוז לנוצרים. האפיפיור פנה אל המלך **לואי התשיעי**, והמלך זימן את נציגי היהודים לפריז כדי ששיבו על הטענות. היהודים, ובראשם **רבי יחיאל מפריז**, השיבו כי הגויים הנזכרים בתלמוד אינם הנוצרים, אלא עובדי אלילים. נגד טענת הנוצרים שהתלמוד הוא ספר כפירה הם הדגישו את עתיקותו של התלמוד וטענו כי הוא איננו תחליף למקרא אלא פירוש למקרא, שנחשב מקודש גם בעיני הנוצרים.

♦ **לואי התשיעי** - מלך צרפת בשנים 1226-1270. עמד בראש מסע הצלב השביעי למצרים ובמהלכו נפל בשבי. עם שחרורו הגיע לעכו ופעל לביצור ערים בגליל ובמישור החוף כדי להגן על ממלכת ירושלים הצלבנית. ב-1270 יצא למסע הצלב השמיני והגיע לתוניסיה אך חלה ונפטר שם.

שרפת התלמוד בפריז, 1244 (דגם)
1. מהי המשמעות של שרפת התלמוד?

השופטים לא קיבלו את תשובות היהודים, והאפיפיור הורה על **שרפת התלמוד**. בערב שבת פרשת חקת, 17 ביוני 1244, נשרפו עשרים וארבעה קרונות מלאים כתבי יד של התלמוד בכיכר העירייה של פריז. על היהודים נאסר ללמוד את התלמוד. הצו בוטל כעבור כמה שנים, אך מאז היה התלמוד תחת עינה הפקוחה של הכנסייה, והיא העסיקה בשירותה מומרים שהיו אחראים לצנזורה קפדנית על ביטויים בתלמוד שכוונו נגד הנוצרים. על מאורע זה כתב המהר"ם מרוטנבורג (עמ' 56) את הקינה "שאלי שרופה באש", ואותה נהוג לומר בקהילות יהודיות בתשעה באב.

התלמוד עמד גם במרכז של **ויכוח ברצלונה**, שנערך ב-1263 בברצלונה בין נציג היהודים **רבי משה בן נחמן, הרמב"ן** לבין יהודי מומר בשם **פבלו כריסטיאני**. מטרת הוויכוח הייתה להוכיח את צדקת הנצרות תוך כדי שימוש בציטטות מהתלמוד ובעקבות זאת לשכנע את היהודים להמיר את דתם. בעקבות הוויכוח החליט הרמב"ן לעזוב את ספרד ועלה לארץ ישראל.

גם את **ויכוח טורטוסה**, שהתנהל בשנים 1413-1414 בעיר טורטוסה שבספרד, יזם יהודי מומר בשם **יהושע הלורקי**. הלורקי לאחר התנצרותו שימש רופאו האישי של האפיפיור ונקרא בפי היהודים **המגדף**, לפי ראשי התיבות של שמו הנוצרי - ג'רונימו דה סנטה פידה. את הצד היהודי ייצגו מנהיגי הקהילות בספרד, ולשם כך הם נאלצו לעזוב את קהילותיהם ולהותיר בלא מנהיג.

בזמן שהמנהיגים שהו בטורטוסה סבבו נזירים בקהילות ושכנעו יהודים להמיר את דתם. לדוגמה, בעירו של **רבי יוסף אלבו**, שהשתתף בוויכוח, מתוך כארבעים משפחות יהודיות נותרו רק עשרה יהודים - היתר המירו את דתם. לכן, לאחר כשנה ביקשו נציגי היהודים להפסיק את הוויכוח, ובדצמבר 1414 הסתיים הוויכוח בהכרזה של הנוצרים על ניצחון מוחץ.

את המבוכה הרבה ששררה בקרב היהודים ניצל הנזיר **ויסנטה פֶרֶר**, שנהג לעבור בין בתי הכנסת בספרד, צלב בידו האחת וספר תורה ביד השנייה, ולהכריז על בית הכנסת כעל כנסייה. הוא השתמש באמצעי לחץ כדי לשכנע את יהודי הקהילה להמיר את דתם, וכנראה הצליח להמיר את דתם של כעשרים וחמישה אלף יהודים.

♦ **רבי משה בן נחמן, הרמב"ן** (1194-1270) - נולד בגירונה שבספרד הנוצרית. הוא היה רופא ופילוסוף, מנהיג דתי ויועץ למלך. הוא כתב פירוש לתורה ולתלמוד והיה מראשוני החכמים שעסקו בקבלה. הוא כתב גם איגרות, שהמפורסמת בהן, "איגרת רמב"ן", מופיעה בסידורי תפילה. בעקבות ויכוח ברצלונה נאלץ הרמב"ן להימלט מספרד, וב-1267 עלה לארץ ישראל. הוא נפטר בעכו בשנת 1270.

♦ **רבי יוסף אלבו** (1380-1444) - שימש רב בערים אחדות באראגון ובקסטיליה שבספרד. את עיקרי טענותיו נגד הנצרות הוא סיכם ב"ספר העיקרים". לדבריו יש שלושה דברים שיהודי חייב להאמין בהם, ואלו הם: מציאות ה' תורה מן השמים; ושכר ועונש.

היהודים מגורשים ממערב אירופה וממרכזה

ההידרדרות במצבם של היהודים הביאה בסופו של דבר לגירושם מערים ומארצות באירופה. במקרים אחדים הם גורשו ולאחר מכן הוזמנו לחזור, ובמקרים אחרים הגירוש היה סופי. הכנסייה, שייחסה חשיבות דתית להשגתם של היהודים בארצות הנצרות (עמ' 51), לא תמכה בגירושם. עם זאת, היו אנשי כנסייה שטענו כי לצורך מילוי תפקידם של היהודים כמשמרים את כתבי הקודש די בנוכחותם של יהודים מעטים בלבד.

הגירוש הראשון של יהודים לתקופה ממושכת היה מאנגליה. לגירוש קדם תהליך הדרגתי שבו נושלו היהודים מענפי מסחר, והמלך **אדוארד הראשון** (1272-1307) הטיל עליהם עול מסים כבד. ב-1275 פרסם המלך חוק שתוקפו נקבע לחמש עשרה שנה ואסר על היהודים להלוות בריבית. מטרת החוק הייתה ליצור לחץ על היהודים ולהביא להתנצרותם, כחלק מהמגמה להפוך את אנגליה לחברה מאוחדת בדתה. בתום המועד שנקבע בחוק הורה המלך ב-1290 על גירוש היהודים מאנגליה.

בגרמניה גורשו יהודים במהלך המאה הארבע עשרה מערים אחדות, אך לא היה גירוש כולל. גם תושבי הערים וגם הקיסרים נזקקו ליהודים - תושבי הערים למלווים בריבית, והקיסרים לתשלומי המסים מהיהודים. ערים שנשבעו לאחר המגפה השחורה כי לא יתירו כניסת יהודים לתוכן חזרו ואישרו ליהודים להתיישב בתחומן, אם כי לזמן קצוב.

בסוף המאה החמש עשרה נותרו במערב אירופה קהילות יהודיות רק בערים בודדות - בעיקר באיטליה, בגרמניה ובמחוז אווין שבצרפת, שהיה בשליטת האפיפיור.

האינקוויזיציה רודפת את היהודים

הרצון של החברה הנוצרית באירופה ליצור אחדות דתית הביא כבר בשנת 1233 להקמת **אינקוויזיציה** - מוסד שהיה כפוף ישירות לאפיפיור ותפקידו לחקור את הכפירה בנצרות. האינקוויזיציה חקרה נוצרים על אמונותיהם, עינתה אותם עד שהתוודו על כפירתם והוציאה אותם להורג בשרפה. בתחום סמכותה של האינקוויזיציה נכללו יהודים מומרים משום שנחשבו לנוצרים, גם אם המרת הדת נעשתה בכפייה. בשנת 1267 פרסם האפיפיור צו שקבע כי חזרה של מומרים ליהדותם תיחשב לכפירה ותטופל באינקוויזיציה.

המרת הדת הייתה לתופעה המונית בספרד. רבים מיהודי ספרד המירו את דתם בשנת 1391, בעת שבספרד פרצו פרעות המכונות במקורות היהודיים **גזרות קנ"א**. בפרעות נפגעו קהילות שלמות, ובהן קהילת ברצלונה - רוב יהודיה נהרגו או המירו את דתם, ובית הכנסת היה לכנסייה. על היהודים שנשארו הוטלו צווים שהבדילו אותם מהנוצרים ואסרו עליהם לכהן במשרות ציבוריות.

בקרב היהודים שהמירו את דתם בגזרות קנ"א היו יהודים שנהגו כנוצרים רק כלפי חוץ אך בסתר קיימו את מצוות היהדות. הם נקראו **אנוסים**, כי המרת הדת נכפתה עליהם; אבל היו גם מומרים מרצון, ובהם רבנים ומנהיגים שלאחר התנצרותם יזמו רדיפות נגד אחיהם לשעבר ומילאו תפקיד בוויכוחים עם היהודים.

בשל מספרם הרב של המומרים לאחר גזרות קנ"א הם לא הפכו חלק מהחברה הנוצרית: הכנסייה כינתה אותם **נוצרים חדשים**; והחברה הנוצרית כינתה אותם בשמות גנאי, כגון **סְקְנִי** (חזיר בספרדית עתיקה). הכנסייה אסרה להתחתן עם הנוצרים החדשים, והאינקוויזיציה רדפה אותם וחשדה שהם שומרים את מצוות היהדות. שכניהם היהודים הוזמנו להעיד לפני האינקוויזיציה שהם מקיימים מצוות בستر.

הרדיפות התגברו ככל שהתקדם תהליך הֶרְקוֹנְקִיסָטָה ועוצב אופייה של ספרד כארץ נוצרית (עמ' 19). בשנת 1478 העניק האפיפיור למלכי ספרד ייפוי כוח להקים אינקוויזיציה שלא הייתה כפופה לו אלא להם. את האישור להקמתה התנה האפיפיור בהכרזת מסע צלב לכיבוש מלכות גרנדה – הממלכה המוסלמית האחרונה שנותרה באותו הזמן על אדמת ספרד.

טקס אוטו דה פה, ציור, 1683 < טקס שבו הוצאו להורג נוצרים שהוכרו ככופרים על ידי האינקוויזיציה. הטקס נערך בחצר הכנסייה בפומבי ובמעמד של המלך או נציגו ושל האינקוויזיטור הראשי.

1. מדוע לדעתכם טקס זה נערך בפומבי?

גירוש היהודים מספרד - סופו של תהליך

בעקבות נישואי פרננדו מלך אראגון ואיסבלה בתו של מלך קסטיליה ב-1469 אוחדה ספרד מבחינה מדינית. המלך והמלכה, שנקראו **המלכים הקתולים** בגלל דבקותם בנצרות ופעולתם לחיזוק הכנסייה בספרד, ביקשו לאחד את ספרד גם מבחינה דתית. ב-1477 הם אסרו על יהודים ומוסלמים לגור בשכונות שגרו בהן נוצרים, בטענה שהיהודים והמוסלמים משפיעים לרעה על הנוצרים. היהודים והמוסלמים נאלצו לעזוב את בתיהם ולעבור להתגורר בשכונות אחרות, שהיו מרוחקות ממרכז העיר וראויות פחות למגורים.

בעידוד המלכים הקתולים יזמה האינקוויזיציה ב-1483 את גירושם של היהודים מאנדלוסיה. בתוך חודש ימים היה על היהודים לצאת מאנדלוסיה ולהתיישב באזורים אחרים של ספרד. התפיסה שהיהודים הם גורם המשפיע לרעה על הנוצרים החדשים ומונע את השתלבותם בחברה הנוצרית היא שעמדה גם בבסיס ההחלטה לגרש את היהודים מספרד כולה. ב-31 במרס 1492, לאחר שכיבושה של גרנדה מידי המוסלמים הושלם, פרסמו המלכים את **פקודת הגירוש**. הפקודה, שהוקראה מפי כרוז בכל עיר ועיר, התירה רק למי שיתנצר להישאר בספרד. כל היהודים האחרים נדרשו לעזוב את ספרד ולא לחזור אליה לעולם.

היקפו של הגירוש מספרד היה חסר תקדים. **יהדות ספרד** הייתה קהילה ותיקה, והיהודים המגורשים חשו שנעקרו ממולדתם. בני הדור השוו את **גירוש ספרד** לחורבן בית המקדש, והיו שראו בכך עונש על השתלבותם של יהודי ספרד בחיים התרבותיים והכלכליים. הגירוש שם קץ לאלף וחמש מאות שנות קיום יהודי בספרד.

תעודה

צו הגירוש של יהודי ספרד (קטעים)

כיוון שמוכח שהם [היהודים] תמיד משתדלים בכל הדרכים והאמצעים שברשותם, להרוס ולהרחיק מאמונתנו הקתולית הקדושה את הנוצרים המאמינים, להפריד אותם ממנה, לקרבם ולהשחיתם באמונתם ובהשקפתם המזיקה, [...] לכן אנו [...] הסכמנו לצוות לגרש את כל היהודים והיהודיות ממלכויותינו. ושום פעם לא ישוב ולא יחזור מישוה מהם. [...] וכך אנו מצווים לכל היהודים והיהודיות מכל גיל שיהיו, [...] שעד סוף חודש יולי הבא ראשון בשנה זו, יצאו ממלכויותינו ומבעלויותינו הנזכרות, עם בניהם ובנותיהם, משרתיהם ומשרותיהם ובני משפחותיהם היהודים, כגדולים וכקטנים. [...] ואנו מצווים ואומרים, ששום אדם במלכויותינו אלה, מאיזה מעמד שיהיה, מצב ודרגה שיהיו, לא יעזו לקבל, לתת מחסה, לשכן ולהגן, לא בגלוי ולא בסתר, כל יהודי ויהודייה לאחר המועד הנזכר של סוף חודש יולי הבא ואילך, לעולם ועד. [...]

ניתן בעירנו גרנדה, 31 בחודש מארס בשנת 1492. אני המלך. אני המלכה. אני חואן די קולומה, מזכיר המלך והמלכה. אדונינו, כתב כפי שנצטווה. (ח' ביינארט, גירוש ספרד, עמ' 39-41)

1. מה הייתה הסיבה לגירוש היהודים?
2. מי נכללים בפקודת הגירוש?
3. כמה זמן ניתן ליהודים להתארגן עד הגירוש?
4. שערן, מדוע הזהירו המלכים את תושבי מדינתם שלא להגיש עזרה ליהודים?
5. לפי הלוח העברי גירוש ספרד חל סמוך לט' באב. והיהודים נהגו להשוות את הגירוש לחורבן בית המקדש. הסבירו מדוע.

שאלות לסיכום הסעיף: ויכוחים וגירושים (עמ' 65-69)

1. מה נדרש מנציגי הנוצרים בוויכוחים הפומביים ומה נדרש מנציגי היהודים?
2. יש הטוענים כי ויכוח פריז לא היה ויכוח אלא משפט נגד התלמוד, שבו הוזמנו היהודים לשמש עדים מטעם התביעה. מה טענה זו מלמדת על מצבם של היהודים בוויכוח פריז?
4. מה היו הגורמים לגירוש היהודים מאנגליה ומצרפת?
5. אילו מוסדות באירופה הנוצרית הסתייגו מגירוש היהודים? מדוע?
6. הסבירו מדוע יש הרואים בגירוש היהודים מספרד סופו של תהליך.
7. כתבו חיבור: הייתי מהיהודים שגורשו מספרד.

לחזרה ולדין

- 1.** א. בנו ציר זמן המציג אירועים ותהליכים מרכזיים שהתרחשו בחברה הנוצרית ובחברה היהודית במאות האחת עשרה-החמש עשרה. היעזרו גם בפרקים 1 ו-2.

אירועים ותהליכים בחברה הנוצרית

מאה אחת עשרה	מאה שנים עשרה	מאה שלוש עשרה	מאה ארבע עשרה	מאה חמש עשרה
--------------	---------------	---------------	---------------	--------------

אירועים ותהליכים בחברה היהודית

מאה אחת עשרה	מאה שנים עשרה	מאה שלוש עשרה	מאה ארבע עשרה	מאה חמש עשרה
--------------	---------------	---------------	---------------	--------------

- ב. בחרו אירוע מרכזי אחד בחברה הנוצרית ותארו אותו. הסבירו מדוע לדעתכם הוא אירוע מרכזי.
- ג. בחרו אירוע מרכזי בחברה היהודית ותארו אותו. הסבירו מדוע לדעתכם הוא אירוע מרכזי.
- ד. הביאו דוגמה לאירוע שהתרחש בחברה הנוצרית והשפיע על החברה היהודית. היעזרו גם בפרקים 1 ו-2.

- 2.** ההיסטוריון א' גרוסמן טוען: "המניע העיקרי לכתיבה [של הכרוניקות והקינות על גזרות תתנ"ו] הוא הפחד והחשש פן לא יוכלו יהודי אשכנז לעמוד מול הלחץ המתגבר על סוגיו השונים: פוליטי, כלכלי, חברתי ובעיקר דתי, אשר עלול להביא רבים מבני הקהילות להמרת דתם" (קדושת החיים וחירוף הנפש, עמ' 121).

- א. א' גרוסמן מונה תחומי חיים שבהם הופעל לחץ על יהודי אשכנז. הדגימו את טענתו על פי הפרק.
- ב. בחרו אחת מהקינות שנכתבו על גזרות תתנ"ו והדגימו כיצד היא משקפת מציאות זו.

- 3.** חלקם של המומרים ביוזמה לוויתורים עם היהודים ובניצוג הצד הנוצרי היה גדול.
- א. מהו לדעתכם ההסבר לעובדה זו?
- ב. הסבירו, מה הייתה המשמעות של עובדה זו מבחינת הנוצרים? מה הייתה משמעותה מבחינת היהודים? מה הייתה משמעותה מבחינת המומרים?

- 4.** ההיסטוריון ש' בארון טוען כי גירושם של היהודים מאירופה היה צפוי. הביאו מהפרק נימוקים המבססים טענה זו ונימוקים השוללים אותה.

- 5.** התבקשתם לאייר כרוניקה המתארת את תולדות היהודים בימי הביניים. בחרו אירוע שמשקף לדעתכם את הקיום היהודי בימי הביניים וציירו ציור המתאר אותו.

היהודים - מיעוט דתי בארצות האסלאם

חיי היהודים בארצות האסלאם עוצבו על פי העמדה הדתית שראתה בהם עם שהאל התגלה לו. עם זאת, נחקקו בהן חוקים שהפלו אותם לרעה, והוטלו עליהם מסים שביטאו השפלה. מה היו העקרונות הדתיים שעיצבו את יחס האסלאם ליהודים? כיצד עקרונות אלו השפיעו על מעמדם המשפטי של היהודים?

העיקרון הדתי ביחס ליהודים

היהודים נחשבים לאנשי הספר

על פי הקוראן והמסורת המוסלמית, היהודים נחשבו לעם שהאל בחר בו והתגלה לו במתן תורה. ואולם, הם סטו מהאמונה הנכונה, הרגו את נביאיהם וזייפו את התורה כי זיהו בה רמזים לבואו של מוחמד. בזכות ההתגלות, הם (וגם הנוצרים) היו זכאים למעמד של אנשי הספר (עמ' 35).

המעמד המיוחד של היהודים והנוצרים התבטא בחובה להשפיל אותם ולהגבילם, אך גם להגן עליהם. נאסר לכרות עמם ברית, אך נאסר גם לצערם ולהפחידם. הם הורשו לקיים את דתם ולשמור על רכושם ונהנו מחסות השלטון תמורת תשלום מסים: ג'זיה, מס גולגולת; וחי'ראג', מס קרקע. המסים המיוחדים ביטאו את ההבחנה, ההכרחית לדעת המוסלמים, בין מאמין לכופר ואת הכניעה של הכופרים לאסלאם. גביית המסים לוותה לא אחת בהשפלה: כדי לשלם את המס בן החסות, הד"מי, היה אמור לצעוד ברגל, ולא לרכוב על בהמה, ובשעת התשלום נאסר עליו לשבת.

היעדר השוויון בין בני החסות למוסלמים התבטא גם בדרכים אחרות: מוסלמי היה רשאי לשאת אישה מבני החסות, אך גבר בן חסות לא הורשה לשאת אישה מוסלמית. עדותם של בני החסות לא התקבלה בבית דין מוסלמי, ובמקרה של פיצויים - בדרך כלל לבני החסות נקבע תשלום נמוך יותר מלמוסלמים. ביטויי האפליה נועדו בראש ובראשונה להבליט את עליונות האסלאם ולהבהיר מי שייך לקבוצה השלטת ומי לא שייך לה.

השיעה מחמירה את היחס ליהודים

התפיסה שהיהודים הם אנשי הספר הייתה משותפת לאסלאם הסוני ולאסלאם השיעי (עמ' 30). עם זאת, לשיעה היו עמדות ייחודיות ביחס ליהודים. לדוגמה, את הפסוק בקוראן "אכן המשתפים [לאל הם] טמאים" (סורה 9, פסוק 28) פירשו חכמי דת סונים כבסיס לאסור על יהודים ונוצרים להיכנס למסגדים, בשל היותם "משתפים" - מי שאמונתו איננה מונותאיסטית טהורה. לעומת זאת, חכמי דת שיעים החמירו, ופירשו את הפסוק כהוראה להתרחק מהיהודים גם בחיי היום-יום, משום שהם טמאים.

חכמי דת שיעים אסרו לאכול ממאכליהם של היהודים או לשאת את בנותיהם לנשים, אף שהקוראן התיר זאת. יש גם שאסרו כל מגע פיזי עם היהודים ודרשו לשטוף ידיים אחרי לחיצת יד עם יהודי; והיו שאסרו על היהודים לצאת לרחוב בימי גשם, שמא יותזו על המוסלמים טיפות מים שנגעו ביהודים. עם זאת, היו גם עמדות מתונות יותר בקרב חכמי דת שיעים. בהגות השיעית רווחה הבחנה המופיעה כבר בקוראן בין בני ישראל שבמקרא ובין היהודים בחצי האי ערב בתקופתו של מוחמד: היחס כלפי בני ישראל היה בדרך כלל חיובי; ואילו כלפי היהודים בחצי האי ערב, שדחו את בשורתו של מוחמד, היחס היה שלילי.

המעמד המשפטי של היהודים

חוקי עומר מסדירים את מעמדם של היהודים

מקורו של המעמד של היהודים כבני חסות כנראה בתקופה של התפשטות האסלאם (עמ' 32), כשהמוסלמים היו מיעוט שכבש אזורים נרחבים וכדי לבסס את שלטונם הם הטילו הגבלות על העמים שכבשו. באמצעות ההגבלות הם רצו להדגיש את עליונותם בהיותם השכבה השלטת וגם לשמור על ביטחונם ועל ייחודם. ההגבלות גובשו במסמך בשם **חוקי עומר**, המיוחס לח'ליף עומר אבן אל-חטאב (עמ' 30), אך כנראה החוקים נוסחו מאה שנה מאוחר יותר.

חוקי עומר קבעו את היחס לנוצרים, שהיו רוב האוכלוסייה בארצות הכבושות, אבל בפועל החוקים חלו גם על היהודים. לפי חוקי עומר הנוצרים התחייבו שלא לבנות מנזר או כנסייה חדשים, לא ללמד את ילדיהם את הקוראן, לא להפגין את דתם בפומבי ולא להידמות למוסלמים בפריטי לבוש, בשמות או בשפה. עוד הם התחייבו לארח במשך שלושה ימים כל מוסלמי שעובר בדרך ולחלוק כבוד למוסלמים. בתמורה לתשלום מס הובטח להם חופש פולחן וביטחון לכנסיותיהם.

על המסמך נוספו במהלך ימי הביניים חוקים שהבדילו את בני החסות במגוריהם ובלבושם מחברת המוסלמים ואיסורים שהדגישו את נחיתותם. נוסף על האיסור לבנות בתי תפילה חדשים נאסר על בני החסות לשקם מבנים ישנים באופן שיהיו גבוהים מהמסגדים. גם בתיהם נדרשו להיות נמוכים מבתיים של המוסלמים. בני החסות לא הורשו לרכוב על סוס, נאסר עליהם ללמוד את הקוראן, לשדל מוסלמי להמיר את דתו או להציב מכשולים בפני המבקש להתאסלם. הם התחייבו להפגין כבוד לאסלאם ולהימנע מלקיים טקסי פולחן דתיים בציבור. למרות האפליה שבבסיסם של חוקים אלו הם יצרו בסיס לקיום של יהודים ונוצרים תחת שלטון האסלאם והסדירו את יחסיהם עם חברת הרוב המוסלמית.

הח'ליפים מתעלמים מחוקי עומר

מידת ההשפעה של חוקי עומר על יחסם של הח'ליפים לבני החסות הייתה תלויה בגורמים רבים - לדוגמה, אדיקותם הדתית של הח'ליפים וכוחם מול חכמי הדת. גם התועלת הכלכלית שיכלו היהודים להביא בזכות עיסוקיהם וכישרונותיהם השפיעה על התעלמותם של הח'ליפים מחוקי עומר.

לכך נוספו גורמים פוליטיים, כגון הצורך של הח'ליפים בשירותי היהודים לחיזוק שלטונם. גם מאמצי שכנוע מצד היהודים ותשלומי שוחד השפיעו על האפשרות לבנות בתי כנסת חדשים ועל השגת הקלות אחרות. הגורמים האלה מסבירים כיצד נבנו מאות בתי כנסת, מהם מפוארים מאוד, בארצות האסלאם, למרות האיסור המופיע בחוקי עומר.

העסקתם של בני החסות עמדה בסתירה לעיקרון הדתי המחייב השפלה, אם כי היא לא נאסרה במפורש בחוקי עומר. היא גברה במאה העשירית על רקע התפוררות הח'ליפות העבאסית (עמ' 36). השליטים שעמדו בראש שושלות עצמאיות ראו בבני החסות יסוד נאמן וחסר שאיפות פוליטיות וביקשו לשלבם בחיי החברה, הכלכלה והתרבות. עם זאת, יש לזכור כי רק בודדים מהם הגיעו לעמדות בכירות. הרוב כיהנו בדרגות הפקידות הבינוניות והנמוכות.

על תנאי אחד בחוקי עומר הקפידו כל השליטים בכל הארצות ובכל התקופות, והוא תשלום הג'זיה. מלבד זאת, על היהודים בארצות האסלאם לא הוטלו מגבלות כלכליות, ולא היו עיסוקים שהיו סגורים בפניהם. כמו כן התאפשרה להם מידה רבה של שלטון עצמי וחופש דת.

תעודה

חוקי עומר

אם ירצה הח'ליפה [הח'ליף] לערוך כתב-חסות בתנאים של תשלום מס עליו לכתוב כך בשם אללה הרחמן הרחום. [...]

אסור לכם לתת למוסלמי משקה או מאכל אסור [לפי הלכות האסלאם] [...]
אם יבוא אלינו מי שהוא מביניכם [...] [בבקשה לדון ב] תביעה משפטית נגד אחד מכם, אנו נדון בעניין לפי דיני האסלאם. אבל אם לא יבוא אלינו איש בבקשה כזאת לא נתערב בעניינים שביניכם לבינו. [...]

אסור לכם להראות את הצלב בשום עיר של המוסלמים, אסור לכם [...] לבנות כנסייה או מקום מפגש לתפילותיכם [...] ואסור לכם להפיץ בקרב המוסלמים את תורתכם בדבר אלוהותו של ישו בן מרים או של משהו אחר. [...]

עליכם ללבוש חגורה (זֶנָאר) מעל לכל בגדיכם וגלימותיכם באופן שהבגדים לא יסתירו את החגורה. עליכם להבדיל את אוכפיהם [...] ולהבדיל בין כובעיהם לכובעיהם [של המוסלמים] על-ידי סימן שתתנו בכובעיהם. אסור לכם לתפוס מן המוסלמים את המקום האמצעי של הרחוב, או את המושבים בשווקים. [...]

כל גבר בוגר וחופשי מביניכם, שדעתו צלולה, חייב בתשלום מס גולגולת (ג'זיה) [...] בראשיתה של כל שנה [...] [ואחרי שישלם את המס] לא יחול עליו ועל ראשו שום מס אחר, עד לראשית השנה שלאחריה. [...]

אתם רשאים להיכנס לכל ערי המוסלמים, חוץ ממכה, ואתם יכולים לשהות בכל מקום שתמצאו, חוץ מן החג'אז [אזור בצפון מערב ערב הסעודית שבו שוכנת העיר מכה], אשר בו אתם רשאים לשהות בכל עיר רק שלושה לילות, ואחרי-כן לנסוע ממנה. [...]

זכותכם היא לקבל את הגנתנו, לעצמכם ולרכושכם, אם קניינכם הוא חוקי לפי חוקינו – מפני כל אדם המבקש לפגוע בכם, אם מוסלמי ואם אדם אחר. [...]

אסור לכם לרמות מוסלמי ואסור לכם לסייע בידי אויבי המוסלמים, בדיבור או במעשה.

(נ' לבציון, ד' אפרת, ד' טלמון-הלה, האסלאם: מבוא להיסטוריה של הדת, כרך א, עמ' 225-228)

1. חוקי עומר כוללים חוקים שמטרתם השפלה, חוקים שמטרתם פגיעה כלכלית וחוקים שמטרתם הפרדה חברתית. ציינו אילו חוקים שייכים לאיזו קבוצה
2. אילו זכויות החוקים מעניקים לבני החסות?

הח'ליפים מחמירים את יחסם ליהודים

בניגוד לתקופות שהתעלמו בהן מחוקי עומר היו ח'ליפים שהקפידו במיוחד על אכיפתם, והיו אף שהוסיפו עליהם מתוך רצון לחזק את שלטון האסלאם או מתוך חשש ששלטונם נתון בסכנה. לדוגמה, המקורות המוסלמיים מייחסים לח'ליף האומי עומר השני (עמ' 36) את הטלת החובה על בני החסות ללבוש בגדים מיוחדים, ובימיו היא ביטאה השפלה. יש גם המייחסים לו הוראה שלא להעסיק את בני החסות במשרות מכובדות. כנראה עומר השני חש צורך להגן על שלטון בית אומיה, שנחשב בעיני מוסלמים רבים לשלטון לא חוקי.

ההקפדה על אפלייתם של בני החסות אפיינה את שלטונם של הח'ליפים העבאסים. דוגמה לכך היא תקופת שלטונו של הח'ליף הארון א-רשיד (עמ' 42), שנחשבה לתקופת פריחה תרבותית למוסלמים, אבל תקופה של רדיפות לבני החסות. הארון א-רשיד הדגיש את החשיבות של הג'יהאד - מלחמת קודש באויבי האסלאם - והורה להרוס בתי תפילה של כופרים. בימיו, כשהיהודים ומוסלמים עמדו למשפט, חויבו היהודים בנוסח מיוחד של שבועה, שכללה איומים חמורים למי שיפר אותה. הנוסח המיוחד ביטא את יחסו של הארון א-רשיד ליהודים כאל אנשים שאינם דוברים אמת.

מצבם של בני החסות החמיר בימי הח'ליף העבאסי **אל-מתוּוּקל הראשון**, שנודע באכזריותו (שלט בשנים 847-861). בימיו היהודים לא הורשו לבנות כנסיות או בתי כנסת חדשים ואף לא לשפץ מבנים קיימים. בצו שפרסם בשנת 850 הוא אסר בתוקף על העסקתם של בני החסות ואסר עליהם לרכוב על בהמות, מלבד על חמורים. על פתח בתיהם הם חויבו לשים דמויות של שדים. הצו חזר על החובה להבדיל בין הלבוש של בני החסות ובין הלבוש של המוסלמים וקבע כי בבית המרחץ הציבורי, מקום שלא לבשו בו בגדים שהבדילו את בני החסות מהמוסלמים, יישאו היהודים על גופם דמות של עגל הזהב, והנוצרים יישאו על גופם צלב עץ ארוך. את הצו נימק אל-מתוּוּקל הראשון ברצון להגביל את בני החסות ל"מעמד שאלוהים הועיד להם".

במצרים הידרדר מעמדם של בני החסות כשעלה לשלטון בשנת 996 הח'ליף הפאטימי **אל-חאכם באקר אללה**. אף שהח'ליפים הפאטימים היו שיעים (עמ' 30) הם גילו סובלנות לבני החסות וגם למוסלמים סונים. אבל אל-חאכם הקפיד על ההוראה שחייבה את בני החסות בלבוש מיוחד, אסר על תהלוכות נוצריות, ואף החרים והרס כנסיות רבות. הוא ציווה על היהודים ועל הנוצרים לשאת סימנים מזהים בבית המרחץ ולבסוף גזר לבנות להם בתי מרחץ נפרדים.

במאה האחת עשרה, ככל שעלתה חשיבותם של חכמי הדת - העולמאא (עמ' 28) - גברה המגמה להדגיש את נחיתותם של בני החסות. השליטים נענו ללחץ העולמאא ופרסמו, בתמיכת הציבור, צווים המפלים לרעה את בני החסות. גם צמיחתו של מעמד ביניים מוסלמי בערים המוסלמיות השפיעה על המגמה לדחוק את היהודים והנוצרים ממשרותיהם במנהל.

על כל אלה יש להוסיף את התגברות הקנאות הדתית במאות השנים עשרה והשלוש עשרה בהשפעת המאבק שניהלו המוסלמים נגד הצלבנים בארץ ישראל ונגד הרקונקיסטה (עמ' 19) תנועות מוסלמיות קנאיות, כגון המוּוּחִידוּן (עמ' 19), כפו על היהודים ועל הנוצרים את האסלאם, ומי שלא המיר את דתו נאלץ לעזוב את הארצות האלה.

לחזרה ולדיון

1. לפניכם שמות ומושגים: אנשי הספר, האסלאם השיעי, חוקי עומר, הארון א-רשיד, אל-מתוכל הראשון, עולמאא.
א. בחרו שלושה מושגים וציינו באיזה הקשר הם נזכרו בפרק.
ב. מי מהח'ליפים הנזכרים כאן יוצא דופן? נמקו.
2. א. מהו מעמד של היהודים על פי האסלאם ומהו ההסבר למעמד זה?
ב. האם חוקי עומר תואמים את העיקרון הדתי המוסלמי ביחס ליהודים? נמקו.
3. מה היה היתרון ומה היה החיסרון במעמד של היהודים כבני חסות? נמקו.
4. מה דומה ומה שונה בין יחסו של האסלאם הסוני ליהודים ובין יחסו של האסלאם השיעי ליהודים?
5. א. אילו גורמים השפיעו על מעמד של היהודים בארצות האסלאם? מיינו אותם להיבטים.
ב. הסבירו מהו הקשר בין חוקי עומר לבין הכיבושים האסלאמיים. הדגימו את הקשר.
6. ההיסטוריון א' גרוסמן טוען: "בשלושת הדורות הראשונים להופעת האסלאם היה היחס ליהודים טוב יחסית, אך הוא הלך ורע בהדרגה" (שנאת ישראל לדורותיה, עמ' 193). הביאו דוגמאות המבססות טענה זו.
7. א. מה היו הגורמים להתעלמותם של ח'ליפים מחוקי עומר?
ב. מה היו הגורמים לאכיפת החוקים ובאילו תחומי חיים הם נאכפו?
8. א. השוו בין מעמד של היהודים בארצות האסלאם ובין מעמדם בארצות הנצרות. היעזרו בפרקים בפרקים 5, 6 והשלימו במחברתכם את הטבלה:

היבט	ארצות האסלאם	ארצות הנצרות
מעמד דתי		
מעמד משפטי		
הגבלות שהוטלו על היהודים		
זכויות שנתנו ליהודים		
דרכי הפעולה נגד היהודים		

ב. הציעו הסברים להבדלים בין מצבם של היהודים בארצות הנצרות למצבם בארצות האסלאם.

היהודים בארצות האסלאם - בין פריחה לרדיפה

היהודים בשלטון האסלאם היו במשך מאות שנים כפופים למוסדות הנהגה מרכזית בבבל ובארץ ישראל. במאה האחת עשרה קמו מרכזים יהודיים חדשים בצפון אפריקה ובספרד. במרכזים אלו הייתה פריחה כלכלית, חברתית ותרבותית, אך היו גם רדיפות ושחמ.

מה היו התפקידים שמילאו מוסדות ההנהגה המרכזית בחיי היהודים? כיצד השפיעו התהליכים שחלו באימפריה המוסלמית על מצב היהודים? כיצד באה לידי ביטוי הפריחה במרכזים היהודיים החדשים?

מוסדות ההנהגה היהודית בשלטון האסלאם

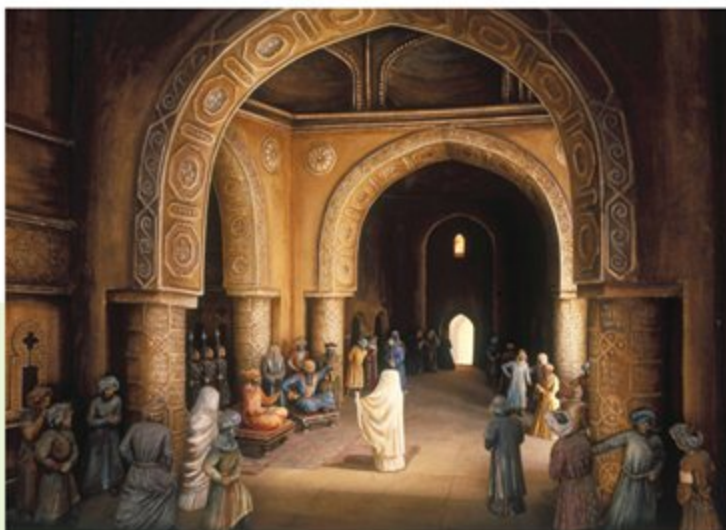
ראש הגולה עומד בראש היהודים באימפריה המוסלמית

במשך כשבע מאות שנה, מהמאה השביעית ועד המאה הארבע עשרה, חיו בשלטון האסלאם כתשעים אחוז מיהודי העולם. עובדה זו הקלה על יכולתם לעבור ממקום למקום, לנהל קשרי מסחר ולקיים קשרים בין הקהילות היהודיות.

עד המאה האחת עשרה כל היהודים שבתחומי האימפריה המוסלמית היו כפופים למוסדות הנהגה מרכזית: שניים בבבל - **ראש הגולה** והישיבות **סַחָא ופּוּמְבִּיטָא**; והשלישי בארץ ישראל - **ישיבת גאון יעקב**, שנקראה כך על פי הפסוק "יִבְחַר לָנוּ אֶת נַחֲלֵינוּ אֶת גָּאֹן יַעֲקֹב אֲשֶׁר אָהָב סָלָה" (תהילים מז, ה).

בעיני היהודים ראש הגולה נחשב לממשיך של ההנהגה מבית דוד והוא זכה לכבוד מלכים. דמותו ביטאה עושר וכבוד, ולבושו ומרכבתו היו דומים לשל הנכבדים המוסלמים. גם החליפים התייחסו אל ראש הגולה בכבוד, והוא הוזמן לחצרו לדון בענייני היהודים. בהנחה שהמעמד המשפטי של היהודים והנוצרים באימפריה המוסלמית היה זהה, אפשר ללמוד על תפקידיו של ראש הגולה ועל סמכויותיו מתוך כתב מינוי שנתן אחד החליפים לראש העדה הנוצרית. לפי מסמך זה ראש העדה הדתית מפקח על החיים הדתיים של בני עדתו ועל סדרי המשפט העצמי ואחראי לגביית המסים שהוטלו עליהם; הוא מנהל של **הַקְקָדֶש** - כספי צדקה ורכוש שניתנו למטרות ציבור - תפקיד שהעניק לו כוח רב; מפקח על המסחר בשווקים; ובעל סמכות להעניש את מי שסירבו לקבל את מרותו ולציית

להוראותיו. לפי מקורות אחרים לראש הגולה היה **בית דין** משלו וסמכות למנות דינים במחוזות שהיו נתונים לפיקוחו. כנראה ראש הגולה נתפס בעיני השלטונות כנציג היהודים, וייתכן שהיה לו גם תפקיד דתי בוויכוחים עם מוסלמים.

ראש ישיבת סורא וראש הגולה בארמון הח'ליף, המאה העשירית, בגדד (דגם)

מעמדו של ראש הגולה התערער בשנת 825, כשהח'ליף אל-מאמון (עמ' 35) התיר לכל עשרה יהודים (או נוצרים) למנות לעצמם מנהיג. כנראה שאל-מאמון ניצל מאבק פנימי בין היהודים על תפקיד ראשות הגולה כדי לפגוע במעמדם של בני החסות. ההוראה ביטלה, כנראה, את סמכויותיו של ראש הגולה בהיותו נציג היהודים לפני השלטונות והשפיעה גם על היחסים בין ראש הגולה לראשי שתי הישיבות. מאז הצו של אל-מאמון מינויו של ראש הגולה היה מותנה בהסכמתם של ראשי הישיבות. עם זאת, מעמדו הרם נשמר והכתרתו הייתה מלווה בפאר רב.

תעודה

מעמדו של ראש הגולה, על פי רבי נתן הבבלי, נוסע יהודי בן המאה העשירית

אם הסכימ[ה] דעת הקהל למנותו, מתקבצין שני ראשי הישיבות עם בני ישיבתן עם כל ראשי הקהל והזקנים בבית אדם גדול שבבבל מגדולי הדור כגון נְטִירא וכיוצא בו. וזה שמתקבצים בביתו מתכבד בדבר [...] ומתקבצין בבית הכנסת ביום החמישי, ומברכין אותו [...] ותוקעין בשופר להשמיע את כל העם מקטן ועד גדול. וכששומעין הדבר, כל אחד ואחד [מהקהל] משגר לו מנחה כפי כחו והשגת ידו וכל ראשי הקהל ועשיריהם שולחם לו בגדים נאים ותכשיטים יפים. [...] וכשמשכים ללכת יום השבת [...] רבים מגדולי הקהל מתקבצים עמו ללכת בב"ה [בית הכנסת] [...] וכשרואים אותו כל העם עומדים על רגליהם עד שישב על המגדל [בימת כבוד] שעשו לו ויצא ראש ישיבת סורא אחריו וישב על המגדל לאחר שיתן לו כריעה כפוף ויחזיר לו. ואחר כך יצא ראש ישיבת פומבדיתא ויתן לו גם הוא כריעה וישב לשמאלו [...] ופותח ראש גלות ודורש בענין הפרשה של אותו היום או יתן רשות לראש ישיבת סורא לפתוח ולדרוש וראש ישיבת סורא נותן רשות לראש ישיבת פומבדיתא והם נוהגים כבוד זה לזה [...] ואח"כ מוציא ס"ת [ספר תורה] וחזן הכנסת מוריד ס"ת לראש גלות וכל העם עומדין והוא מקבל ס"ת בידיו ועומד וקורא בה וראשי הישיבות עומדין עמו [...] וכשיוצא ראש גלות [מבית הכנסת ללכת לביתו] כל העם יוצאים לפניו ולאחריו, ואומרים לפניו דברי שירות ותשבחות עד שהוא מגיע לביתו. [...] ואם רוצה לצאת [לענייניו, בימות החול] רוכב במרכבת המשנה כמרכבת שרי מלך, בבגדים נאים, והולכים אחריו עד ט"ו אנשים [...] ולעולם אינו יוצא עד שהולכים אחריו כל סיעתו. ודומה בהליכתו כאחד משרי המלך. וכשהוא רוצה להיכנס לפני המלך, לבקש ממנו דבר או לראות פניו, מבקש משרי המלך ועבדיו הנכנסים אליו תמיד שייתן לו רשות להיכנס אליו. ונותן לו רשות ומצווה על השוערים להכניסו. וכשהוא נכנס רצים לפניו כל עבדי המלך. והוא כבר הכין בחיקו זהובים וזוזים [מטבעות מזהב ומכסף], שייתן לאותם עבדים הרצים לפניו [...] והם מכבדים אותו ואוחזים בידו עד שהוא בא ועומד לפני המלך.

[א' גרוסמן, ראשות הגולה בבבל בתקופת הגאונים, עמ' 81-83]

1. מי מינה את ראש הגולה ובמה התבטאה ההסכמה למינויו?
2. רבי נתן הבבלי תיאר מנהגים המבטאים כבוד כלפי ראש הגולה מצד הח'ליף, מצד העם ומצד ראשי הישיבות. רשמו אותם וציינו ליד כל ביטוי מי מעניק אותו.
3. מה אפשר ללמוד מתיאורו של רבי נתן הבבלי על מעמדו של ראש הגולה בהשוואה לראשי הישיבות ועל היחסים בינו ובין ראשי הישיבות?

הגאונים מנהיגים את יהודי האימפריה

בצד ראש הגולה הנהיגו את היהודים באימפריה המוסלמית ראשי ישיבות, שנבחרו מתוך משפחות מיוחסות בבבל ובארץ ישראל. הם נקראו **גאונים** - קיצור של התואר ראש ישיבת גאון יעקב. התקופה שפעלו בה, מסוף המאה השישית, ידועה בתולדות העם היהודי בשם **תקופת הגאונים**, ומקובל לציין את סופה בשנת 1038 עם פטירתו של **רב האי גאון**, ראש ישיבת פומבדיתא. הגאונים לימדו תורה, פסקו הלכות, מינו תלמידים מצטיינים לדיינים בקהילות, והייתה להם סמכות לגזור עונש חלקות, לאסור אנשים ולהכריז חרם (עמ' 107).

בין הגאונים לבין ראש הגולה הייתה חלוקה של האזורים שהם היו אחראים עליהם. כל אחד מן האזורים נקרא **רשות**, וממנו הגיעו כספי התרומות המיועדים לראש הגולה או לכל אחת מן הישיבות. הקשר של כל ישיבה עם הרשות התקיים גם באמצעות איגרות, שבהן הדריכו ראשי הישיבה את הקהילות. הגאונים תיקנו גם **תקנות** (מלשון "לתקן" מצב קיים), והן חייבו את כל הקהילות הכפופות להם. התקנות כללו חידושים שלא היו כתובים בתלמוד ואף שינויים בדין התלמודי כתוצאה משינויים שחלו בתנאי החיים. רוב תקנות הגאונים לא היו מיוחסות לגאון מסוים ולא נכתבו בספר אלא בתוך תשובות ששלחו הגאונים לקהילות שפנו אליהם. התשובות ניתנו מתוך התייעצות של הגאונים עם תלמידי הישיבה שעמדו בראשה ומקצתן הגיעו לידינו בזכות גילוייה של **הגניזה הקהירית**. מתשובות הגאונים ומתקנותיהם אנו למדים על נוסח התפילה, הלוח היהודי, חינוך ילדים, מנהגי נישואים, דיני ירושות ועוד.

מפה 7 < אזורי ההשפעה של הישיבות

1. אילו אזורים היו תחת השפעתו של כל מרכז?
2. לאיזה מרכז היה היקף ההשפעה הגדול ביותר?

♦ **הגניזה הקהירית** - גניזה היא מקום שבו מניחים ספרי קודש, סידורים ודפים שמוזכר בהם שם ה' ואי-אפשר להשתמש בהם עוד משום שהתבלו. הגניזה הקהירית היא אוסף גדול של כתבי יד וספרים יהודיים שנכתבו בין המאה התשיעית למאה התשע עשרה ונשמרו בחדר צדדי של בית הכנסת בן עזרא בקהיר. במאה התשע עשרה החלו להתפרסם קטעים מן הגניזה, אך את מרבית הכתבים גילה החוקר שניאור זלמן שכטר במאה העשרים.

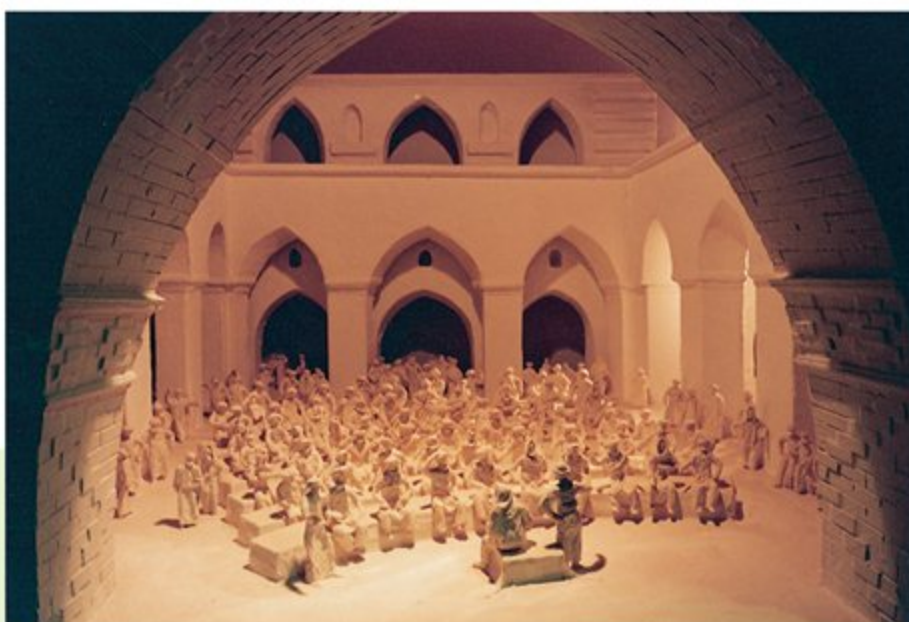
הקהילות מצדן שלחו תלמידים ללמוד בישיבות, וכל קהילה התחייבה לקבל את הפסיקה של הישיבה שהייתה שייכת לרשות שלה, ונאסר עליה לשלוח שאלות לישיבה אחרת. לשולחי השאלות גמלו הגאונים בהענקת תוארי כבוד - **אלוף**, **ראש כלה** או חבר. תוארי כבוד אלו ניתנו לתלמידים שלמדו באופן קבוע בישיבה, אך גם לאנשים חשובים מחוץ לכותלי הישיבה שרצו לכבדם על הישגיהם האישיים ועל תמיכתם בישיבות.

הישיבות משמשות מרכז ללימוד תורה

ישיבות סורא ופומבדיתא, שקמו במאה התשיעית, היו המשך לישיבות שפעלו בבבל בערים נהרדעא ופומבדיתא ונהרסו באמצע המאה השלישית. ישיבת גאון יעקב שבארץ ישראל פעלה מהמאה השישית עד המאה השתים עשרה. במאה העשירית כללה הישיבה הארץ-ישראלית בתחום אחריותה גם את מצרים, סוריה וביזנטיון, וראש הישיבה היה המנהיג המוכר של הקהילות היהודיות שבתחום השלטון הפאטימי (עמ' 36).

לפי התיאור של רבי נתן הבבלי הישיבה הבבלית הייתה בנויה כסנהדרין, שבה שבעים חכמים ישבו בשבע שורות לפי דרגתם. בראש כל שורה ישב ה"חבר", שהיה תלמיד חכם, ונטל חלק בתפקידי הנהגה, שיפוט והוראה. לאחר שבע השורות היו עוד ארבע מאות מקומות לתלמידים הקבועים, ומאחוריהם מקומות לתלמידים הלא-קבועים. כנראה שגם בישיבה בארץ ישראל נהגו כמנהג הישיבות בבבל וישבו בשורות. ואולם, בניגוד לבבל, ראשי הישיבה הארץ-ישראלית נשאו בכל התפקידים של הנהגת הציבור, ולא הייתה חלוקת תפקידים, כמו בבבל, בין הגאונים לראש הגולה.

מלבד התלמידים שלמדו באופן קבוע נהגו יהודים רבים להתאסף בשני חודשים - אלול ואדר - בישיבות בבבל וללמוד תורה. בחודשים אלו, שנקראו **ירחי כלה** על שם הישיבה בשורות (כלה או כלא, פירושו שורה), הם שמעו שיעורים מהגאונים ונבחנו על מה שלמדו בביתם. בסוף כל אחד מירחי הכלה הודיע הגאון על נושא הלימוד בפעם הבאה. הכינוס בירחי כלה ביטא את החשיבות שייחסו היהודים ללימוד התורה והפך לימוד התורה לנחלת הציבור כולו. הוא גם סייע לישיבות בבבל לבסס את מעמדם כמנהיגות העם היהודי בזכות התורה הנלמדת בהן.

ישיבה בבבל (דגם)

הישיבות נאבקות על מעמדן וסמכויותיהן

בין שלושת מוסדות ההנהגה המרכזית היו מאבקים על יוקרה ועל סמכויות. במאה העשירית ראש הגולה עוקבא ניסה להשתלט על ההכנסות שנועדו לישיבות בבבל, אולם הוא נכשל. בלחץ כוהן צדק, ראש ישיבת פומבדיתא בשנים 917-936, הורד ראש הגולה עוקבא מכיסאו וגורש מבבל. במשך כחמש שנים לא מילא איש את מקומו, עד שבשנת 927 בערך התמנה דוד בן זכאי לראש הגולה. דוד בן זכאי מינה את רב סעדיה גאון, רס"ג (882-942) לעמוד בראש ישיבת סורא, אף שלא היה מבבל ולא ממשפחות הגאונים. ואולם, משסירב רס"ג לאשר פסק שלו, הדיחו בן זכאי מתפקידו בראש הישיבה.

מאבק סמכויות התנהל גם בין הישיבות בבבל לבין הישיבה בארץ ישראל. ישיבות בבבל ראו את עצמן נבחרות מכוח התורה והמסורת להמשיך את לימוד התורה בגלות, בעוד הישיבה בארץ ישראל תבעה עמדת בכורה מכוח היותה יורשת הסנהדרין.

במשך מאות שנים לישיבה בארץ ישראל הייתה סמכות ייחודית בקביעת לוח השנה ובעיבור השנים, שהיו התפקידים המסורתיים של הסנהדרין; אבל בשנת 921 חלק רס"ג על התאריך של חג הפסח שקבע אהרון בן מאיר ראש ישיבת ארץ ישראל. כתוצאה מכך נחגג פסח בארץ ישראל ביום ראשון, ובבבל ביום שלישי. בעקבות הפולמוס איבדה הישיבה בארץ ישראל את מעמדה בתחום זה, והתפוצצות כולן, כולל ארץ ישראל, קיבלו את דעתם של חכמי בבבל.

פגיעה נוספת במעמדה של הישיבה הארץ-ישראלית התרחשה בעקבות כיבוש ירושלים בקיץ 1073 בידי הסלג'וקים (עמ' 16). הישיבה עקרה מירושלים לצור והקשר שלה עם ארץ ישראל נותק. בתחילת המאה השתים עשרה היא עברה לפוסטאט (קהיר העתיקה) ונעשתה חלק מן המרכז היהודי החדש שקם במצרים.

שאלות לסיכום הסעיף: מוסדות ההנהגה היהודית בשלטון האסלאם (עמ' 76-80)

1. מה היה מעמדו של ראש הגולה בעיני היהודים?
2. מה היו הסמכויות של ראש הגולה ומה היו הסמכויות של הגאונים? מיינו אותן להיבטים שונים.
3. באילו היבטים הייתה זהות בין סמכויות הגאונים לסמכויות של ראש הגולה? כיצד עובדה זו השפיעה על היחסים ביניהם?
4. במקורות מוסלמיים מתואר אל-מאמון כח'ליף ששאף להחליש את כוחם של בני המיעוטים ולהצר את צעדיהם. כיצד שאיפה זו מתבטאת בהוראה משנת 825?
5. מה אפשר ללמוד מן הסעיף על אישיותו של רב סעדיה גאון?
6. באיגרת לקהילת פוסטאט כתב רב סעדיה גאון: "באין צבא אין מלך ובאפס תלמידים אין הוד לחכמים".
א. הסבירו את דבריו.
ב. כיצד דברי רס"ג באו לידי ביטוי בקשרים בין הישיבות לקהילות?
7. אתם כתבים בעיתון יהודי ונשלחתם לסקר את ירחי הכלה בישיבת סורא. תארו את המתרחש בישיבה.

מרכזים חדשים מתפתחים באימפריה המוסלמית

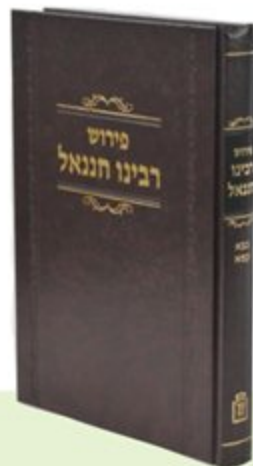
הישיבות יורדות ממעמדן

מעמדן של ישיבות בבל התערער גם בעקבות התפתחותם של מרכזים חדשים בצפון אפריקה ובספרד (מפה 7, עמ' 78). התפתחותם של המרכזים החדשים התאפשרה על רקע פעולתם של הגאונים להפיץ בקהילות את התלמוד וההלכה. החכמים בקהילות המקומיות למדו את תשובות הגאונים, ובהדרגה התמעטו השאלות שנשלחו לבבל. בצד הידענות בתורה סיפקו המרכזים המקומיים שירותים דתיים לקהילות הסמוכות ועזרו בייצוג הקהילות לפני רשויות השלטון המוסלמיות.

על התפתחות המרכזים החדשים השפיעו גם גורמים חיצוניים, ובראשם התפוררות הח'ליפות העבאסית (עמ' 36). הפיצול הפוליטי והריחוק הגאוגרפי הביאו להיחלשות הקשר עם המרכז הבבלי ועם המרכז הארץ-ישראלי ולעלייתה של הנהגה מקומית. לכך נוספו בשנת 998 רדיפות מצד השלטונות: ראשי ישיבת פומבדיתא **רב שרירא גאון** ובנו **רב האי גאון** נחשדו בקשירת קשרים עם ארצות אויב - רכושם הוחרם והם נאסרו. רב האי גאון זוכה בסופו של דבר ועמד בראש הישיבה עד פטירתו בשנת 1038. עם מותו חדלו הישיבות לשמש מוסד הנהגה מרכזית ותקופת הגאונים הסתיימה. הישיבות אמנם המשיכו להתקיים, אבל חשיבותן פחתה; ויהודים רבים עזבו את בבל ועברו לאזורים אחרים בעולם המוסלמי - בצפון אפריקה ובספרד.

תלמידי חכמים מהגרים לצפון אפריקה ולספרד

בקרב המהגרים לצפון אפריקה ולספרד היו גם תלמידי חכמים, והם הקימו מרכזי תורה במקומות שהגיעו אליהם. אחד הסיפורים הקשורים בייסודם של המרכזים החדשים הוא על **ארבעת השבויים** - ארבעה תלמידי חכמים, שיצאו כנראה מאיטליה: הספינה נטרפה בים והם נשבו, וכעבור זמן נפדו על ידי הקהילות היהודיות. על שלושה מהחכמים מסופר שהקימו ישיבות בקירואן, בקורדובה ובמצרים, ואליהן נהרו תלמידים מרחבי האימפריה המוסלמית, ושמו של החכם הרביעי אינו ידוע. לדעת חוקרים אין לקבל סיפור זה כפשוטו - שכן בצפון אפריקה ובספרד היו ישיבות עוד לפני הגעתם של השבויים, וכן משום שהאישים המוזכרים בסיפור לא חיו באותה התקופה; אך גם הם מסכימים כי הסיפור משקף את התהליך של צמיחת מרכזים חדשים.

אחד החכמים בסיפור על ארבעת השבויים היה **רבי חושיאל בן אלחנן**, שחי בסוף המאה העשירית ותחילת המאה האחת עשרה. הוא עמד בראש בית המדרש בקירואן ונדע בפיתוח שיטות לימוד חדשות שהתבססו על התלמוד הירושלמי ועל מדרשי ההלכה כמקור לקביעת הלכה. **בנו רבנו חננאל** היה הראשון שכתב פירוש שיטתי לתלמוד הבבלי.

פירוש רבנו חננאל < בפירוש ריכז רבנו חננאל את הכללים לפסיקת ההלכה לפי התלמוד.

לספרד הגיע **רבי משה בן רבי חנוך** והקים בקורדובה ישיבה; ובמצרים עמד בראש הישיבה רבי שמריה בן רבי אלחנן, ולאחר מותו עמד בראשה בנו **רבי אלחנן בן שמריה**. בימיהם שגשגה הקהילה היהודית בפוסטטאט, ומצרים הייתה מרכז שחכמים היגרו אליו מארצות אחרות.

מעמדה של ספרד כמרכז תורה התבסס כשהגיע אליה **רבי יצחק אלפסי, הרי"ף** (1103-1103). הרי"ף למד בישיבת קירואן, אך בעקבות הלשנה הוא נאלץ לברוח לספרד והקים ישיבה ב**לוסינה**. מלבד ספר ההלכות שחיבר כתב הרי"ף מאות שאלות ותשובות ונודע בהיותו אחד מגדולי הפוסקים (עמ' 142).

פסיקת ההלכה הגיעה לשיאה בימיו של **רבי משה בן מימון, הרמב"ם**. בספרו "משנה תורה" הוא כלל את כל ההלכות הנדרשות לקיום חיים יהודיים, כולל הלכות שלא נהגו לאחר חורבן המקדש. החידוש המרכזי של הספר היה שפסקי ההלכה לא נכתבו לפי סדר הופעתן של ההלכות בתלמוד אלא מוינו לפי נושאים (עמ' 142).

בספרד התפתחה גם פרשנות המקרא (עמ' 134). **רבי אברהם אבן עזרא, ראב"ע**, כתב פירוש שהצטיין בסגנון קצר ותמציתי והתבסס על כללי הדקדוק. לעומתו כתב הרמב"ן (עמ' 66) פירוש בסגנון ארוך ומפורט, ונוסף על פשט הכתובים הוא כלל גם פרשנות על דרך הדרש והסוד. הפירושים והחיבורים ההלכתיים נפוצו גם בקהילת אחרות והם חלק מעולם היצירה התורנית היהודית גם בימינו.

היהודים משתלבים בחיי הכלכלה של האימפריה

שטחה הגדול של האימפריה המוסלמית, היעדר הגבולות בין אזוריה השונים ומרכזיות המסחר פתחו בפני תושביה היהודים אפשרויות כלכליות חדשות. בהדרגה נטשו רוב יהודי בבל את העיסוק בחקלאות, שעד המאה השמינית היה עיסוקם העיקרי. עם זאת, בספרד ובאזורים מסוימים בבל עסקו יהודים בחקלאות עד המאה השתים עשרה. כמה מהיהודים עברו לעסוק במלאכה, אך רובם פנו למסחר והשתלבו בשכבה החדשה של מעמד הביניים והמעמד הגבוה בערים.

במיוחד ניכר חלקם של היהודים במסחר הבין-לאומי. עד המאה העשירית התנהל המסחר בעיקר לאורך החופים הדרומיים שקישרו את ספרד וארצות צפון אפריקה עם מצרים וסוריה. קבוצה של סוחרים יהודים בשם **ראד'אנים** (מקור השם בשפה הפרסית, ופירושו סוחרים באריגים) חלשה על רשת של דרכי מסחר התפרסה על פני מרבית אירופה, צפון אפריקה, המזרח התיכון, מרכז אסיה וחלקים מהודו וסין. כנראה מוצאם היה במחוז ראד'אן שבבגדד, אזור שישבו בו יהודים עוד לפני התפשטות האסלאם. הסוחרים הם שהעבירו גם את החדשות הפוליטיות ואת החדשות הכלכליות על מצב השווקים באימפריה, וגם ידיעות על הקהילות. הם גם העבירו את כספי התרומות למוסדות ההנהגה בבל ואת השאלות ההלכתיות.

חוג מצומצם של יהודים סיפק סחורות יקרות לשליטים, והיו בהם שצברו ממון רב. יהודים אחרים שימשו **בנקאי חצר** והלוו לח'ליף ולשריו סכומי כסף גדולים בעת הצורך. המפורסמים שבהם היו הבנקאי **נְטִיקָא ובניו**, שרכשו עמדת השפעה בחצרו של הח'ליף העבאסי **אל-מוצַתִּד** (שלט בשנים 892-902). מסופר שנטירא ובניו נהגו לחלק צדקות ומתנות יקרות למוסלמים ונמנעו מהפגנת עושרם כדי שלא לעורר את קנאת המוסלמים במעמדם.

♦ **רבי משה בן מימון, הרמב"ם** (1135-1204) - נולד בקורדובה שבספרד אך בעקבות רדיפות נדד עם משפחתו למצרים והשתקע בה עד לפטירתו. הרמב"ם כתב איגרות ותשובות, פירוש למשנה, ספרי הלכה וכן ספרים ברפואה ובפילוסופיה, והוא נחשב לאחד מגדולי הפוסקים וההוגים היהודים בכל הדורות.

♦ **רבי אברהם אבן עזרא, ראב"ע** (1089-1164) - פרשן מקרא, משורר ופילוסוף. בפירושו למקרא בחר להתמקד בשאלות הנוגעות לפשט של המקרא. נוסף על פירוש המקרא הוא עסק גם במדעים וחיבר ספרים במגוון תחומים, ובהם מתמטיקה ואסטרונומיה.

יהודים משתלבים בתפקידים בכירים בארצות האסלאם

השליטים נזקקו לכישוריהם של היהודים גם בניהול הממלכה. הן בארצות האסלאם הסוני, והן בארצות האסלאם השיעי, הגיעו היהודים (וגם נוצרים) למשרות רמות. הם הועסקו בתפקידי פקידים, רופאים ושרים, והיו בהם גם מפקדי צבא ודיפלומטים, למרות העמדה הדתית שבקשה להבליט את נחיתותם.

בספרד המוסלמית הועסקו יהודים בתפקיד **חצרנים** - דרגת הפקידות היהודית הגבוהה ביותר. הישגים אלו התאפשרו על רקע המאבק בין נוצרים למוסלמים בתקופת הרקונקיסטה ועל רקע ההתפוררות של ספרד לממלכות מוסלמיות קטנות. בתקופה זו נחשבו היהודים ליסוד הנאמן באוכלוסייה, והשליטים היו זקוקים לעזרתם. רבים מהם היו חוכרי מסים והבטיחו את ההכנסות של המלך. החצרנים הם שדאגו לספק את צורכי השליטים, שעד המאה השש עשרה לא הייתה להם עיר בירה והם נדדו עם החצר ממקום למקום ברחבי הממלכה. היו בהם חצרנים שראו לנגד עיניהם גם את טובת היהודים, אבל היו גם חצרנים שביקשו להידמות לחצרנים המוסלמים והתרחקו מהקהילה היהודית.

אחד החצרנים המפורסמים היה **חסדאי אבן שפרוט** (910-975 בערך). חסדאי החל את דרכו בתפקיד רופאו האישי של הח'ליף האומיי **עבד א-רחמן השלישי**, שתקופת שלטונו בקורדובה (שלט בשנים 912-961) הייתה תקופה של שגשוג ופריחה תרבותית. בזכות הידע של חסדאי בשפות מינה אותו הח'ליף לקבל את פני המשלחות שהגיעו לממלכתו ולתווך בינו לבין המלכים הנוצרים בצפון ספרד. חסדאי גם שימש יועץ כלכלי של הח'ליף והיה אחראי על גביית המכס מן האוניות שהגיעו לאנדלוסיה. חסדאי אבן שפרוט עמד בקשרים עם הישיבות בבבל ועם יהודים בקהילות אחרות. הוא הקים ישיבות והזמין חכמים מבבל ומצפון אפריקה לבוא וללמד בהן. בימיו ספרד נהייתה מרכז לחכמים ולמשוררים שנהנו מתמיכתו.

בממלכת גרנדה שימש **שמואל הנגיד** (993-1056) שר בכיר בממלכה במשך כמעט שלושים שנה, ובמשך תשע עשרה שנים עמד גם בראש צבאה. שמואל הרבה לתרום מכספו לקהילה היהודית, טיפח קשרים עם יהודים בארץ ישראל, בבבל, במצרים ובקירואן ותמך במשוררים יהודים. הוא עסק בחקר המקרא והלשון העברית, בהלכה ובתלמוד, והיה בקיא גם באסטרונומיה ובמתמטיקה. את המלחמות שהשתתף בהן הוא תיאר בעשרות שירים, שהיו שירי המלחמה הראשונים שנכתבו בעברית (עמ' 153).

מזרקת האריות בחצר הארמון אלהמברה, גרנדה, ספרד <
המזרקה הגיעה לארמון אלהמברה מביתו של שמואל הנגיד

יהודים השתלבו בתפקידים בכירים גם במצרים תחת שלטונה של הח'ליפים הפאטימים (עמ' 36). אחד מהם היה **פִּלְטִיאל**, בן למשפחה מיוחסת מאיטליה, והוא מתואר "שליט על מצרים וממלכת ארמים עד ארם נהריים ובכל ארץ ישראל עד ירושלים". מסופר עליו שהוא שימש גם שר הכספים וגובה המסים בתחום שלטונו של הח'ליף הפאטימי **אבן תמים אל-מועזי**, שכבש בשנת 952 את דרום איטליה וצפון אפריקה.

קורותיו של פלטיאל ידועות לנו מהחיבור **מגילת אֶחֱמִיעֶץ** שכתב נכדו, אך יש חוקרים הטוענים כי מדובר בדמות ספרותית ולא בדמות היסטורית, וכנראה יהודים אחרים שמילאו תפקידים רבי חשיבות בחצר המלכות הפאטימית שימשו מקור ההשראה למחבר המגילה. אחד מהם הוא **מנשה בן אברהם אל-קזאז**, המחונה על ענייני הצבא הפאטימי בסוריה ובארץ ישראל בסוף המאה העשירית. למנשה הייתה השפעה רבה על המדיניות של הח'ליפים הפאטימים באזורים אלו. אל-קזאז ניצל את מעמדו למען יהודי ארץ ישראל ומינה מהם פקידים, מזכירים וגובי מסים. גם בניו של מנשה היו פקידי ממשלה ושרים וזכו למעמד גבוה בח'ליפות.

החצרנים היהודים

■ הן בימי השלטון האַמִּי והן בימי שלטון הממלכות [נסיכויות מוסלמיות עצמאיות שקמו בספרד במאה האחת עשרה] מצויים היו בספרד הנאמנים האישיים של השליטים, בודדים שנשאו חן וחסד בעיני השליטים, דוגמת חסדאי אבן שפרוט ושמואל הנגיד, שקהילות נעזרו בהם לשם תפקודן הסדיר. [...] התלות הרבה של המיעוטים בחצרנים, שזוהו עם השלטון, גרמה לכך שבימים שבהם התערער מעמדו של שליט נפרע ההמון מבני המיעוטים (למשל הפרעות בגרנדה בשנת 1066). (מ' בן-ששון, "ההנהגה העצמית של היהודים בארצות האסלאם", בתוך: קהל ישראל: השלטון העצמי היהודי לדורותיו, כרך ב, עמ' 14-15)

■ ברור, שבכל מקום ימצא יהודי, בין אם הוא ממשפחה ותיקה במקום בין אם הוא חדש שמקורו בא, שינהל, משא ומתן בעניינים אלה [אכסון המלך ופמלייתו] או ישמש סֶפֶק לכתר [לשלטון], למשל, ועל ידי כך יבוא במגע עם המלך או עם שריו. מכאן עד לחצרנות אך צעד אחד בלבד. [...]

ואם אומרים אנו שהיה כאן פֶּתַח לַמָּגֶע הרי נראה לימים, שניידות זו של חצר המלך והליכתו ממקום למקום, כאשר נמצאים עמו גם חצרנים יהודים וגדולי מלכות יהודים בהיותם משמשים באדמיניסטרציה המלכותית [בתפקידי מנהל], היא היא שהיתה בעוכריהם של [הכשילה את] אותם חצרנים. הללו מנותקים היו מעמם ומסביבתם היהודית, וניתוק זה פֶּתַח פתח לַפְּרִיצוֹת במנהגים ואורח חיים שהיה לרועץ [למכשול] להם. (ח' ביינארט, קבוצות עילית ושכבות מנהיגות בתולדות ישראל ובתולדות העמים, עמ' 57)

1. מה היו הגורמים לעלייה במעמדם של החצרנים ומה היו הגורמים לירידתו?
2. כיצד הניידות של חצר המלוכה השפיעה על זהותם היהודית של החצרנים?
3. מה הייתה השפעתם של החצרנים על החברה היהודית?

היהודים בספרד נהנים מפריחה חברתית ותרבותית

החצרנים היהודים תרמו להתפתחות היצירה היהודית. הם הושפעו ממה שראו בחברה הערבית, שבה נושאי משרות רמות דאגו לטיפוח התרבות ויצרו סביבת חצר. בחצר ישבו מלומדים ומשוררים, והם הקדישו את יצירתם לחצרן שתמך בהם. לדוגמה, בן חסדאי אבן שפרוט היה **מנחם בן סרוק** (920-970 בערך), שנחשב לראשון המשוררים העברים בספרד, ונוסף לשירים חיבר מילון עברי-עברי למקרא. מסיבה לא ברורה חסדאי השליכו לכלא והעביר את תמיכתו לבלשן והמשורר **דונש בן לברט** (920-990 בערך). דונש בן לברט נולד בפס שבמרוקו, למד בישיבות בבל והיה הראשון שהשתמש בשירה העברית במשקל שהשתמשו בו המשוררים הערבים.

משורר ידוע אחר שחי בספרד היה **רבי יהודה הלוי, ריה"ל** (טודלה 1075-ארץ ישראל 1141), תלמידו של הרי"ף בישיבה בלוסינה. ריה"ל כאב את מצב היהודים בגלות וביטא זאת בשיריו ובהגותו. הוא כתב את **ספר הכפזרי** וכינה אותו "הספר להגנת הדת [היהודית] המושפלת והבזויה" (עמ' 156). הספר נחשב לאחד מספרי היסוד בהגות היהודית, והוא נכתב במתכונת של דו-שיח בין מלך הכוזרים ובין ארבעה חכמים שהוא מבקש ללמוד מהם על אמונותיהם: פילוסוף, מוסלמי, נוצרי וחכם יהודי (החבר). בסופו של הדיון המלך מחליט להתגייר. ריה"ל ביטא את געגועיו לארץ ישראל בשירי **ציון** (עמ' 155); וכן הוא כתב שירי שבת וקניות. שיריו התקבלו בכל קובצי הפיוטים של קהילות ישראל.

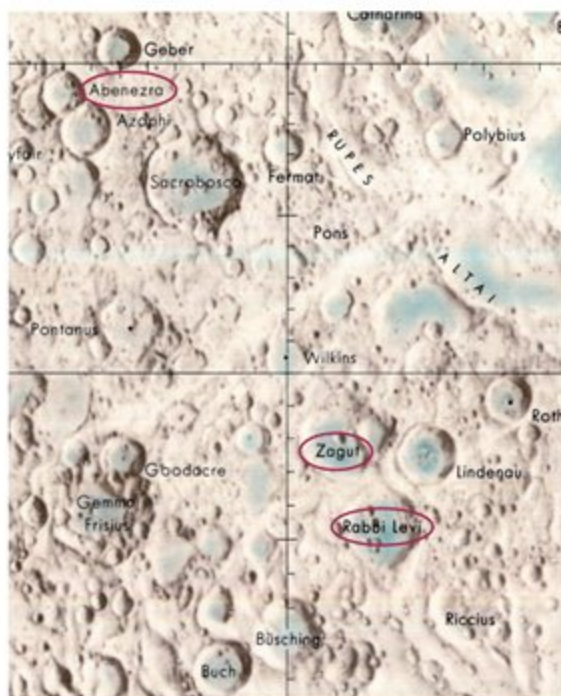
היצירה הספרותית שהתפתחה בספרד, ובמיוחד השירה, הייתה חדשה באופייה: השירה כללה לא רק פיוטים ושירי קודש אלא גם **שירת חול** - שירה שעסקה בענייני חולין ולא הייתה חלק מהתפילה. שירת החול דמתה לשירה הערבית במשקל, בחריזה ולעיתים גם בתכנים: שירי ידידות ואהבה, שירי טבע ויין, שירי מלחמות, שירי קלילות ושירי מקספד.

השפעת התרבות הערבית על היצירה היהודית בספרד ניכרת גם בתחום הפילוסופיה. לדוגמה, **ספר מורה הנבוכים**, שכתב הרמב"ם, הושפע מהפרשנות המוסלמית לכתביו של הפילוסוף היווני אריסטו (עמ' 23). הספר דן בנושאים רבים ומגוונים - ובהם נבואה, השגחה, טעמי המצוות, בריאת העולם ומוסר -

מתוך התבססות על הוכחות גיוניות. דרך כתיבה זו של הרמב"ם הושפעה מהתאולוגיה המוסלמית, ובפרט מהמועתיזילה, שניסתה לאחד בין האמונה המוסלמית לפילוסופיה היוונית (עמ' 46). פרסום הספר "מורה הנבוכים" עורר מחלוקת על לימודי הפילוסופיה, ובספרד אף הוכרז חרם על לימודי פילוסופיה לפני גיל עשרים וחמש.

עמוד השער של ספר הכוזרי, נדפס ב-1594, ונציה

קטע ממפת הירח ובו מכתשים שנקראו על שם אסטרונומים יהודים

הפריחה התרבותית של יהדות ספרד נמשכה גם תחת שלטון הנוצרים והיא באה לידי ביטוי גם בתחום האסטרונומיה. בטולדו חי רבי **יצחק בן יוסף הישראלי**. ב-1310 הוא חיבר חיבור בשם **יסוד עולם** ובו הסביר את הכללים לקביעת לוח השנה העברי. בן דורו, **רבי לוי בן גרשון, רלב"ג** (1288-1344), פיתח מכשירי תצפית אסטרונומיים משוכללים. כתביו של רלב"ג תורגמו ללטינית, ומכתש בירח קרוי על שמו - המכתש רבי לוי. מכתש אחר בירח נקרא על שמו של האסטרונום היהודי **רבי אברהם בן שמואל זפאט** (1452-1525 בערך). זפאט למד אסטרונומיה ואסטרוטלוגיה באוניברסיטה של סלמנקה שבספרד ואף לימד בה את המקצועות הללו. לבקשתו של הבישוף של סלמנקה, שאתו התיידד, הוא כתב חיבור שבו תיאר את מערכת השמש ואת ידיעותיו באסטרונומיה. זפאט נודע במכשירי הניווט ששכלל ובלוחות האסטרונומיים שהכין, וימאים ומגלי ארצות נעזרו בהם.

ההשתלבות של היהודים בכלכלה ובתרבות בספרד והפריחה התרבותית הביאו חוקרים לכנות את התקופה שמהמאה התשיעית ועד המאה השלוש עשרה בשם **תור הזהב**, אך יש המגבילים את התקופה עד אמצע המאה השנים עשרה - אז התגברה הקנאות הדתית המוסלמית ורבו הפגיעות ביהודים.

רדיפת יהודים באימפריה המוסלמית

עלייתם של היהודים לגדולה בחצרות השליטים עוררה את קנאתם של המוסלמים והנוצרים. נוסף לכך אורח החיים הראוותני של כמה מהיהודים העשירים תרם לרגשות איבה. רגשות אלו באו לידי ביטוי במאה העשירית בהתפרצויות אלימות כלפי יהודים, במיוחד על רקע התפוררות הח'ליפות העבאסית. בימיו של הח'ליף הפאטימי אל-חאכם (עמ' 74) פרצו פרעות ביהודי מצרים - ובעקבות תעמולה שהיהודים הם שליטיה האמיתיים של מצרים נהרסו בתי כנסת וחוללו ספרי תורה.

גילויים של עוינות כלפי יהודים היו גם בספרד. בתחילת המאה האחת עשרה פרצו פרעות בקורדובה, ובשנת 1066 בגרנדה, ויהודים רבים נהרגו. בהרוגים היה יהוסף בנו של שמואל הנגיד (עמ' 83). הוא נרצח בידי אדם שטען שיהודי שולט במדינה.

המווידון שלטו במאה השתים עשרה בצפון אפריקה ובספרד. הם כפו על היהודים ועל הנוצרים את האסלאם, ומי שלא המיר את דתו נאלץ לעזוב את ספרד. גזרת השמד הייתה כוללת, אך היה אפשר להימלט ממנה על ידי בריחה אל מחוץ לתחום שלטונם. בעקבות זאת כתב הרמב"ם את **איגרת השמד**, ובה יצא בחריפות נגד חכם אלמוני שיצא כנגד היהודים שהמירו את דתם. עם זאת, הרמב"ם המליץ לצאת מצפון אפריקה ומספרד - וכך נהג בעצמו.

רוב היהודים העדיפו להישאר במקומם ולקבל עליהם את האסלאם - ולו למראית עין. משום שההתאסלמות הייתה התאסלמות המונית, המתאסלמים החדשים לא נטמעו בחברה הסובבת, והם המשיכו להיחשב בעיניה כיהודים: חוקים אסרו להתחתן אתם, והם חויבו בלבוש מיוחד. כאשר הסתיים שלטון המוויידון הם חזרו ליהדות בגלוי.

ניסיונות לכפיית האסלאם היו גם בתימן במהלך המאה השתים עשרה, אך שם התופעה לא הייתה שכיחה. ניסיונות אלו סתרו את העיקרון הדתי המוסלמי והסתיימו בכישלון, אך הם ממחישים את האיום על קיום היהודים כמיעוט דתי בימי הביניים.

שאלות לסיכום הסעיף: מרכזים חדשים מתפתחים באימפריה המוסלמית (עמ' 81-87)

- מהם הגורמים שהביאו לירידה במעמדן של ישיבות בבבל?
- מהם הגורמים שהביאו להתפתחותם של מרכזים חדשים באימפריה המוסלמית? איזה מהגורמים הוא לדעתכם החשוב ביותר? נמקו.
- א. מה היו הגורמים שסייעו ליהודים לקבל תפקיד בחצר המלכות? הדגימו.
ב. כיצד החצרנים השפיעו על התפתחות התרבות היהודית בספרד, וכיצד הם השפיעו על החברה היהודית?
- מה היו תחומי היצירה היהודית שהתפתחו בספרד? מה אפשר ללמוד מהם על יהדות ספרד?
- אחד הפיוטים שכתב דונש בן לברט הוא "דרור יקרא", ואותו שרים בבתיים רבים בכל שבת עד היום. עיינו בפיוט וענו:
א. כיצד אפשר לדעת שדונש חיבר את הפיוט?
ב. הסבירו אחד מהרעיונות המובעים בפיוט.
- מה היו הגורמים לפגיעות ביהודים בארצות האסלאם? חשבו על גורמים נוספים שאינם מוזכרים בפרק.

לחזרה ולדיון

1. בחרו אחד מהחכמים או המנהיגים המוזכרים בפרק. בררו פרטים על אודותיו וענו על השאלות הבאות:

- מי הוא היה? מה ייחד את יצירתו?
- בחרו אחת מפעולותיו המשקפת את יחסו לבני דורו. כיצד פעולה זו נתנה מענה לצורכי היהודים בדורו?
- כתבו חיבור המתאר יום בחייו של האדם שבחרתם.

2. נסחו מודעת "דרושים" למינוי אדם למשרת ראש הגולה. הזכירו במודעה את הכישורים הנדרשים למשרה.

3. השוו בין מעמדו של ראש הגולה ובין מעמדם של הנגידים והחצרנים על פי ההיבטים שבטבלה.

א. השלימו את הטבלה במחברתכם.

היבט	ראש הגולה	הנגידים והחצרנים
אזורי פעולה		
סמכויות		
מקור הסמכות		
מעמדם בקרב היהודים		
באילו מקרים נפגעה סמכותם		
פעילות תרבותית		

ב. מה תוכלו להסיק מהשוואה זו על מעמדה של ההנהגה היהודית באימפריה המוסלמית?

4. מ' בן-ששון כתב: "קשר הקהילות [בארצות האסלאם] למרכז בעל סמכות של קדושה תרם לביצור אחדות הקהילות, אחת עם רעותה, ולחיזוק התחושה של שותפות בכלל ישראל" (צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם, עמ' 437).

א. כיצד חיזקו הגאונים את תחושת השותפות של יהודים ברחבי העולם עם המרכז בבבל?

ב. כיצד נשמר הקשר בין הקהילות לאחר ירידת המרכז בבבל? הדגימו.

5. בחרו אחד משירי החול שנכתבו בספרד וכתבו בלשונכם את תוכנו. היעזרו בעמ' 153.

6. בררו את משמעות המושג "תור הזהב". האם אתם מסכימים עם החוקרים המכנים בשם זה את התקופה בחיי היהודים בספרד? נמקו.

אתגרי הקיום של היהודים בימי הביניים

החברה היהודית בימי הביניים הייתה מחויבת להלכה וראתה בלימוד התורה ערך מרכזי. בצד השמירה על הזהות היהודית היא קיימה קשרים עם החברה הלא-יהודית.

מה היו האתגרים שהתמודדו אתם היהודים בשמירה על זהותם? מה דומה ומה שונה בין דרכי ההתמודדות של היהודים עם אתגרים אלו בעולם הנצרות לבין דרכי התמודדותם בעולם האסלאם?

המשכיות קיומם של החיים היהודיים

שמירת המצוות - ערך מחייב בחברה היהודית

הזהות של היהודים בימי הביניים הייתה מבוססת על השייכות לקהילה ועל קיום המצוות. בפרשנות לתנ"ך ובפיוטים באה לידי ביטוי התפיסה שה' בחר ביהודים להיות לו לעם בזכות נכונותם לקיים מצוות. מנהגים וחגים עיצבו את התודעה של היהודים שהם העם הנבחר, וזיכרון הנסים שנעשו לעם בעבר טיפחו את התקווה לגאולה בעתיד. האמונה של היהודים שהם העם הנבחר וההלכות שאסרו על נישואים עם לא-יהודים מנעו את ההתבוללות של היהודים בחברת הרוב. הלכות, כגון איסור לשתות יין נסך[♦], ודיני כשרות הגבילו את הקשרים החברתיים.

הגבלות הלכתיות חלו גם בתחום הכלכלי: בארצות הנצרות נאסר המסחר בחפצים שיוחסה להם משמעות דתית, כגון גביע יין שמשמששים בו בכנסייה. כמו כן היה אסור לסחור בימי חג נוצריים, שנקראו **יום אידם**[♦]. גם האיסור הכתוב בתורה על הלוואת כספים בריבית ליהודים וההיתר להלוות ללא-יהודים הדגישו את השוני הדתי בין היהודים לסביבתם.

מצד אחר היו הלכות שחיזקו את קשרי האחוה בין היהודים: בארצות האסלאם יהודי שביקש למכור את אדמתו לא היה חייב לתת זכות קדימה למוסלמי שהייתה לו קרקע סמוכה, בעוד מתן זכות קדימה כזו ליהודי נחשבה למעשה ישר וטוב; ובכל קהילה הייתה קופת צדקה ומוסדות חסד שתמכו בעניים (עמ' 120).

כאשר התעורר קושי לקיים את המצוות במציאות החברתית והכלכלית בימי הביניים ניסו פוסקי ההלכה להתמודד עמו. הם התבססו על שינויים שחלו במשך השנים באמונותיהם של הנוצרים ושל המוסלמים ובהתנהגותם כדי להקל בהגבלות ההלכתיות על הקשרים אתם. לדוגמה, **רבי מנחם המאירי** (1249-1315) מקטלוגיה פסק שבימיו לא חל איסור על מסחר עם נוצרים ביום אידם, מפני שאינם נחשבים לעובדי עבודה זרה וכן משום שיש לשמור אתם על יחסים תקינים (בית הבחירה, על מסכת עבודה זרה, פרק ראשון).

- ♦ **יין נסך** - בתורה יין נסך הוא יין שניסך גוי לעבודה זרה, כלומר השתמש בו במסגרת הפולחן הדתי. יין נסך אסור בשתייה וגם בהנאה. חכמים הרחיבו את האיסור גם ל"סתם יינם" - כלומר לכל יין של גוי, וכן ליין שגוי רק נגע בו.
- ♦ **יום אידם** - כינוי ליום חג של נוצרים. איסור המסחר עם נוצרים ביום חגם נומק בחשש שהסחורה תסייע לנוצרי לחגוג את החג או שהנוצרי יודה לאלוהיו על הצלחתו הכלכלית. במשנה יש מחלוקת בין התנאים אם להרחיב את האיסור לסחור ביום אידם גם לשלושת הימים שאחרי החג או לצמצם את היקף האיסור - רק ליום עצמו, רק לסחורות מסוימות, או רק לחגים מסוימים. כבר בתקופת האמוראים צומצם האיסור ליום החג עצמו.

לימוד התורה - מצווה על היחיד ועל הקהילה

אחד הערכים המרכזיים בחיי היהודים היה מצוות לימוד התורה. הלימוד לא נועד לרכישת ידע, ומטרתו הייתה הלימוד עצמו. נוסף על החובה של כל יהודי לקבוע זמן ללימוד תורה, כל יהודי חייב ללמד תורה את ילדיו. החשיבות הרבה שיוחסה ללימוד בלטה במיוחד על רקע החברה הנוצרית והחברה המוסלמית שבתוכן חיו היהודים, ובהן רק מיעוט ידע קרוא וכתוב.

מצוות לימוד תורה מוטלת על היחיד, אך בשל חשיבותה היא נהייתה לחובה חברתית המוטלת גם על הקהילה. אחד מתפקידי הקהילה היה להקים מוסדות חינוך, בעיקר לבני עניים שהוריהם לא יכלו לשכור מלמד או לשלם שכר לימוד לבית ספר. לימוד התורה התקיים בבית הילד על ידי מלמד שההורים שכרו, וכך גם בנות ששהו בבית שמעו את הנלמד. הלימוד כלל תפילות וברכות, פרשת השבוע, הפטרה והלכות מחיי היום-יום, וכן מיומנויות יסוד, כגון קריאה, כתיבה וחשבון; ובארצות האסלאם נוסף גם לימוד הלשון הערבית. הלימודים כללו גם את הכשרת הילד להשתתף בתפילות בבית הכנסת. בארצות האסלאם נהגו לומר את התפילות בהשתתפות הקהל כל אחד בתורו, והדבר חייב יכולת קריאה והבנה של התפילות. כמו כן נדרש הילד לדעת לקרוא בעצמו את הפרשה עם טעמי המקרא.

מנהגים וטקסים נועדו לחבב על הילדים את מצוות לימוד תורה: אבות הביאו את ילדיהם הקטנים לבית הכנסת כדי שיזכו לנשק את ספר התורה בעת שגללו אותו; באשכנז התקיים עד סוף המאה השלוש עשרה טקס כניסה לתלמוד תורה - לפי תיאור במחזור ויטרי כשילד הגיע לגיל חינוך הוא הובל אל בית המלמד ושם היה מוכן לוח עם אותיות הא"ב מצופות בדבש כדי שהילד ילקק אותן ויטעם את מתיקותה של התורה. כנראה הטקס נערך בחג השבועות, המזוהה עם חג מתן תורה, והשתתפו בו חברי הקהילה.

לימוד התורה לא הסתיים בבית הספר - הלימוד נחשב חלק מעבודת ה', וגם אנשים שעבדו לפרנסתם השתדלו לקבוע עתים לתורה. במקורות מהגניזה הקהירית (עמ' 78) יש עדויות על בעלי מלאכה שהיו תלמידי חכמים ועל אנשים שעברו לקהילה אחרת רק כדי שיוכלו ללמוד תורה. השבתות והחגים היו מיועדים לא רק למנוחה ולתפילה אלא גם ללימוד תורה, אך גם בימי חול היו אנשים שלמדו באופן קבוע, בעיקר בלילות - בהדרכת הדיין המקומי או אצל מלמדים פרטיים. מלבד הלומדים בזמנם הפנוי היו בכל קהילה תלמידי חכמים שלמדו בכל שעות היום ומילאו תפקידי דיינות והנהגה.

הכנסת ילד ללימודים, איור לפיוט לחג השבועות, "מחזור לייפציג", המאה הארבע עשרה, גרמניה

1. זהו את הדמויות בתמונה. על פי מה זיהיתם?
2. מהו היחס ללימודים המובע בתמונה?

לימוד התורה במשפחה ובקהילה

■ טקס הכניסה לתלמוד תורה, אשכנז

הטקס מתואר במחזור ויטרי – חיבור הכולל את נוסח התפילות לכל השנה, פירוש למסרת אבות והלכות. החיבור מיוחס לשמחה בן שמואל מויטרי ומניחים כי כתיבתו הושלמה בשנת 1208.

וכשאדם מכניס את בנו לתלמוד תורה כותבין לו את האותיות על לוח. ומרחיצין אותו. ומלבישין אותו בגדים נקיים. ולשין לו ג' חלות של סלת בדבש [...] ומבשלים לו ג' ביצים. ומביאין לו תפוחים ומיני פירות ומחזרין אחר חכם וחשוב להוליכו לבית הספר. ומכסהו תחת כנפיו ומעלהו לבית הכנסת.

ומאכילין אותו חלות בדבש. ומן הביצים והפירות. ומקריין [ומקריאים] לו את האותיות. ואחר כך מחפים [מכסים] אותן בדבש. ואומרים לו. לחוך [לקק]! [...] וכשמתחילין ללומדו. בתחילה מפתין אותו. ולבסוף רצועה על גביו. פותחין לו [מתחילים] בתורת כהנים [ספר ויקרא] תחילה. ומרגילין אותו לנענע בגופו כשהוא לומד [...] ועושה לו סעודה עליו: דע שדומה העניין כאילו הקריבו לפני הר סיני: דכת' [שכתוב בתורה] ביום הזה באו מדבר סיני. ולא כת' [כתוב] ביום ההוא. אמרה תורה בכל יום ויום יהיה בעיניך כאילו הוא אותו יום שניתנה בו תורה.

(מחזור ויטרי, חלק ב, סימן תקפח)

1. מה היו השלבים בטקס ההכנסה של הילד לתלמוד תורה? מה היו המטרות של הטקס?
2. מה הייתה המשמעות שנ יתנה לטקס ההכנסה לתלמוד תורה?
3. מהם האמצעים לחינוך ילדים בימינו?

■ רב האי גאון על לימוד תורה, בבל

ואם תוליד לך בנים ובנות

בכל עת יסרם, אכן בְּחִנּוּת [ברחמים]

קנה להם בכל כחך ספרים

ושים להם מלמד מנעורים

והעניק תעניק לרב בהונך

אשר תתן ושתעניק לבנך [מה שתעניק לרב, כאילו הענקת לבנך]

ודע כי קִרְנָךְ בהם תרוֹמָם

ושלום לך יהי עֲקֵב שלומם

[...]

ילמד נא לבניך מלאכה

תהי להם ליום מחר ערוכה

(ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, כרך ב, עמ' 29)

1. על מי חלה חובת החינוך?
2. לפי רב האי גאון, מהן חובותיו של האב?
3. מהם האמצעים לחינוך ילדים לפי רב האי גאון?
4. רב האי גאון חי בבבל (939-1038). מה דומה בין דרכי החינוך שהוא מבקש להנחיל ובין הטקס של הכנסת ילד לתלמוד תורה שהתקיים בארצות אשכנז? הדגימו.

■ מתוך מכתב של אדם אל אשתו, מן הגניזה הקהירית, מצרים

אין אנו [בני האדם] מכובדים אצל הבריות אלא בסיבת הידיעה [בזכות רמת ההשכלה] ומה שנקבע בזכרוננו בהיותנו קטנים... לולא הידיעה אין אדם שווה פרוטה אצל האנשים ולו היה מבתי אבות או (ממשפחת) ראש ישיבה... וכל זמן שהוא (אחד הבנים) בתלמוד תורה אפשר שיצא מוצלח יותר מאחיו. ואל נא יזלזל אדם בזכויות המורה, כי הוא טורח הרבה. והנה אני שולח לו (לילד) במצורף לכאן מכתב אל המורה שלו, ה"זקן" המיוקר (המכובד) המלמד ר [מאתיים] ברכות, שבו אני מבקש אותו מאד לתת את דעתו עליו [על הילד]. בבקשה ממך הכריחי את שלימאן ואבו אלחסן (הבנים) ללכת אל בית הכנסת (כלומר בית הספר) בבוקר ובערב, אפשר שהתורה תקבע בלבבם, וה' יתעלה יעזרנו ויעזרכם, 'אמן'. (ש"ד גיטיין, סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם, עמ' לה)

1. היכן מתקיימים הלימודים? מה אפשר להסיק מכך?
2. מהם שמות הילדים? מה אפשר להסיק מכך?
3. מה אפשר ללמוד מן המכתב על תפקידה של האישה בחינוך הילדים?
4. לפי המכתב, מה היה חשוב יותר בחברה היהודית - לימוד תורה או ייחוס?

■ עדות רבי פתחיה, נוסע יהודי בשנים 1175-1180

ואין עם הארץ בכל ארץ בבל ובארץ אשור ובארץ מדי ופרס שלא יודע כל עשרים וארבעה ספרים [ספרי התנ"ך] וניקוד ודיוק וחסרות ויתירות, כי החזן אינו קורא בתורה, אלא מי שיעמוד לספר תורה הוא קורא. ויש לראש הישיבה כאלפיים תלמידים בפעם אחת וסביביו חמש מאות ויותר וכולם מבינים בטוב. (סבוב רבי פתחיה מרעגנשפורג, חלק ראשון, עמ' 8)

1. מה היה התוכן של לימוד התורה?
2. כיצד רבי פתחיה מסביר את הצורך בידיעת התורה?

תלמידי חכמים שותפים בהנהגת הקהילות

המעמד המרכזי שהיה ללימוד התורה בחברה היהודית בא לידי ביטוי בשיתופם של תלמידי חכמים בהנהגת הקהילות. באשכנז בתקופה שקדמה למסעות הצלב עמדו תלמידי חכמים בראש הקהילות, והם שייצגו את היהודים לפני השלטונות. תלמידי החכמים היו צאצאי משפחות מיוחסות שנמנו עם מייסדי הקהילות (עמ' 58). העובדה שהנהגת הקהילות ניתנה להם מלמדת על הערך הרב שיוחס ללימוד התורה. בבבל תלמידי החכמים היו רק אחת מהקבוצות המנהיגות, בצד ראש הגולה והגאונים, ובצד הבנקאים והסוחרים העשירים, שהיו גם הם תלמידי חכמים (עמ' 110); ובספרד המוסלמית עלו לגדולה חצרנים, שהיו בהם תלמידי חכמים בעצמם או שהם תמכו בתלמידי חכמים (עמ' 83).

בכל הקהילות, הן בארצות הנצרות והן בארצות האסלאם, נהנו תלמידי חכמים מיוקרה רבה. ואולם, למרות מעמדם המרכזי בהנהגה הם לא נהנו מזכויות-יתר אלא שילמו מסים כשאר בני הקהילה. יוקרתם של החכמים וסמכותם חרגו מגבולות הקהילה המקומית. הגאונים בבבל והחכמים באשכנז השיבו לשאלות שהופנו אליהם מקהילות ומיחידים מרחבי העולם היהודי ותיקנו תקנות לדורם ולדורות שאחריהם.

היהודים חשים שייכות לכלל ישראל

הקשרים עם תלמידי חכמים מקהילות אחרות וקשרים מסחריים חיזקו את הזיקה בין יהודים מארצות שונות ואת התודעה של היהודים שהם עם אחד. למרות ההבדלים במנהגים ובשפה המשותף ביניהם היה רב: שמירת המצוות יצרה אורח חיים משותף; ספרי הקודש היו הבסיס ליצירה התורנית; הלשון העברית, לשון התפילה והמקורות, הייתה הלשון המשותפת לכל היהודים; והזיקה לארץ ישראל והתקווה המשותפת לקץ הגלות איחדו את כל היהודים והבדילו אותם מהחברה שחיו בתוכה. יהודים, סוחרים ופליטים שהגיעו לאחת הקהילות התקבלו בה כאחים, ואם היו בהם תלמידי חכמים הם נטלו חלק בהנהגת הקהילה.

עם זאת, בעת הקמתן של הקהילות באשכנז רווחה המגמה שחיזקה את הקשרים בתוך הקהילה המקומית, והיא גברה על הערבות ההדדית בין הקהילות. לדוגמה, **רבי יוסף טוב עלם**, שחי בצרפת במאה האחת עשרה, פסק שקהילה אינה חייבת להשתתף ב**פדיון שבויים** של קהילה אחרת.

במאות השנים עשרה והשלוש עשרה התחזקה המגמה הכלל-יהודית. גידול הקהילות באשכנז והתבססותן מצד אחד וריבוי הרדיפות בתקופת מסעות הצלב והתגברות הלחץ הדתי והכלכלי מצד אחר הביאו להתבססות תפיסה שהעדיפה את טובת הכלל על פני דאגה לקהילה המקומית בלבד. ביטוי למגמה זו הייתה התקנה שהתירה לאנשים לתבוע את בעלי דינם לא רק בקהילה המקומית אלא גם לפני בית דין שבקהילה אחרת. כמו כן, במקרה שנדרש כסף לפדיון שבויים, קהילות אחדות התארגנו יחד והיו שותפות במצווה.

שאלות לסיכום הסעיף: המשכיות קיומם של החיים היהודיים (עמ' 89-93)

1. אילו מגעים עם לא-יהודים נאסרו ואילו מגעים הותרו? מיינו אותם לתחומים שונים.
2. רש"י כותב בפירושו למגילת רות: "עמנו מובדלים משאר עמים בשש מאות ושלוש עשרה מצות" (רות א, ט"ז). מהי המשמעות שייחס רש"י לשמירת המצוות?
3. במה התבטאה החשיבות של מצוות לימוד התורה בימי הביניים? הדגמו.
4. הציגו דוגמאות למנהגים המבטאים את היחס ללימוד תורה בימינו.
5. מה היה מעמדם של תלמידי החכמים בקהילות?
6. כיצד באה לידי ביטוי הזיקה בין היהודים מארצות שונות? כיצד זיקה זו מתבטאת בימינו?

♦ **פדיון שבויים** - בימי הביניים מצוות פדיון שבויים בדרך כלל ציוותה לפדות אנשים שנשבו בידי שודדים. השוברים נהגו להביא את השבויים לבני אמונתם כדי שיפדו אותם: יהודים פדו שבויים יהודים, והמוסלמים שבויים מוסלמים. השאלה מה המחיר המרבי שעל הקהילה לשלם בעבור השבויים הייתה נתונה במחלוקת בין הפוסקים.

היהודים והחברה הסובבת

קשרים כלכליים וחברתיים בין היהודים לסביבתם

היהודים קיימו קשרים כלכליים עם החברה שחיו בתוכה, ולעתים קרובות נוצרו שותפויות עסקיות בין בעלי מלאכה שעסקו באותו ענף. בארצות האסלאם צורת השותפות הנפוצה ביותר הייתה ה**עסקה**, שבה צד אחד סיפק את ההון והצד האחר את הסחורות. במכתבים שנמצאו בגניזה הקהירית נזכרים בעלי מקצוע יהודים ומוסלמים שניהלו במשותף חנויות ובתי מלאכה.

החל במאה השתים עשרה הקשרים הכלכליים בארצות הנצרות התקיימו בעיקר סביב הלוואת כספים בריבית (עמ' 62). בתחילה נטו הפוסקים להתיר את העיסוק בהלוואת כספים בריבית רק לתלמידי חכמים, כדי שיוכלו להתפרנס, אך ככל שנדחקו היהודים מהמסחר התירו לכל אדם להתפרנס מהלוואות.

קשרים כלכליים התקיימו גם בניהול משק הבית, ושאלות הלכתיות רבות התעוררו על רקע שיתופם של נוצרים באפיית לחם ואפילו באפיית מצות. במיוחד התעוררו שאלות בעניין ייצור יין ומסחר בו - היין שימש בימי הביניים חלק מן התזונה היום-יומית. הפוסקים באשכנז לא ביטלו את האיסור של יין נסך (עמ' 84) אבל הם הכירו בעובדה שהנוצרים בימיהם לא מנסכים יין כחלק מהפולחן הדתי, ורש"י התיר לקבל מגוי יין כפירעון חוב, כך שעל ידי מכירת היין ייפרע החוב (שו"ת רש"י, סימן קנח).

הקשרים הכלכליים יצרו באופן טבעי גם קשרים חברתיים. במקורות מארצות הנצרות יש עדויות על משרתות נוצריות שקיבלו דמי פורים כשאר בני המשפחה, וכן תיאורים של מפגש יום-יומי בין יהודים לנוצרים ברחובות ובשווקים. לעתים נערכו סעודות משותפות, והעובדה שבועידות הכנסייה ובתקנות הקהילה היהודית חזרו על האיסור לסעוד יחד מלמדת על שכיחות התופעה ועל החשש של שתי החברות - הנוצרית והיהודית - מהשפעתה.

קשרים חברתיים התקיימו גם בין יהודים למוסלמים. מוסלמים נהגו לבקר את שכניהם היהודים בעת מחלה ולברכם לרגל שמחה במשפחה או לרגל חג דתי; ולהפך, היהודים ביקרו אצל שכניהם המוסלמים וחגגו עמם. אף נישואים של גבר מוסלמי עם אישה מבני החסות היו מותרים לפי הקוראן. הח'ליפים ניסו לצמצם את המפגש החברתי, אבל לא היה ביכולתם למנוע את המפגש היום-יומי בשווקים ובבתי המרחץ.

מסחר בין יהודי לאיכר נוצרי, איור מן המאה השלוש עשרה

1. זהו את היהודי. על פי מה זיהיתם אותו?
2. מה היהודי קונה בתמונה? מה אפשר ללמוד מכך על עיסוקיו?

היהודים מושפעים מתרבות הסביבה

בכל הארצות שחיו היהודים הם דיברו בשפת הארץ, שפה שרכשו בחיי היום-יום - לדוגמה הלע"ז, (לשון עם זר) שפתם של לא-יהודים בצפון צרפת. בינם לבין עצמם דיברו היהודים בשפה משלהם, שלא הייתה שונה במידה רבה משפתה של חברת הרוב, אך היה בה כדי להבדילם ממנה. לדוגמה: **יידיש** - שפתם של יהודי גרמניה במאות השנים עשרה והשלוש עשרה; **וערבית-יהודית** - ערבית הכתובה באותיות עבריות בארצות האסלאם. דוגמה אחרת להשפעות תרבותיות היא העובדה שיהודים, במיוחד נשים, נקראו בשמות לא-עבריים, לדוגמה: **דולצא** אשתו של רבי אלעזר מוורמס (עמ' 128). התופעה הייתה קיימת גם במשפחות של תלמידי חכמים, והיא מלמדת על כך שהיהודים לא ראו בכך ביטוי לטשטוש הזהות היהודית.

בארצות הנצרות המגעים של שכבת המנהיגות היהודית עם תרבות הסביבה הנוצרית היו מצומצמים באופן יחסי. עם זאת, היו קשרים בחיי היום-יום וכן השפעות הדדיות על המשפחה ועל טקסים הקשורים במעגל החיים. חוקרים מצינים כדוגמה לכך את טקס החול-קרייש (אולי מלשון "קריאת שם" או מלשון צעקה), שבו ניתן לתינוק **שם חול** - שם שבו אדם נקרא בחיי היום-יום, כפי שהיה נהוג בחברה הנוצרית בת הזמן. דוגמה אחרת היא טקס שהתפתח עם הזמן לחגיגת בר מצווה. במאה השלוש עשרה החלו יהודים באשכנז לציין בטקס מיוחד את היום שבו הגיע נער לגיל מצווה. חוקרים רואים קשר בין טקס זה לבין תפיסות שרווחו בחברה הנוצרית על הצורך בהבנה של הילד את עקרונות האמונה הדתית וטקסים שביטאו את קבלתו אותם. כמו כן, הן בחברה היהודית והן בחברה הנוצרית נדחה הגיל שבו החל הילד את לימודיו לגיל שש-שבע.

בארצות האסלאם ליהודים ולמוסלמים היו תחומי ידע משותפים, ורבים מהתרגומים של יצירות פילוסופיות מוסלמיות ללטינית מקורם בתרגומים של היצירות האלה מערבית לעברית. יהודים מילאו תפקיד בחצרות הח'ליפים ורכשו השכלה רחבה בתרבות המוסלמית ובשפה הערבית. הערבית הייתה לא רק לשון הדיבור של היהודים אלא גם לשון הכתיבה, ויצירה יהודית ענפה נכתבה בערבית ובערבית-יהודית. לדוגמה, ספר "הכוזרי" שכתב רבי יהודה הלוי, וכל ספריו של הרמב"ם, מלבד "משנה תורה". היהודים בארצות האסלאם לא פירשו זאת כהשתלבות בתרבות המוסלמית אלא כשילוב של רכיבים מהתרבות המוסלמית בתוך העולם היהודי.

היהודים נבדלים במקום המגורים ובלבוש

על אף קשרים כלכליים, חברתיים ותרבותיים בין היהודים לסביבתם ההבדלים ביניהם היו בולטים לעין. בארצות הנצרות התגוררו היהודים בדרך כלל בשכונה יהודית, או יהודית ברובה. ההבחנה בין קבוצות חברתיות בימי הביניים הייתה דבר מקובל וחברי גילדות מקצועיות ואומנים נטו לשבת ברחובות משלהם. ההפרדה במגורים ביטאה החמרה במעמדם של היהודים רק כשנכפתה עליהם מטעם השלטונות - לדוגמה בספרד במאה החמש עשרה (עמ' 69).

גם לבוש וסימן מזהה לא היו בימי הביניים תופעה ייחודית ליהודים: לאבירים, לנזירים ולחברי גילדות היו בגדים משלהם או סימן מיוחד - וכך גם ליהודים. ואולם, ללבוש היהודי נוספה משמעות של השפלה, ובתקופות מסוימות הוא סימן את חייהם משום שהוא אפשר לזהותם בקלות ולפגוע בהם.

להבחנה בלבוש בארצות הנצרות היו צורות מגוונות: באנגליה היה סימן על הבגד בצורת לוחות הברית; בצרפת פיסת בד עגולה שחצייה אדום וחצייה לבן הייתה תפורה על הבגד העליון; ובאזורים אחדים באיטליה היה טלאי עגול, על פי רוב צהוב; במרכז אירופה ובפולין חבשו היהודים מרצונם כובע מחודד או שכמייה - רק במאה החמש עשרה התקבלו חוקים שחייבו את היהודים לחבוש את הכובע.

יהודי מוורמס, המאה
השש עשרה

גם היהודים מצדם הקפידו שלא להידמות לגויים בלבושם, מתוך רצון לשמור על ייחודם הדתי. עם זאת, יש עדויות לכך שיהודים בארצות הנצרות, במיוחד היהודים שהיו בקשרים עם החברה הגבוהה, הושפעו מהאופנה בת הזמן. היו יהודים שנפטרו מחובת הלבוש המיוחדת תמורת תשלום; וחכמים התירו ליהודים, משיקולים של ביטחון בדרכים, ללבוש בגדים שהיו מיוחדים לנוצרים, עד שבהדרגה היטשטש ההבדל בלבוש.

בארצות האסלאם השלטונות בדרך כלל העלימו עין מחובת הלבוש המיוחד לבני החסות. גברים ונשים יהודים התעטפו באריגים זהים - בצבע, באופנה ובאיכות - לאריגים שהיו מקובלים בחברה המוסלמית. מבחינת המגורים, בדרך כלל בארצות האסלאם התגוררו רוב היהודים ברובע מיוחד, אך לא הייתה לכך משמעות של אפליה, אלא הייתה זו מציאות מקובלת בעולם המוסלמי, שבו רובעי המגורים תאמו את המוצא, האמונה הדתית והמקצוע. היהודים אף בחרו בעצמם להתגורר בשכונות זה לזה. עם זאת, מסמכים רבים מגניזת קהיר מלמדים על בתים משותפים שגרו בהם בני שלוש הדתות סמוך זה לזה, וכן על כך שבשכונה שנחשבה לשכונה יהודית גרו גם לא-יהודים.

שאלות לסיכום הסעיף: היהודים והחברה הסובבת (עמ' 94-96)

1. בין היהודים לסביבתם התקיימו קשרים חברתיים, כלכליים ותרבותיים. בחרו באחד התחומים והדגימו כיצד הוא בא לידי ביטוי בארצות הנצרות וכיצד הוא בא לידי ביטוי בארצות האסלאם.
2. באילו תחומים נבדלו היהודים מסביבתם? הדגימו.
3. א' באומגרטן טוענת: "לא ניתן להבין את תולדות היהודים בימי הביניים בלי היכרות מעמיקה עם התרבות שבתוכה הם חיו" (אמהות וילדים, עמ' 22).
א. מהי הנחת היסוד בבסיסה של טענה זו?
ב. האם אתם מסכימים איתה? נמקו.
ג. הציגו דוגמאות מן הפרק המבססות את טענתה של א' באומגרטן.

ההתמודדות עם הנצרות והאסלאם

היהודים מתמודדים עם טענות הנוצרים

החשיבות שהנצרות ייחסה להתנצרותם של היהודים (עמ' 51) יצרה לחץ מתמיד עליהם: מיסיונרים פעלו לשכנע יהודים להמיר את דתם, ואבות כנסייה כתבו חיבורים שמטרתם לשכנע באמיתות הנצרות.

אחת הדרכים שבה התמודדו היהודים עם מציאות זו הייתה כתיבת ספרים שהופיעו בהם תשובות לטענות הנוצרים. לדוגמה, **ספר הברית**,[♦] שנכתב במאה השתים עשרה בצורת דו-שיח, או **ספר נצחון ישן**,[♦] שבו המחבר מתמודד עם הפרשנות הנוצרית לפסוקי התורה. ספרים אלו נקראו **ספרות הניצחון** - שם שביטא את ההתנצחות עם הנוצרים וגם את תחושת הניצחון על הנצרות.

בספרים ובפרשנות דחו היהודים מכול וכול את טענת הנוצרים שהמשיח כבר הגיע. הם היו משוכנעים כי המשיח עדיין לא בא וכי כשיבוא הוא יופיע בדמות בשר ודם ויהיה מצאצאיו של דוד המלך. כמו כן הם טענו כי האמונה במשיח איננה עיקר ביהדות. במיוחד הצביעו היהודים על הפער בין הנבואות שמופיעות בתנ"ך על ימות המשיח, המתארות ימים של שלום, לבין המציאות שבה העולם נתון במלחמות בלתי פוסקות.

תעודה

ויכוח רבי דוד קמחי

■ רבי דוד קמחי, רד"ק (1160-1235) היה בן למשפחת דקדקנים ופרשנים מפרובנס

בא להתוכח עמי אחד מחכמי הצעירים (הנוצרים), ומדבור לדבור באנו לעניין המשיח אם בא כפי כוונתם או אם עתיד לבוא כפי כוונתנו. ואמרתי יכול אני להוכיח בראיות גמורות וברורות שאין בהן ספק שהמשיח לא בא. ואחת מן הראיות היא שהמשיח עתיד לקבץ נדחי ישראל ושנים עשר שבטי יה, כמו שמוכח בספר ישעיה שאמר: "ונשא נס לגוים ואסף נדחי ישראל ונפוצות יהודה יקבץ מארבע כנפות הארץ" (ישעיה יא, יב). הראיה השנית היא שמשיח עתיד לבנות בית המקדש ועיר דוד היא ציון כמו שכתוב בסוף ספר יחזקאל (מ-מח) ובספר זכריה (ח, ט), וגם מוזכר בישעיה (ב, ג). הראיה השלישית שהמשיח ישים שלום עד אין קץ כמו שמוזכר בס' ישעיה באמרו: "למרבה המשרה ולשלום אין קץ על כסא דוד ועל ממלכתו" (ישעיה ט, י). הראיה הרביעית שהמשיח ימשול על כל מלכי הארץ כמו שמוזכר במזמור אלהים משפטיך למלך תן וגו' (תהלים עב) ונאמר שם: "וישתחו לו מלכים כל גוים יעבדוהו וירד מים עד ים ומנהר עד אפסי ארץ". הראיה החמישית שיכתתו כל העולם חרבם וחניתותיהם כמו שאמר ישעיה: "וכתתו חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמרות לא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה". (ישעיה ב, ד) (אוצר ויכוחים, חלק ראשון, עמ' 79)

1. מהי הטענה הנוצרית שהרד"ק התמודד איתה?
2. באילו נימוקים דחה הרד"ק את הטענה הנוצרית?
3. מדוע לדעתכם הרד"ק התבסס בטענותיו על פסוקים מהמקרא?

♦ **ספר הברית** - את הספר כתב רבי יוסף קמחי (1105-1170), שחי בדרום צרפת וכתב פירוש לכל המקרא כמעט. לא ברור אם הספר נכתב בעקבות ויכוח שהתקיים במציאות או לא.

♦ **ספר נצחון ישן** - הספר נערך בגרמניה בתחילת המאה הארבע עשרה והוא לקט של טענות אנטי-נוצריות שהופיעו בספרים רבים.

קשה יותר הייתה ההתמודדות של היהודים עם הטענה של הנוצרים שהגלות היא עונש על דחיית הנצרות, שכן גם בעיני היהודים הגלות הייתה עונש. התשובה של היהודים לטענה זו הייתה שהגלות איננה עונש על חטאי אבותיהם אלא עונש על החטאים שלהם. הם גם טענו שהגלות איננה הוכחה לכך שהבחירה ניטלה מהיהודים, כפי שטענו הנוצרים, אלא להפך - היא המוכיחה שהיהודים הם הנבחרים, בבחינת "אֶת אֲשֶׁר יֵאָהֵב ה' יוֹכִיחַ" (משלי ג, יב).

היהודים מתמודדים עם טענות המוסלמים

הקוראן אוסר לכפות את האסלאם, אך גם בארצות האסלאם התקיימו ויכוחים שנועדו לגרום ליהודים להמיר את דתם. בוויכוחים אלו טענו המוסלמים שהאסלאם מבטל את התורה, שהיהודים זייפו את התורה ושהם השמיטו ממנה את הנבואות על מוחמד ועל שליחותו. היהודים דחו את הטענות והדגישו כי התורה נצחית בדיוק כמו השמים והארץ. ב"ספר האמונות והדעות" (עמ' 156) כתב רב סעדיה גאון: "לפי שאומתנו בני ישראל אינה אומה אלא בתורותיה, וכיון שאמר הבורא שהאומה תעמוד כימי השמים והארץ, הרי בהכרח שתורותיה עומדות כימי השמים והארץ" (מאמר שלישי, פרק ז). כלומר, האומה היהודית נצחית וכך גם תורתה.

נצחיות התורה הודגשה גם בדברי הרמב"ם, והוא הכליל אותה בתוך "ג העיקרים, שלדבריו כל יהודי חייב להאמין בהם: "והיסוד התשיעי - הביטול - והוא שזו תורת משה לא תיבטל ולא תבוא תורה זולתה". הרמב"ם דחה את הטענה של האסלאם שהקוראן הוא ההתגלות האחרונה של דבר האל לבני האדם ופסל את אפשרות התאמתו של מוחמד לקבלת נבואה. הרמב"ם היה חד-משמעי בדעתו שהיהדות היא הדת המקורית ושכל הדתות האחרות אינן אלא חיקוי חיצוני בלבד. עם זאת, הוא סבר כי גם לנצרות וגם לאסלאם נועד תפקיד בהכנת העולם לביאת המשיח.

יהודים בוחרים למות על קידוש השם

נוסף לניסיונות מצד הנוצרים והמוסלמים להביא להמרת דת באמצעות שכנוע היו תקופות שבהן אולצו היהודים להמיר את דתם בכפייה, ולא - למות. רבים המירו את דתם או הוטבלו בכוח - לדוגמה בקהילות רגנסבורג וטרייר שבאשכנז; אבל לדעת חוקרים התגובה הרווחת בתקופת מסעות הצלב הייתה מוות על קידוש השם. המושג "קידוש השם" אינו חדש בהיסטוריה היהודית, אבל בתקופת מסעות הצלב הוא קיבל משמעות חדשה. מתגובה של יחידים המוכנים להיהרג ביד האויב נהפך קידוש השם בתקופה זו לתופעה המונית שבה היהודים הרגו את עצמם, והורים את ילדיהם, לעתים עוד לפני שתפסו אותם הנוצרים.

יש חוקרים שהטילו ספק במהימנות התיאורים על הריגת הילדים, אך גם הם מסכימים שמבחינת היהודים האפשרות שהם או ילדיהם יחיו כנוצרים הייתה נוראה ממוות. יש מקורות המעידים שהיהודים אף בירכו על השחיטה כמו שמברכים על המצוות, והיו שהשוו את המוות על קידוש השם להקרבת קורבנות בבית המקדש. בעיניהם המוות על קידוש השם היה ביטוי לאמונה שלמה.

בארצות האסלאם תגובתם של יהודים שעמדו בפני הבררה בין אסלאם למוות הייתה שונה. לדוגמה, בתקופת שלטונם של המונוליתים היו יהודים, ובהם משפחתו של הרמב"ם, שהעדיפו לברוח, והיו גם יהודים שבחרו למות על קידוש השם - אולם רבים, כולל מנהיגי הקהילות, בחרו באסלאם.

יש המסבירים את ההבדל בתגובותיהם של היהודים בכך שהמרת הדת לאסלאם לא נתפסה בעיני היהודים מעשה חמור כמו המרה לנצרות. הגאונים וכן הרמב"ם פסקו שהאסלאם איננו עבודה זרה, שכן כדי להיחשב למוסלמי אדם לא נדרש לעשות מעשה, כמו טבילה, אלא די באמירת העדות - "אין אל מבלעדי אללה ומוחמד הוא שליחו". הסבר אחר להבדל בתגובה של היהודים בארצות האסלאם הוא ההבדל ביחס של שתי הדתות להתנהגות של מאמיניהן בשעת רדיפות: לפי התפיסה המוסלמית, בשעת סכנה יש לנקוט מידת זהירות עד יעבור זעם; ואילו בנצרות הקרבת הנפש היא עדות לאמיתות האמונה. אל מול ערך זה העמידו היהודים את נכונותם למות על קידוש השם.

תעודה

גזרות תתנ"ו, רבי שלמה בן רבי שמעון, 1140 בערך

כי לפי שעה הרגו אותנו האויבים [...] ונהיה חיים וקיימים, נפשתינו בגן עדן באֶסְפָּקְלָרְיָה [מראה] המאירה הגדולה לעולמי עד, ויאמרו בלב שלם ובנפש חפצה: סוף דבר אין להרהר אחר מידת הקב"ה וברוך שמו שנתן לנו תורתו וציווה להמיתנו ולהרוג אותנו על ייחוד שמו הקדוש. אשרינו אם נעשה רצונו, ואשרי כל מי שנהרג ונשחט וימות על ייחוד שמו, והוא מזומן לעולם הבא וישב במחיצה אחת עם הצדיקים רבי עקיבא וחבריו יסוד עולם הנהרגים על שמו, ולא עוד אלא שנתחלף לו עולם חשך בעולם אורה, ועולם של צרה בעולם שמחה ועולם עובר בעולם קיים לעד ולנצח. (א"מ הברמן, ספר גזירות אשכנז וצרפת, עמ' לא)

1. כיצד רבי שלמה בן רבי שמעון מסביר את מצוות קידוש השם?

תעודה

קידוש השם

בקבלת דת זרה הכרח הוא שהממיר את דתו יתגבר קודם על מעצורים נפשיים כלפי סמלי הדת, שהוא לא נתחנך עליהם מראשית ילדותו [...] אפילו לא היתה הדת היהודית אוסרת איסור חמור על מתן דמות לאלוהות, היה היהודי סולד מן הפסלים הנוצריים, באשר לא היה לו חלק, לא שכלי ולא רגשי, בחוויות אשר אצלו משמעות לפסלים בעיני עובדיהם. [...] ואף-על-פי-כן אין הרתיעה מפני העולם הזר של הנצרות הסבר מספיק למעשה של קידוש-השם. כוונת מקדשי השם היתה גם לשם מילוי תפקיד על דרך החיוב: הם ביקשו להעיד עדות לאמיתות דתם [...] בסיפורים על מותם הודגש חזור והדגש שהמעשה "נעשה לעיני השמש", "לעין כל העולם". מעשה מסירות-הנפש אינו נעשה בין אדם למקום בלבד, או בקרב עדת עובדי-השם בינם לבין עצמם. [...] הכוונה הייתה להעמיד את הנוצרים על אמיתות הדת היהודית. אולי לא הפליגו לקוות שבעקבות העדות הזאת יקבלו נוצרים את הדת היהודית, אך ודאי שקיוו, כי הנוצרים יודו בטעותם וברשעתם שהביאה אותם להתנכל לנושאייה של דת האמת. (יעקב כ"ץ, בין יהודים לנוצרים, עמ' 33, 96)

1. מה היה יחסם של היהודים לנצרות?

2. כיצד השפיע היחס לנצרות על היהודים באשכנז שבחרו למות על קידוש השם ומה הייתה מטרתם במעשה זה?

החברה היהודית מגבשת את יחסה למומרים

בצד ההמרות בכפייה היו יהודים שהמירו את דתם מרצון, הן בארצות הנצרות והן בארצות האסלאם. רוב היהודים שבחרו להתאסלם עשו זאת מתוך תקווה לקידום מהיר או להקלה במיסוי; אבל היו גם שהתאסלמו מתוך שכנוע דתי - רובם אנשים שהיו מקורבים לחצר הח'ליפים ובאו במגע עם התרבות המוסלמית. אחד היהודים שהמירו את דתם היה יהודי מבגדד בשם **יעקב אבן קָלָס** (930-991), שעלה לגדולה תחת שלטון הפאטימים. השליט כאפור אמר לו כי אילו היה מוסלמי היה מתמנה לווזיר, ואכן לאחר שהתאסלם (בשנת 967) התמנה למשרה גבוהה יותר.

בקרב המומרים היו גם תלמידי חכמים - לדוגמה ניקולס דונין, שלפני התנצרותו היה תלמידו של רבי יחיאל מפריז ואחריו ייצג את הצד הנוצרי בוויכוח פריז (עמ' 65). מומרים מרצון היו גם בקרב מנהיגי קהילות ובנים של תלמידי חכמים. כנראה בנו של רבנו גרשום מאור הגולה התנצר בעקבות רדיפות במגנצא ב-1012. לעתים תחילתה של ההמרה הייתה מאונס וסופה מרצון - לדוגמה **רבי שלמה הלוי** (1350-1435), שהיה רבה של העיר בורגוס שבספרד והמיר את דתו במהלך גזרות קנ"א (עמ' 67) ולאחר ההמרה היה לבישוף של עירו.

המומרים חיו בצד החברה היהודית - לפעמים מומרים ויהודים היו שייכים למשפחה אחת, והשאלה כיצד על היהודים להתייחס אל המומרים הייתה קודם כול שאלה הלכתית. במאה האחת עשרה, **רבנו גרשום מאור הגולה** ♦ וחכמים אחרים קבעו שהמומרים נשארו יהודים במהותם, לפי הכלל "ישראל שחטא, אף על פי שחטא ישראל הוא". על סמך עיקרון זה הם פסקו שאסור להלוות בריבית ליהודי שהמיר את דתו, ומצווה לתמוך בו כפי שתומכים ביהודי על ידי מתן הלוואה בלא ריבית. הם גם פסקו שיהודי מומר חייב לתת גט לאשתו שנותרה יהודייה, אף שבכך היה סיכון שהמומר יסרב והאישה תישאר עגונה. העונש היחיד שהוטל על המומר היה כספי: הוא איבד את חלקו בירושת המשפחה - וזאת כדי להרתיע אחרים מהמרת הדת. מומר שהחליט לחזור ליהדותו, אם היה כוהן התירו לו חכמים לברך את הציבור בתפילה כמו הכוהנים האחרים כאילו לא המיר את דתו.

כאשר ההמרה הייתה לתופעה המונית, לדוגמה בתקופה של מסעות הצלב (עמ' 16), השתנה יחסה של החברה היהודית למומרים: ההמרה לא נתפסה כחולשה רגעית של אדם פרטי אלא כחלק מהמאבק של היהדות לחיים או למוות. אמנם המומרים נחשבו לאנוסים (עמ' 67) כי לא המירו את דתם מרצון, אבל היחס כלפיהם היה כאל אנשים שלא עמדו בניסיון. היחס השלילי התבטא בכך שבמקורות היהודיים המומר לא נקרא בשמו הנוצרי החדש, אלא הוצמד לו שם גנאי - לדוגמה, אשר נקרא לאחר שהמיר את דתו "אשרה". כמו כן חזרו להשתמש בכינוי "משומד" ולא מומר. היו חכמים בצפון צרפת ובגרמניה שפסקו שמותר להלוות בריבית ליהודי שהמיר את דתו, ובעיניהם הוא נחשב למי שהוציא את עצמו מכלל היהודים. עם זאת, בבתי הכנסת נאמרה תפילה למען המומרים, ויש עדויות שיהודים התעניינו בגורל המומרים ואף סייעו להם, ועדויות על מומרים שפנו אל החכמים היהודים בשאלות. כמו כן נקבע שאין לבייש מומרים שחזרו ליהדותם ואין להזכיר להם את עוונם.

♦ **רבנו גרשום מאור הגולה, הרגמ"ה** (960-1040) - מנהיגה של יהדות אשכנז בסוף המאה העשירית ובמחצית הראשונה של המאה האחת עשרה. הוא תיקן תקנות וכתב פיוטים, ובזכותו הייתה מגנצא למרכז של לימוד תורה והנהגה של תפוצות ישראל עד גזרות תתנ"ו.

העמדה ההלכתית שהמומרים הם יהודים הייתה משותפת גם לחכמים בארצות האסלאם. בתקופה של רדיפות המווחידון (עמ' 19), כשרבים המירו את דתם, היו שביקשו לראות במי שהתאסלם כופר באלוהי ישראל; אך הרמב"ם באיגרת השמד דחה גישה זו (עמ' 87) – הוא טען שהמומרים הם מומרים רק למראית עין, ואפילו המוסלמים יודעים זאת. ואכן, המוסלמים לא נתנו אמון בהמרת הדת של היהודים ואסרו להתחתן עמם; הם כפו על היהודים שהמירו את דתם לאסלאם לבוש מיוחד, ובכך סייעו לשמור על זהותם ועל היותם קבוצה נבדלת. לאחר תבוסת המווחידון חזרו רוב המומרים ליהדותם.

התמודדות החברה היהודית עם המרות הדת

[אחרי מסעות הצלב] הקבוצה [היהודית] בחרה להפנות את האנרגיה פנימה, ולהשקיע מאמצי בטיפוח תדמיתם של אלה שנשארו יהודים על אף הכל, במקום לתמוך ביחידים, שלא עמדו בניסיון ועזבו את הקבוצה. אי אפשר היה להמשיך ולהדגיש כי הם נשארו יהודים לכל דבר, באותה עת שבקבוצה היהודית עצמה הפנימו את הערך העליון והמוחלט של השארות ביהדות עד מוות. על אף שנשארה ההכרזה כי כל מה שיעשה היהודי, מהותו היא בלתי ניתנת לשינוי, והפתח ההילכתי של חזרה בתשובה נשאר בעינו, נוצרה בהכרח תפיסה שלילית של אלה שמעדרו. (ש' גולדין, הייחוד והיחס, עמ' 98)

1. לדעת גולדין, מה היה שורש הקושי של הקהילה היהודית בהתמודדות עם המומרים?
2. כיצד קושי זה השפיע על היחס כלפי המומרים?

שאלות לסיכום הסעיף: ההתמודדות עם הנצרות והאסלאם (עמ' 97-101)

1. השוו בין הוויכוח היהודי-נוצרי לבין הוויכוח היהודי-מוסלמי. בתשובתכם הזכירו את ההיבטים הבאים: סוג הטענות, אופן מתן התשובה, דרכי ההוכחה והנימוקים.
2. דמיינו שאתם חיים בתקופת מסעות הצלב ותארו את ההתלבטות שאתם עומדים בפניה.
3. השוו בין יחסם של היהודים למומרים לפני מסעות הצלב ובין היחס אליהם אחרי מסעות הצלב. הסבירו מה מקור ההבדלים.
4. השוו בין יחסה של החברה היהודית למומרים בארצות הנצרות ובין יחסה למומרים בארצות האסלאם.

לחזרה ולדיון

1. בחרו שלושה שמות או מושגים מן הרשימה: יום אידם, לימוד תורה, פדיון שבויים, עסקה, ספרות הניצחון, יעקב אבן כלס, קידוש השם, רחוב היהודים.
א. ציינו באיזה עניין הם נזכרו בפרק.
ב. הסבירו כיצד המושג שבחרתם מלמד על האתגרים שעמדו בפני היהודים בימי הביניים.
2. לפי עדות של מקור נוצרי מהמאה השתים עשרה: "היהודי גם העני שבעניים, אם יש לו עשרה בנים, ישלח אותם ללמוד לא לשם קבלת שכר, כפי שעושים הנוצרים, אלא בשביל הבנת תורת ה', ולא רק את הבנים אלא אף את הבנות" (ש' גולדין, הייחוד והיחוד, עמ' 42).
א. במה התבטאה החשיבות של לימוד התורה לפי המקור הנוצרי?
ב. מה ההסבר של המקור לחשיבות שייחסו היהודים ללימוד התורה?
3. ח"ה בן-ששון טוען כי בקהילה היהודית היה מתח מתמיד בין היותה מאוחדת בתוך עצמה לבין היותה חלק מכלל ישראל (רצף ותמורה, עמ' 176).
א. הביאו דוגמאות כיצד באה לידי ביטוי כל אחת מהמגמות.
ב. לפי בן-ששון קהילה מאוחדת בתוך עצמה אפיינה פחות את הקהילות בעולם האסלאם. בסס טענה זו. בתשובתכם היעזרו גם בפרק 8. שער מהם הגורמים לכך.
4. השוו בין המפגש של היהודים עם סביבתם בארצות הנצרות לבין המפגש שלהם עם סביבתם בארצות האסלאם על פי ההיבטים הבאים. השלימו במחברתכם את הטבלה:

היבט	בעולם הנוצרי	בעולם המוסלמי
דתי		
כלכלי		
ביטחוני		
תרבותי		

- א. אילו מסקנות אפשר להסיק מן הטבלה?
ב. כיצד אפשר להסביר את ההבדלים?
5. מה היו הקשיים שעמדו בפני יהודי שרצה להמיר את דתו וכיצד התייחסה אליו החברה היהודית לאחר ההמרה?
6. א. עיינו בסידור התפילה והביאו דוגמאות לקטעי תפילה שמבטאים את ייחודו של העם היהודי.
ב. מהו לדעתכם הגורם המרכזי שסייע לעם היהודי לשמור על ייחודו בימי הביניים? נמקו.

960 (בערך)	◀ הקמת קהילה יהודית בוורמס ובמיינץ
1040-960	◀ רבנו גרשום מאור הגולה
1084	◀ הקמת קהילה יהודית בשפייר
1171-1100	◀ רבנו יעקב תם
1160	◀ ועידת טרויש
1196	◀ ועידת מגנצא
1293-1215	◀ המהר"ם מרוטנבורג
1432	◀ תקנות ואיאדוליד

יחידה ג הקהילה - מענה לאתגר הקיום היהודי

לקהילה הייתה חשיבות מרכזית בחיי היהודים בארצות הנצרות ובארצות האסלאם. היא הקיפה את חיי היהודי מרגע לידתו ועד מותו, ומוסדותיה סיפקו את הצרכים הדתיים והחברתיים של חבריה.

אילו סמכויות היו לקהילה ומי היו מנהיגיה? כיצד מוסדות הקהילה אפשרו קיום של חיים יהודיים במציאות של גלות?

הקהילה - סמכויות ותקנות

היהודים חיים בקהילה

בימי הביניים התנהלו חיי היהודים בקהילה. לקהילה השתייכו כל היהודים שגרו במקום מסוים, והשלטון העניק להם זכות להתארגן בנפרד. בארצות הנצרות זכות זו עוגנה בפריבילגיות, שהיו אחד ממקורות הסמכות של מנהיגי הקהילות (עמ' 54). בארצות האסלאם הזכות להתארגן בנפרד הייתה חלק ממעמדם של היהודים בהיותם בני חסות (עמ' 35). הן בארצות האסלאם והן בארצות הנצרות לא היה אפשר לחיות בתור יהודי מבלי להשתייך לקהילה.

היהודים היו קבוצה נבדלת מבחינה דתית וחברתית, והקהילה הייתה בעיניהם סוג של שלטון עצמי במציאות של גלות. הקהילה הקימה מוסדות שכל יהודי נזקק להם, כגון בית כנסת ומוסדות חינוך, והיו לה סמכויות של חקיקה ושיפוט, ענישה ואכיפה. כל יהודי היה חייב לציית למנהיגי הקהילה ולהחלטותיה, ופעילותה התבססה על התפיסה ש"כל ישראל ערבים זה לזה".

תעודה

הערבות ההדדית

מתוך ילקוט שמעוני לאיוב לד, לו: "כי יסיף על חטאתו פִּשֶׁע בְּיָמָיו יִסְפֹּק וְיָרֵב אֶמְרָיו לְאֵל". ילקוט שמעוני הוא לקט מדרשים על התנ"ך שמחברו זמנן יצירתו אינם ידועים.

ישראל נמשלו לשה, שה פזורה ישראל (ירמיהו ג, יז). מה שה אחד מאבריה לוקה וכלם מרגישין, אף ישראל, האיש אחד יחטא ועל כל העדה תקצוף (במדבר טז, כב)? משל לשני בני אדם שהיו נתונים בספינה, נטל אחד מהם מקדח והתחיל קודח תחתיו.

אמרו לו חבריו: מה אתה עושה?

אמר להם: מה איכפת לכם, תחתני אני קודח!

אמרו לו: מפני שאתה מציף עלינו את הספינה!

1. מהו הרעיון המובע במשל?

2. מדוע לדעתכם בחר המדרש להמשיל את ישראל לשה?

3. לפי המדרש, מה פירוש הפסוק בירמיהו "שֶׁה פְּזוּרָה יִשְׂרָאֵל"?

4. א. נסחו בלשונכם את הטענה של משה ואהרן בספר במדבר.

ב. מהי תשובת המדרש לטענה של משה ואהרן?

5. מדוע לדעתכם בחר המדרש בדימוי של ספינה?

לחברי הקהילה ולהנהגתה סמכות לתקן תקנות

לחברי הקהילה הייתה סמכות לתקן תקנות, שנקראו **תקנות הקהל**, וכל בני הקהילה היו חייבים להישמע להן. תקנות הקהל עסקו במגוון של נושאים ושאלות שהתעוררו בחיי הקהילה - לדוגמה, היחסים עם השלטונות ועם החברה הנוצרית, הסמכות של ראשי הציבור, תשלום המסים ודרכי גבייתם, דרכי ההתנהגות של היחיד, היחסים במשפחה ועוד. באמצעות התקנות ביקשו הקהילות להשיב על שאלות אלו תשובות שמבוססות על ההלכה ושיבטיחו את שמירת ההלכה למרות השינויים שחלו בתנאי החיים של היהודים.

הסמכות של כל הציבור לתקן תקנות התבססה על התפיסה שקיימת ערבות הדדית בין חברי הקהילה. הסמכות התבססה גם על המושג **בני עיר** ♦ ועל המושג **הפקר בית דין הפקר** ♦, שלפיו לקהילה כולה יש מעמד של בית דין. עם זאת, הסמכות של תקנות הקהל הייתה מוגבלת והן לא יכלו לסתור עקרונות של צדק ויושר. תכליתן הייתה חייבת להיות לצורך של הציבור ולא של קבוצה או יחיד בתוכו. אם התקנות עמדו בכללים אלו, קהילה אחרת לא הייתה רשאית לבטלן.

היו קהילות שתקנות הקהל התקבלו בהן רק על ידי נציגים נבחרים או ממונים, שנקראו **קהל**. מציאות זו הייתה רווחת יותר בקהילות בארצות האסלאם, שבהן הסמכות לתקן תקנות הייתה בדרך כלל בידיהם של מנהיגי הקהילה או תלמידי החכמים ולא בידי הקהל כולו. אחד ההסברים להבדל בין ארצות האסלאם ובין ארצות הנצרות בתיקון התקנות בקהילות הוא שהקהילות בארצות הנצרות הושפעו מהמעמד המיוחד שהיה לעירוניים בהיותם קבוצה שיש לה זכויות (עמ' 59). מעמד מיוחד כזה של בני עיר לא היה קיים בארצות האסלאם.

דרכי הקבלה של התקנות מעוררות חילוקי דעות

התקנות שתיקנו הקהילות עוררו שאלות: האם הן מוגבלות בזמן? האם הן מחייבות גם אנשים שהצטרפו לקהילה לאחר שהתקנה התקבלה? האם התקנה מחייבת רק את בניה או גם את בני הקהילה הסמוכה? ועוד.

בקהילות שתיקנו התקנות בהן היה בידי ראשי הקהילה התעוררה השאלה אם סמכותם נובעת מכך שהקהילה בחרה בהם. בקהילות שהתקבלו בהן התקנות על ידי הקהילה ולא על ידי ההנהגה התעוררו חילוקי דעות בשאלה אם התקנות צריכות להתקבל **פה אחד** או על פי **רוב**. שאלה אחרת הייתה אם קולו של כל אחד מבני הקהילה שווה למשנהו - כלומר, אם ההחלטה תתקבל על פי **רוב מניין**, רוב קולות; או שבמניין הקולות יש לתת לקולותיהם של תלמידי חכמים ומנהיגי הציבור עדיפות ולהכריע על פי **רוב בניין** - רוב בחכמה. מניין הקולות לא כלל נשים, שלא נטלו חלק בחיי הציבור בימי הביניים מלבד השתתפותן בטקסים דתיים, שגם היא הייתה מוגבלת.

♦ **בני עיר** - המושג מגדיר את היחסים בין שכנים או אנשים המתגוררים במקום מסוים. בני העיר רשאים לחייב זה את זה במימון צרכים ציבוריים, כגון השתתפות בבניית חומה; וגם במימון צרכים רוחניים, כגון בניית בית כנסת.

♦ **הפקר בית דין הפקר** - לפי מושג זה כל שלושה אנשים שהתמנו לבית דין, אף אם אינם תלמידי חכמים, יכולים להפקיע חפץ או ממון מבעליו. להחלטתם יש תוקף משפטי אפילו במקרים שהיא סותרת את דיני התורה. המושג מופיע בתלמוד הבבלי (גיטין לו ע"א) ונסמך על הפסוק: "וַיַּעֲבִירוּ קוֹל בְּיִהוּדָה וַיְרוֹשְׁלֹם לְכָל בְּנֵי הָעוֹלָה לְהַקְבֵּץ יְרוּשָׁלַם. וְכָל אֲשֶׁר לֹא יָבֹא לְשִׁלְשֵׁת הַיָּמִים כְּעֶצֶת הַשָּׂרִים וְהַזְקֵנִים יִחָרַם כָּל כְּבוֹשׁוֹ וְהוּא יִבְדֵּל מִקֵּהֶל הָעוֹלָה" (עזרא י, ח-ז).

מהמקורות שבידינו עולה כי כבר במאה האחת עשרה רוב הקהילות אימצו את ההכרעה על פי רוב מניין. עם זאת, הייתה גם מגמה להגביל את כוחו של הרוב, באמצעות הדרישה שהתקנה תקבל אישור של **אדם חשוב** ♦ ביסוד דרישה זו עמדו החששות שהתקנה תסתור את עקרונות ההלכה, או שמספר מצומצם של משפחות ישתלט על הקהילה ויקפח את המיעוט.

עמדה יוצאת דופן ייצג **רבנו תם** ♦ - הוא לא הסתפק ברוב דעות או באישור של אדם חשוב אלא דרש שהתקנות תתקבלנה פה אחד. עם זאת, הוא יעץ ליחיד לבטל את רצונו מפני הרבים. לפי רבנו תם, במקרה שהקהילה לא הצליחה להשיג את הסכמת כל חבריה היא יכלה לפנות אל תלמיד חכם שנחשב לגדול הדור (עמ' 121) ולבקש ממנו שיתיר לה לתקן את התקנה. דעתו של רבנו תם לא התקבלה, ובדרך כלל תקנות הקהל התקבלו ברוב דעות.

תעודה

תקנות קהל

■ תשובה לשאלה המתארת אירוע שבו אבדו התובנות של בני העיר צורך לכתוב כתובות חדשות.

כך היא תקנת הדבר: שיתקבצו זקני המדינה [העיר] ויהיו כולן בהסכמה אחת [...] וכך הוא בכל מקרה שיקרה לבני המדינה [העיר] וכולם שוים בו ותקנה הוא להם וצריכים לו - כופין זה את זה לאותו דבר והסכמת הזקנים נוהגת בם, וכל בני המדינה [העיר] נכנסים תחתיהם כענין שנאמר: "וכל אשר לא יבוא לשלשת הימים כעצת השרים והזקנים יחרם כל רכושו והוא יבדל מקהל הגולה". [...] [מהפסוקים] נלמד שרשות ביד זקני העיר לתקן תקנות לבני עירם ולכוף את בני עירם למה שתקנו. (תשובות הגאונים, שערי צדק, סימן טז)

1. למי יש סמכות לתקן תקנות?
2. מהו מקור הסמכות לתקן תקנות?
3. הסבירו את התנאי "כולם שוים בו". ציינו תנאי נוסף המוזכר בתשובה.
4. מי מחויב להישמע לתקנה?

■ היקפן של תקנות הקהל ותוקפן

והחלק החמישי: הם הדינים העשויים על דרך חקירה וההסכמה בדברים הנוהגים בין בני אדם, שאין בם הוספה על המצוות ולא גרעון, או בדברים שהם תועלת לבני אדם בדברי תורה. וקראו אותם החכמים "תקנות ומנהגים". ואסור לעבור עליהם בשום אופן, באשר הסכים עליהם כל קהל ישראל [...] ואילו התקנות רבות מאד, ונזכרות בתלמוד ובמשנה: מהם בענין האסור וההיתר [ההלכות העוסקות בדברים המותרים והאסורים לאכילה], ומהם בענין הממונות. ומהם תקנות שתקנו הנביאים כמו תקנת משה ויהושע ועזרא. (הקדמות הרמב"ם למשנה, תרגום י' אלחריזי)

1. לפי הרמב"ם, באילו תחומים התקנות עוסקות?
2. מהו מקור הסמכות של התקנות?

- ♦ **אדם חשוב** - המושג מופיע כבר בתלמוד, אבל לא ברור אם הכוונה לתלמיד חכם, לאדם הבקיא בהלכות החיים, או לאדם שמגלם באישיותו את שתי התכונות. בראש הקהילות באשכנז במאות העשירית-השנים עשרה עמדו מנהיגים שהיו בעצמם תלמידי חכמים, ולכן אישור של אדם חשוב התקיים בפועל.
- ♦ **רבי יעקב בן מאיר, רבנו תם** (1100-1171) - חי בצרפת והיה נכדו של רש"י ומבעלי התוספות. כתב את "ספר הישר", מעין אסופה של שו"תים (שאלות ותשובות) ופרשנויות לתלמוד, וכן ספר על הדקדוק העברי ופיוטים.

לקהילה סמכות ענישה ואכיפה

הן בארצות הנצרות והן בארצות האסלאם היו לקהילה סמכות ואמצעים לאכוף את התקנות ולהעניש את מי שעבר עליהן. האמצעים כללו קנס כספי, חרם ונידוי או גירוש. כנראה בספרד הנוצרית כללה הסמכות אפילו גזרת דין מוות לאדם שפגע בקהילה. השלטונות, שהכירו בצורך לחזק את סמכות הקהילה, סייעו להוציא לפועל את גזר הדין.

הסמכות של הקהילה להעניש את חבריה הייתה שנויה במחלוקת מבחינה הלכתית. לפי ההלכה אין דנים דיני קנסות בבבל - דייני בבל אינם רשאים להטיל עונש כספי שיהיה פיצוי על נזק, אלא רק להטיל קנס שישמש אמצעי ענישה. מהלכה זו הסיקו שלדיינים בחוץ לארץ אין סמכות לדון דיני קנסות ואף לא להטיל עונשי גוף. עם זאת, בגלל הצורך להרתיע עבריינים, כבר בתקופת הגאונים נפסק כי מי שהכה ופצע את חברו יש להלקותו, והוא חייב להתגלח ולצום במשך חודש (תשובות הגאונים, שערי צדק, סימן ס).

אחד מאמצעי הענישה הקשים ביותר היה החרם. החרם היה מעין שבועה שנשבע הציבור כולו, וכל יחיד ויחיד, להישמע לתקנת הקהילה ולהיתפס בקללה שתחול עליו אם יפר אותה. הוא התבסס על התפיסה שהאדם המוחרם עלי אדמות מוחרם גם בידי שמים, והוא נועד להרתיע אדם מלעבור על התקנות, או מלסרב לשלם קנס שהוטל עליו, לבוא להעיד וכיו"ב. היו גם מקרים שבהם החרם היה אחד מהאמצעים לבירור האמת בבית הדין, והם נקראים **חרם קתם**.

הכרזה על חרם נעשתה מטעם בית הדין בבית הכנסת ובנוכחות מניין (עשרה גברים). היא כללה תקיעה בשופר, הוצאת ספר תורה והשמעת קללות מהתנ"ך ומהתלמוד. הפחד מהחרם היה כה גדול שמיד אחרי ההכרזה היו מצרפים ברכה לקהל שנכח בבית הכנסת, מחשש שייפגע. אף התרת החרם נעשתה על ידי בית הדין, שהכריז "שרי לך, מותר לך".

משמעות אחרת של החרם הייתה **נידוי** - הרחקת האדם מהקהילה, במיוחד במקרים שהאדם פגע בה. במקרה כזה נאסר לצרף את המנודה למניין, לאכול מבישולו ומאפייתו, למול או להשיא את בנו ובבוא יומו לקבור אותו בקבר ישראל. אמצעים חמורים אלו התבססו על רצונו של היהודי להשתייך לקהילה - בלי קיומו של רצון זה לא הייתה תועלת בכל אמצעי הענישה וההרתעה.

תעודה

החרם והנידוי

מה הוא המנהג שינהוג המנודה בעצמו, ושנוהגין עימו - מנודה אסור לספר [שערותיו] ולכבס [בגדיו] כאבל, כל ימי נידויו. ואין מזמנין עליו [מצרפים אותו לזימון של ברכת המזון], ולא כוללין אותו בעשרה לכל דבר שצריך עשרה; ולא יושבין עימו, בארבע אמות. אבל שונה [מלמד] הוא לאחרים, ושונים לו [מלמדים אותו]; ונשכר [כפועל לצורך עבודה], ושוכר. ואם מת בנידויו בית דין שולחין ומניחין אבן על ארונו, כלומר שהן רוגמין אותו, לפי שהוא מובדל מן הציבור; ואין צריך לומר שאין מספידין אותו, ואין מלווין את מיטתו. [...] יתר עליו המוחרם - שאינו שונה לאחרים, ואין שונים לו; אבל שונה הוא לעצמו, כדי שלא ישכח תלמודו. ואינו נשכר, ואין נשכרין לו; ואין נושאים ונותנים עימו, ואין מתעסקין עימו [מנהלים עסקים], אלא מעט עסק, כדי פרנסתו. (הרמב"ם, משנה תורה, ספר המדע, הלכות תלמוד תורה, פרק ז, הלכות ד-ה)

1. מה היה עונשו של המנודה ומה היה עונשו של המוחרם?

התקנות מסדירות את התחרות הכלכלית והחברתית

אחת המטרות של תקנות הקהל הייתה להגביל את התחרות הכלכלית וכך למנוע מתחים חברתיים. לדוגמה, באשכנז נהגה תקנת **המערופיא** - תקנה שאסרה על יהודי ליצור קשר מסחר עם לקוח קבוע של יהודי אחר (בערבית: מערופיא - ידוע). משמעות אחרת של התקנה הייתה איסור על יהודי לסחור בסחורות שיהודי אחר נהג לסחור בהן.

בנקאים יהודים, איור לכתב יד מן המאה השלוש עשרה, ספרד

בתחילה משמעות המערופיא הייתה חלוקה של הלקוחות בין הסוחרים, מבלי שנאסר על אחרים לסחור עמם, וחלוקה זו עברה מאב לבן. ואולם, ככל שהצטמצם חלקם של היהודים במסחר (עמ' 62) הפכה המערופיא לזכות שהקנתה בלעדיות על המסחר בסחורות מסוימות או עם לקוחות מסוימים. אנשים חדשים שהצטרפו לקהילה ורצו גם הם ליהנות מזכות זו קנו את המערופיא מהקהילה תמורת תשלום. היו חכמים באשכנז שניסו לבטל את תקנת המערופיא משום שלדעתם היא סתרה את תפיסת הערבות ההדדית, אך היא המשיכה להתקיים כמעט עד העת החדשה.

אף שמקורה של תקנת המערופיא היה בארצות האסלאם אין עדות לכך שבמאה האחת עשרה היא נהגה בקהילות היהודיות בספרד, ולא ברור אם היא הייתה נהוגה בצפון אפריקה. עם זאת, גם במקומות שלא נהגה תקנת המערופיא ניתנה עדיפות לתלמיד חכם, ועל חברים אחרים בקהילה נאסר ליצור קשר מסחרי עם לקוחותיו.

תקנה נוספת שכנראה הייתה נהוגה רק באשכנז הייתה **חרם היישוב**, או **חזקת היישוב**, ולפיה אסור לאדם להתיישב בקהילה בלא קבלת רשות ממנה; ואם יתיישב בקהילה בלא רשות - יוחרם. יש המסבירים את חרם היישוב ברצון של חברי הקהילה להגן על פרנסתם מפני מתחרים, ורואים בה מעין מקבילה לגילדה הנוצרית (עמ' 53); אבל חוקרים דוחים את ההסבר הכלכלי וטוענים כי התקנה הגבילה גם הצטרפות של אנשים שלא עסקו במסחר. לדבריהם, התקנה נועדה למנוע ממהגרים חדשים ליהנות מהזכויות שקיבלו מייסדי הקהילה, ולא נדרשה סיבה מיוחדת כדי לגרש את המתיישב החדש. הסבר אחר שניתן לתקנה הוא הרצון למנוע התיישבות של אנשים לא מהוגנים בקהילה. ואכן, חכמים, לדוגמה רבנו תם, ניסו להגביל את חרם היישוב רק לאנשים שהיו עלולים לפגוע בקהילה, ודרשו שלא יחול על אחרים.

הקהילה באשכנז מתמודדת עם עבריינים

בחיי הקהילה היו גם תופעות שליליות, סכסוכים ומעשי הונאה. במקורות מהתקופה מתוארים מקרים שבהם אנשים סוחטים כספים מאלמנה, מכים איש את רעהו ומתעלמים מתקנות הקהל ואף מהחרם. אנשים אלו מכונים במקורות **אֶלְמִים** - ביטוי המבטא אלימות פיזית או אי-ציות לבית הדין או להנהגת הקהילה. במקרים כאלה נאלצה הקהילה לפנות לעזרת השלטונות כדי שיסייעו לה להעניש את העבריינים.

העבריינים לא תמיד הורחקו מהקהילה, ולפעמים הם המשיכו לחיות בתוכה. לכן במאה השלוש עשרה הוסיפו לתפילת **כל נדרי**, הנאמרת בליל יום כיפור, את ההיתר "להתפלל עם העבריינים". ביום זה גם ליהודים שהוטל עליהם חרם הותר לבוא בקהל - אך יש הסבורים שההיתר היה מכוון לאנוסים, שהיו באים בסתר להתפלל בציבור.

האיום הגדול ביותר על הקהילה היה **מוֹסָר** - אדם שפגע בקהילה ובמוסדותיה על ידי פנייה אל השלטונות. המוסר עירב את השלטונות בחיי הקהילה או הלשין על אחד מחבריה, ולכן נחשב למי שמסכן את הערבות ההדדית שהקהילה התבססה עליה. בספרד השיגו היהודים בתקופות מסוימות רשות מהשלטונות לדון את המוסר למוות; באשכנז במאות השנים עשרה והשלוש עשרה המוסר הורחק מהציבור, ונאסר אפילו להביאו לקבר ישראל. רק אם הוכיח האדם שהפגיעה בקהילה נכפתה עליו מטעם השלטונות היה אפשר במקרים מסוימים לבטל את נידויו.

שאלות לסיכום הסעיף: הקהילה - סמכויות ותקנות (עמ' 104-109)

- מה היו מקורות הסמכות של הקהילה? מיינו אותם להיבטים.
- לא אחת כונתה הקהילה בשם "הקהל הקדוש". מהי המשמעות של כינוי זה ומה הוא מלמד על תפיסת הקהילה?
- א. אילו לבטים התעוררו בדרך קבלת התקנות?
ב. מה הייתה עמדתו של רבנו תם? מדוע לדעתכם עמדתו לא התקבלה?
- אילו אמצעים לאכיפה ולענישה עמדו לרשות הקהילה?
- החרם מכונה "שמתא", כלומר "שם מיתה". הסבירו מדוע.
- חוקרים סבורים כי תקנות כגון המערופיא וחרם היישוב צמחו משום שמספר החברים בקהילות בארצות אשכנז היה מצומצם.
א. מהו תוכנה של תקנת המערופיא ומה תוכנה של תקנת חרם היישוב?
ב. מה דומה ומה שונה בין המערופיא ובין חרם היישוב?
ג. הסבירו מה הקשר בין תקנות אלו ובין גודל הקהילות.
- לפי ש' שוורצפוקס "הכל מראה ש'חרם היישוב' נועד לשמור על המסגרת ועל המשמעת הקהילתית" ("השתלשלותו של חרם היישוב: ראייה מזווית אחרת", ספר יובל לשלמה סימונסון, עמ' קיב).
א. נסחו בלשונכם את ההסבר של ש' שוורצפוקס לחרם היישוב.
ב. הציעו הסברים אחרים לחרם היישוב.

הנהגת הקהילות

תלמידי חכמים שותפים בהנהגת הקהילות באשכנז

בראש הקהילות באשכנז עמדו תלמידי חכמים, שהיו גם סוחרים עשירים שהשליטים הזמינו להתיישב במקום (עמ' 54). הם נקראו **זקנים**, **חשובים** או **טובי העיר**, והנהגתם ינקה מגדולתם בתורה. רבים מהם עמדו בראש ישיבה או נודעו בהיותם פייטנים או חזנים. לדוגמה, בראש קהילת מגנצא עמדו בני **משפחת קלונימוס**, שהיגרה לגרמניה מלוקא שבאיטליה, כנראה בראשית המאה העשירית. רבים מבני המשפחה היו תלמידי חכמים, פייטנים, חזנים ומקובלים, והם נודעו בהשפעתם על היצירה הרוחנית באשכנז. אחד מהם, **רבי יהודה בן רבי קלונימוס** ראש הישיבה בעיר שפייר, קיבל בשנת 1090 פריווילגיה מידי הקיסר היינריך הרביעי שהתירה לו להתיישב במקום והעניקה ליהודים חופש מסחר בכל רחבי הקיסרות. פריווילגיה אחרת ניתנה באותה השנה ליהודי העיר וורמס על שמו של רבנו שלמה, כנראה **רבי שלמה בן רבי שמשון** - פוסק הלכה במאה האחת עשרה ומההרואים בגזרות תתנ"ו (עמ' 60). מנהיגי הקהילות באשכנז עסקו בתיקון תקנות ושימוש דיינים בבתי הדין. לצדם פעלו **פּרָנְסִים**, שנבחרו באשכנז על ידי הציבור ועסקו בעיקר בקביעת שיעורי המסים. בערים גדולות היו לפעמים שבעה-עשרה פרנסים, ובראשם עמד ראש הפרנסים.

מצבה בבית הקברות
במיינץ (מגנצא)

הנהגה מקומית מתפתחת בארצות האסלאם

עד המאה האחת עשרה כל הקהילות בארצות האסלאם היו כפופות לאחד ממוסדות הנהגה המרכזית: לראש הגולה (עמ' 76), לישיבות בבל (עמ' 79) או לישיבה בארץ ישראל (עמ' 80). ככל שהארץ הייתה רחוקה יותר מבחינה גאוגרפית, כך כפיפותה של הקהילה המקומית להנהגה המרכזית בבבל או בארץ ישראל הייתה רופפת יותר.

במאה האחת עשרה הישיבות בבבל ובארץ ישראל איבדו ממעמדן, ומרכזי תורה חדשים התפתחו במצרים, בצפון אפריקה ובספרד (מפה 7 עמ' 78). הקהילות במרכזים האלה שמרו על זיקה למרכז הבבלי אך הן לא היו כפופות לו באופן רשמי, וכוחן של הקהילה המקומית ושל הנהגתה עלה.

להנהגת הקהילה המקומית בארצות האסלאם לא הייתה אותה סמכות כפי שהייתה לגאוני בבל, אך יוקרתה הייתה רבה. את סמכותה היא ינקה מקרבתה לשלטון ומכוחה הכלכלי - לדוגמה בקירואן, שהייתה עיר מסחר מרכזית, הנהגת הקהילה הייתה בידי משפחות סוחרים עשירים. בזכות תרומותיהם של הסוחרים למרכזים בבבל ובארץ ישראל הם קיבלו תוארי כבוד, ותארים אלו חיזקו את מעמדם. הם תמכו גם בבתי המדרש ובישיבות המקומיות ובכך העניקו להנהגתם גם היבט דתי.

המנהיג שעמד בראש הקהילה המקומית נקרא **מוקדם** (בערבית: חלק קדמי, כינוי למנהיג העומד בקדמת הבימה). הוא מונה על ידי הגאונים בבבל, אבל נדרשה הסכמת הקהילה למינויו, ולעתים נדרש גם אישור השלטונות. למשרת המוקדם יכלו להיבחר בעלי תפקידים מגוונים - חזנים, דינים, מעתיקי ספרים וגובי מסים - אך תנאי חשוב היה יכולתו של הממונה לגייס כספים. הגדרת התפקיד השתנתה לפי הצרכים או הכישורים של נושא המשרה. המוקדם עמד בראש בית הדין המקומי, היה אחראי על הנישואים והגירושים, ייצג את הקהילה לפני השלטונות והכריע בשאלות הלכתיות. הוא תמך בלומדי תורה והיה אחראי על הסדר והשלום בקהילה. לצד המוקדם, שהיה תפקיד מוגדר, פעל גם **ראש הקהל**, אך לא ברור מה היו סמכויותיו, וייתכן שהתואר היה רק תואר של כבוד.

בהנהגת הקהילה בארצות האסלאם היו שותפים גם פרנסים, ותפקידם היה בעיקר לתת סעד לחברי הקהילה לנהל את רכושם ולפקח עליה. הפרנסים היו אחראים על איסוף וחלוקה של כספי תרומות, על ניהול מבנים שהיו שייכים לקהילה, על החזקתם ועל חלוקת ההכנסות מהם. בדרך כלל שימשו בתפקיד אנשים אמידים שהיו להם כישורים בניהול כספים ויכלו לתרום מהונם בשעת הצורך - למשל כדי לדאוג לצורכיהם של אורחי הקהילה. משרת הפרנס הייתה משרה של כבוד בלא שכר, או בשכר סמלי.

בעלי תפקידים מגוונים פועלים בקהילה בארצות האסלאם

בכל הקהילות היה מגוון של בעלי תפקידים: גִּבְאֵי צדקה, שְׁפָטִים, חֲזָנִים, מוֹהָלִים וּמְלָמְדִים. לעתים אדם אחד מילא כמה תפקידים. לדוגמה, בקהילות בארצות האסלאם **שֶׁפֶט** בית הכנסת היה גם העוזר והשליח של בית הדין, ולעתים גם הוציא לפועל את פסקי הדין. משרת השמש בארצות האסלאם הייתה משרה קבועה שעברה בדרך כלל באותה משפחה ולפעמים נקנתה בכסף. השמש עסק לא רק בתחזוקה ובניהול של בית הכנסת אלא גם בניהול הֶקְדָּשׁ (עמ' 76). בתוקף תפקידו הוא היה ממונה על בתים וחצרות ועל כספים שנתרמו להקדש, ולצורך כך הוא בא במגע עם בעלי מלאכה בקהילה, דיירים ונזקקים. בעבור רבים ייצג השמש את ההנהגה המקומית לא פחות משייצגו אותה ראשי הקהל.

לא אחת נוצרו כפילויות בקרב בעלי התפקידים. לדוגמה, בקהילות בארצות האסלאם הייתה גם משרה של **נָאָמָן בית הדין**, שכמו הפרנס והשמש גם הוא היה בדרך כלל אדם אמיד, וגם הוא היה קשור לבית הדין. סוחרים נהגו להפקיד כספים בידיו של נאמן בית הדין, והוא העביר אותם למשפחותיהם בעת היעדרם, וכן הייתה לו סמכות לטפל בחלוקה של כספי ירושות ודמי מזונות.

לעתים בין בעלי התפקידים לבין הקהילה התעוררו חילוקי דעות בעניין המינויים, תנאי השכר או קביעת שיעור המס. מוקד אחר של מתח היה ההתנהגות של מנהיגי הציבור: הקהילה התלוננה על חזנים שהיו מסתובבים במסיבות יין עם מוסלמים ועל מלמדים שנהגו להמר. תלונות אחרות היו על מעילה של שמשים ופרנסים בכספי ציבור והשלטת מרותם בנושאים שהם לא היו מופקדים עליהם. מוקדי מתח אלו היו משותפים לקהילות בארצות הנצרות ולקהילות בארצות האסלאם.

תעודה

מנהיגי הקהילות

■ תקנה מפוסטאט, המאה האחת עשרה

נוסח התקנה שהקהל הריבוניים הדרים בפוסטאט קבלו על עצמם [...] הם ישתתפו ויעשו מאמץ לבצע את המשפטים ולהוציאם לפועל ולהטיל על כל אחד מה שהוא חייב בו, על ידי כך שעשרה זקנים מן הקהל ישבו יחד עם מ' (ר) אפרים במושב בית דין וישתתפו עמו במשא של צרכי ציבור, יעזור לו לבצע את המשפטים, יעמדו בצדו בצוותו לעשות את הרצוי ולהמנע מן המגונה, יטפלו במי שמתנהג באופן שהדת אינה מתירה וידונו באיגרות מאת ראשי הישיבה, ישמרו רחמן, אל הקהל ויענו בהתאם לכך [כפי שיוסכם] בקהל. והתחייב הקהל לכבד [את מר אפרים] ולהתייחס אליו ביראת כבוד ויקבל את פסקיו כפי שמחייבת הדת [...] ומר אפרים יקבל הכנסה מבית המִטְבָּחִים. (ש"ד גיטין, היישוב בארץ ישראל בראשית האסלאם ותקופת הצלבנים, עמ' 110)

1. מהו מספרם של מנהיגי העיר בפוסטאט ומהם תפקידיהם?

2. מהו תפקידו של מר אפרים ומה מעמדו?

■ מתוך תשובה של רבי יצחק בן משה מווינה (1180–1250), פוסק באשכנז

והיכא [היכן] שמצא עֲדָיו בעיר אחרת ואין בעל דינו [יכול להגיע] לָשֵׁם, הרי מביא עדים לפני חכמי העיר או לפני טובי העיר ומקבלין עדותן. (אור זרוע, חלק ג, סימן תלט)

1. כיצד מנהיגי הקהילה נקראים? מה תפקידם?

2. כתבו בלשונכם את המקרה המתואר בתשובה.

■ מתוך תשובה לקהילת סרגוסה שבספרד, המאה השלוש עשרה

שבעה טובי העיר המוזכרים בכל מקום אינם שבעה אנשי[ם] המובחרים[ם] בחכמה או בעושר וכבוד אלא שבעה אנשים שהעמידו הציבור פרנסים סתם על ענייני העיר והרי הן כאפטריפס[ים] [ממונים] עליהם. [...] לפיכך כשהן שבעה יש להם רשות לכל דבר כאלו עשו כן כל בני העיר אף על פי שלא העמידו אותם על דבר זה בפ' [בפירוש]. אבל פחות משבעה אין כחן שוה, להיותם ככל בני העיר עד שיטלו רשות בפירוש מן בני העיר. (שו"ת הרשב"א, חלק א, סימן תר"ז)

1. כמה מנהיגים יש בקהילה? מהם תפקידיהם? מה מקור סמכותה של ההנהגה?

2. מהם התנאים לכך שהחלטה תחייב את הציבור?

הנגידים מהווים הנהגה על-קהילתית

בארצות האסלאם לעתים ראש הקהילה המקומית היה מנהיג של כמה קהילות ונקרא **ראש היהודים**, או **נגיד**.[♦] בין החוקרים יש מחלוקת מה היה אופייה של משרת הנגידות ואם היא הייתה משרה רשמית. הדעה הרווחת היא שמדובר בתואר של כבוד – אחד מהתארים שזיכו בהם גאוני בבל את התומכים בהם, אך כנראה המינוי זכה לאישור רשמי מטעם השלטונות.

הנגיד מילא כמה מהתפקידים שמילא ראש הגולה בבבל (עמ' 76), והמשרה הועברה בירושה לבניו. הוא מינה את הדיינים, החזנים והשוחטים בכל הקהילות שבתחום שלטונו, ובשעת הצורך התערב לפני השלטונות לטובת היהודים. הוא היה אחראי על ענייני נישואים וגירושים, צוואות וירושות; היו לו גם סמכויות ענישה, והוא היה יכול להיעזר בשלטונות לביצוע גזר הדין. הנגיד נתן תוקף להחלטות של הקהילות על ידי אישורן, ולעתים פסק פסקים ודרש דרשות. בזמן ביקורו בקהילות היו נערכות תפילות מיוחדות, והוא זכה לכבוד רב.

רבי אברהם בן עטא מתואר "הנגיד הראשון ליהודי קירואן". הוא היה תלמיד חכם, עשיר, ושימש מצביא ורופא בחצר השליט באדיס (996-1016). הוא היה אחראי לאיסוף הכספים שנשלחו מהארצות שבצפון אפריקה לשיבות בבל ועמד בקשרים עם ראשי הישיבה בקירואן. בספרד פעל במאה האחת עשרה **שמואל הנגיד** (עמ' 83); ובמצרים במאה האחת עשרה עמדו בראש הקהילות היהודיות האחים **יהודה בן סעדיה** (1065 בערך-1080) ו**מבורך בן סעדיה** (1080 בערך-1112). במאה השתים עשרה הרמב"ם (עמ' 82) ובניו, דור אחר דור עד ראשית המאה החמש עשרה, היו נגידים על יהודי מצרים, אם כי לא כולם נקראו בתואר זה.

שאלות לסיכום הסעיף: ההנהגה המקומית (עמ' 110-113)

1. בקהילה היהודית היו בעלי תפקידים שונים.
 - א. ציינו את התפקידים שהיו בכל קהילה.
 - ב. ציינו תפקידים ייחודיים לקהילות בארצות האסלאם.
2. שרטטו תרשים המדגים את יחסי הכוחות בין בעלי התפקידים בקהילה.
3. ציינו שני מוקדי מתח בין הקהילה לבין בעלי התפקידים בה.
4. בתלמוד נאמר "שאין עושים שררות על הצבור פחות משנים" (בבא בתרא ח ע"ב).
 - א. שערו מדוע יש צורך בשני פרנסים. בתשובתכם פרטו מהו תפקיד הפרנס.
 - ב. מי היה יכול להתמנות לפרנס ומה מקור סמכותו?
 - ג. השווו בין תפקיד הפרנס בארצות הנצרות לתפקידו בארצות האסלאם.
5. היהודים כינו את מבורך בן סעדיה "המשנה למלך מצרים". בררו את מקור הביטוי והסבירו מה הוא מלמד על מעמדו.

♦ נגיד – המנהיג הפוליטי והנציג של היהודים מול השלטון המוסלמי. בדרך כלל נבחרו הנגידים מקרב תלמידי החכמים, והמשרה עברה בירושה במשפחתם. בספרד ובקירואן התקיימה הנגידות רק שניים-שלושה דורות, אבל במצרים היא התקיימה יותר מחמש מאות שנה, עד המאה השש עשרה.

מוסדות הקהילה

בית הכנסת - מרכז החיים של הקהילה

במרכז חיי הקהילה עמד **בית הכנסת**. בית הכנסת לא היה רק מקום תפילה: למדו בו תורה, הדיינים ישבו בו למשפט, והוקראו בו איגרות שהתקבלו בקהילה. אל בית הכנסת באו יהודים לקרוא פרקי תהילים, לשיר פיוטים ולומר קינות שנכתבו לזכר מאורעות שפקדו את הקהילה. אירועים, כגון טקס ברית מילה וחתונה, נערכו בבית הכנסת; ובו גם נאספו כספי צדקה, נקבעו שיעורי המס והוכרז על מכירת רכוש. בבית הכנסת התקבלו תקנות הקהל (עמ' 105) והוכרז העונש למי שעבר עליהן. מחצר בית הכנסת יצא טקס לווית המת אל בית הקברות של הקהילה.

בתחילה בכל קהילה היה בית כנסת אחד, אך משגדלו הקהילות גדל מספרם של בתי הכנסת. לדוגמה, באלכסנדריה שבמצרים היו במאות האחת עשרה עד השלוש עשרה לפחות שני בתי כנסת, ובברצלונה שבספרד היו במאה השלוש עשרה ארבעה בתי כנסת. לעתים הקהילה הייתה קטנה או ענייה מכדי להקים מבנה מיוחד כדי שישמש בית כנסת, והתפילות התקיימו בבית פרטי.

גם כשיוחד לבית הכנסת מבנה משלו הוא דמה בצורתו לבתי המגורים של היהודים, וזאת בשל ההגבלות שהטילו השלטונות הנוצריים וגם השלטונות המוסלמיים על גודלו של בית הכנסת ועל גובהו. היהודים המירו את הפאר החיצוני של המבנה בקישוטים של ארון הקודש ושל בימת החזן. את האיסור להגביה את המבנה הם עקפו בהצבת מוט על גג בית הכנסת או בהנמכה של רצפת בית הכנסת מתחת למפלס הקרקע. במקומות שלא הונמכה הרצפה נהגו להנמיך במקצת את הרצפה לפני תיבת החזן כדי לקיים את הפסוק "ממעמקים קראתיך" (תהילים קל, א).

בבתי הכנסת בארצות אירופה ובצפון אפריקה היה שמור מקום של כבוד למנהיגי הקהילה. הם ישבו בצד **מזרח** ♦ וזכו ב"כיבודים" - בעלייה לתורה ובתפילות מיוחדות. גם מתחים חברתיים באו לידי ביטוי בבית הכנסת, ולכן חכמים שביקשו לשמור על קדושת המקום הטילו קנס כפול על מי שהכה את חברו בבית הכנסת.

בית הכנסת בוורמס < בית הכנסת בוורמס הוקם בשנת 1034 והוא אחד מהעתיקים בגרמניה. בית הכנסת נהרס במהלך מסעות הצלב ובנה מחדש לאחר מכן.

♦ **מזרח** - הקיר המזרחי בבית הכנסת נחשב למקום מכובד משום שירושלים הייתה ממזרח למרבית המקומות שישבו בהם יהודים במהלך ההיסטוריה. לכיוון זה הפנו המתפללים את תפילתם.

בית הכנסת

■ מימים קדמונים נהגו לערוך את ברית המילה בבית הכנסת וגם עכשיו נוהגין לשתות שם הבדלה וברית מילה. (פסחים קא ע"א, תוספות, ד"ה: "דאכלו ושתו")

■ ושאלתם שיש בתי כנסיות שמתקבצים הצבור ואומרים פרשיות שבספר תהלים בשבת וביום טוב. [...] ועד שהצבור מזמרין מתחילין תלמידים ושונין ודורשין ועוסקין בתורה עד קרוב לב' שעות ואח"כ מתפללין מהו לעשות כן מאחר שהגיע זמן קריאת שמע. (תשובת הגאונים מוסאפיה, סימן נט)

■ וכך המנהג במקומנו בשעה שהוא רוצה לקדש את הנערה היא מרשה את אביה לקבל קידושיה ובאין הקהל לבית הכנסת שמתפלל שמה אבי הנערה, ומקבל קידושי בתו בבית הכנסת. (אוצר הגאונים, קידושין, עמ' 135)

■ והמנהג אצלנו באלכסנדריה להביא המת בשחרית ולשימו בחצר בית הכנסת עד אשר יתפללו הציבור שחרית, ואז יביאו את הדיין והחזנים ומקצת הקהל סביב המיטה [...] ואחר כך יוציאוהו לבית הקברות. (תשובות הרמב"ם, סימן קסא)

1. אילו אירועים התקיימו בבית הכנסת?
2. מה אפשר להסיק מן המקורות על התפקיד של בית הכנסת בקהילה?
3. במה באה לידי ביטוי קדושתו של בית הכנסת?
4. בית הכנסת נקרא במקורות יהודיים גם "בית הוועד". מדוע לדעתכם הוא נקרא בשם זה?

עיכוב תפילה מבטא את כוחו של היחיד

בית הכנסת היה המקום שבו היחיד היה יכול למחות על עוול שנעשה לו, באמצעות עיכוב תפילה. אדם שחש כי אדם אחר בקהילה עשה לו עוול היה מכריז על כך בבית הכנסת ומונע מהציבור להמשיך בתפילה עד שיישמעו טענותיו ויאלצו את הסרבן לבוא להישפט לפני בית הדין. הפגיעה בסדרי התפילה התבססה על ההנחה שהתפילה אינה נשמעת אם נעשה עוול. הנחה אחרת ביסודו של המנהג הייתה שחלק מהחובה הדתית של "קהילה קדושה" היא להיענות למצוקת הפרט.

בשל העובדה שהציבור לא הורשה לעזוב את בית הכנסת בטרם הסתיימה התפילה, המנהג היה לטורח על הציבור. לכן חכמי הדור ניסו להגביל את התפילות שמותר לעכב, ורק לאחר שהתקיימו תנאים מסוימים התירו לעכב תפילות בשבת וביום טוב. עם זאת, היו מקרים שבהם התירו לעכב תפילה בכל מחיר, לדוגמה כאשר אדם חשש מפני מסירתו לידי השלטונות.

חוקרים סבורים שמקורו של המנהג הוא מציאות שבה לא בכל הקהילות בארצות הנצרות היה בית דין קבוע. במציאות זו עיכוב התפילה היה צורך חיוני, במיוחד לנוכח העובדה שיהודים רבים עסקו במסחר, ולעתים עלתה בעיה לאתר את האדם שעשה את העוול ולהביאו לדין. יש גם הרואים במנהג ביטוי לחולשתו של בית הדין המקומי, עד שלא נותרה בידי התובע בררה אלא לעכב תפילה.

הקהילות באשכנז מממנות מוסדות חינוך

סביב בית הכנסת בקהילות אשכנז ולעתים בתוך המבנה שלו היו גם מוסדות אחרים, ובראשם מוסדות חינוך, ולא אחת הם נקראו בשם זהה – **שול** (מלשון school). מטרת החינוך הייתה כפולה: קיום מצוות לימוד תורה; והכשרת הילד להיות שותף פעיל בבית הכנסת, ולשם כך עליו לקרוא בתורה ולהתפלל עם הציבור. התפיסה הייתה שיהודי שמקיים מצוות מחזק את הקהילה ומזכה אותה, ולכן חינוכו הוא באחריות הקהילה.

הקהילה ראתה בדאגה לחינוך את אחד מתפקידיה (עמ' 90), ומוסדות החינוך לילדים מגיל שלוש ועד שלוש עשרה היו תחת פיקוחה ובמימונה. אחזקת המוסדות הייתה עול כספי כבד, וכל קהילה קבעה תקנות משלה בנושא: היו קהילות שבהן מימון שכר המלמדים היה מוטל על הקהל כולו, ולא רק על הורי התלמידים; קהילות אחרות התירו שימוש בכספים שנתרמו לעילוי נשמת הנפטרים לצורך חינוך; דרך מימון נוספת הייתה השכרת המבנה ששימש מקום לימוד ושימוש בכספי השכירות למימון חינוכם של ילדים עניים או יתומים.

מלמד ותלמיד, איור לכתב יד מן המאה הארבע עשרה

1. כיצד מתבטאים בתמונה היחסים בין המלמד לתלמיד?

בקהילות קטנות בדרך כלל היה מלמד אחד והלימוד היה משותף לבני גילים שונים. בקהילות גדולות היו מלמדים אחדים שהתחרו ביניהם, והיו ביניהם דרגות שונות: מלמד תינוקות; תלמיד חכם; וחבר, שהיה תלמיד חכם מוסמך. ההוראה במבנה של בית הכנסת ניתנה רק למלמד שהקהילה רחשה לו אמון, והמורים האחרים לימדו בבתייהם הפרטיים או בבית של הורי התלמיד.

החינוך בקהילה היהודית באשכנז

תעודה

■ מתוך תשובת הרגמ"ה, המאה האחת עשרה

אני גרשום החתום למטה אשיב לשואל דבר לפי מה שהראני מן השמים צריכין להיות נאמנין מלמדי תינוקות וסופרין להיות מלאכתן באמונה וצדיקים במעשיהם. (תשובות חכמי צרפת ולותר, סימן לו)

■ מתוך תשובת המהר"ם מרוטנבורג, המאה השלוש עשרה

אשר שאלת על התינוק שחלה אם יש לפחות למלמד ימי חליו כן הוא הדין מלמד שחלה אין לפחות למלמד [...] אבל התינוק שחלה פסידא [הפסד של] דמלמד. (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, כרך א, סימן תכט)

■ מתוך תשובת המהר"ם מרוטנבורג, המאה השלוש עשרה

וששאלתם על ראובן שהשכיר מלמד לבנו ואמר לו אם תשחוק בקוביא [הימורים] לא יהא לך עלי כלום [לא אהיה חייב בהעסקתך], ושוחק [מתעלם מהאיום] [...], נתחייב לו לכל הפחות שכירות של כל יום ויום. (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, כרך א, סימן שי)

1. כל התעודות עוסקות בנושאי חינוך. תנו לכל תעודה כותרת.

2. אילו שאלות התעוררו בנושא החינוך? כתבו בלשונכם את השאלות ואת התשובה לכל שאלה.

3. מה אפשר ללמוד מהמקורות על מטרות החינוך ועל ערכי החברה?

הלימודים במוסדות החינוך הסתיימו בהגיע הילדים לגיל שלוש עשרה, אך כמה מהילדים המשיכו את לימודיהם ב**ישיבה**. הישיבות נקראו על שם החכם שעמד בראשן, לדוגמה ישיבת רבנו תם; ואת הלימוד בהן מימנה הקהילה על ידי תרומות שגויסו מהציבור. הלימוד התנהל באווירה של פתיחות, והתלמידים התווכחו עם המורים או כתבו פירושים וחידושים משלהם. לעתים קרובות תלמידי הישיבה היו משיבים תשובות בענייני הלכה, ודייני הקהילה היו באים להתייעץ עמם בטרם פסקו את הדין. שערי הישיבה היו פתוחים לכל מי שביקש ללמוד תורה וכך ביטאו את חשיבותו של לימוד התורה בחברה היהודית.

הקהילות בארצות האסלאם מפקחות על מוסדות החינוך

בארצות האסלאם נקרא המוסד החינוכי **כַּנִּיס**, על שום סמיכותו לבית הכנסת. הכניס היה מוסד ציבורי והקהילה פיקחה עליו ומימנה אותו. היו גם קהילות, לדוגמה במצרים, שמוסדות החינוך והסעד בהן כלל לא היו באחריותן אלא התבססו על תרומות של נדבנים, כפי שהיה מקובל בחברה המוסלמית באותה תקופה. כמו כן היו ילדים שלמדו בביתם או בבית המלמד במסגרת לימודית שנקראה **כַּתְאב**.

הצלחתם של המלמדים נמדדה על פי רמת הידיעות של התלמידים, שהיו נבחנים מעת לעת לפני נציגי הציבור. מעמד המורה היה מכובד, ואף שנשמעו תלונות שהמורים עניים, מכתבים שהשתמרו בגניזה הקהירית מלמדים שהיה אפשר להתפרנס בכבוד מהוראה.

תלמידים בוגרים למדו אצל מורה או בישיבות, שהיו מוסדות לימוד ושימשו בית דין גבוה. בקהילות בבל ובקהילות בצפון אפריקה ובספרד, שהושפעו מהמסורת הבבלית, תכלית הלימוד בישיבה הייתה פסיקת הלכה והכשרת תלמידי חכמים לתפקידי הנהגה. הישיבה לא נתפסה כמקום הוראה ולימוד לרבים, כמו בקהילות בארצות הנצרות, אלא מקום המיועד לתלמידי חכמים.

החל במאה השמינית הישיבה בארצות האסלאם הייתה מוסד שבו למדו בעיקר בנים למשפחות מיוחסות, ומקומם בה עבר בירושה. שאר הציבור למד בביתו את המסכת שהחליטו עליה ראשי הישיבות; ופעמיים בשנה, בירחי כלה, הגיעו ללמוד בישיבה ולהיבחן על מה שלמדו בבית (עמ' 79). במאה העשירית קמו בספרד המוסלמית ישיבות מפורסמות, לדוגמה הישיבות בקורדובה ובלוסינה, וגם בהן הלימוד היה מכוון לפסיקת הלכה. את שכרם של ראשי הישיבות בספרד מימן הציבור, והן פעלו במבנים ציבוריים.

אותיות וציורים שכתב וצייר ילד יהודי מן המאה האחת עשרה, נמצא בגניזה הקהירית

1. באיזו שפה כתב הילד? מה אפשר ללמוד מכך על השפה שהשתמשו בה היהודים?

החינוך בקהילה היהודית בארצות האסלאם

■ מתוך "ספר העתים" מאת רבי יהודה ברצלוני, ספרד, המאות האחת עשרה-שנים עשרה. הספר כולל פסקי הלכה ותשובות של הגאונים.

[ומשמו של רב האי גאון נאמר:] מותר ללמד תינוקות של בית הכנסת אגב לימוד התורה כתב ערבי וחשבונות, אבל שלא עם התורה אינו נכון. ותינוקות של גויים ללמדם שם [בבית הכנסת] כל שיכול לדחות – דוחין; ואם חוששין לתרעומות אין דוחים מפני דרכי שלום. (ספר העתים, הלכות ברכת ועונג שבת, עמ' 256)

1. מה הייתה המטרה של לימוד הקריאה?
2. מה הייתה המטרה של לימוד ערבית וחשבון?
3. מדוע הותר לילדים מוסלמים להצטרף ללימוד בבית הכנסת?

■ מתוך מכתב של יצחק בן שמואל הספרדי, דיין במצרים, אל המוקדם, סוף המאה האחת עשרה – תחילת המאה השנים עשרה

ועוד הזכיר אדוני במכתבו שיש שם מורה אחד המלמד את הילדים בלי אלף בית ונקודות. דבר זה אינו מותר. כי יסוד כל הלימוד הוא הא"ב והניקוד. ה' ציונו להקפיד בו, ובו התלמידים מתבססים ועליו בנוי הכל. הוראת הקריאה לילד בלי אלף בית ובלי ניקוד היא בלי תועלת והוא לא יוכל להסתייע בה. אם אמנם הדבר כפי שאדוני החזן [...] כתב, יצווה נא לאותו מורה לעשות כאמור לעיל וללכת תמיד בדרכי ההוראה [המקובלות]. (ש"ד גויטיין, סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם, עמ' מא)

1. מה הייתה השיטה המועדפת ללימוד הקריאה?
2. מי אחראי לפקח על המורה?

■ פירוש הרמב"ם למשנה, המאה השנים עשרה

נניח שנער צעיר הוכנס אצל מחנך ללמדו תורה וזה טובה גדולה לו בגלל מה שיגיע אליו מן השלמות, אלא, שהוא מחמת גילו הצעיר וחוסר דעתו לא יבין אותו ערך הטוב ולא מה שיביא לו מן השלמות. והנה ההכרח מביא את המלמד [...] לזרזו על הלימוד בדבר החביב לו מחמת גילו הצעיר. ויאמר לו: למד ואתן לך אגוזים או תאנים או אתן לך סוכר. ואז ילמד וישתדל לא לעצם הלימוד, לפי שאינו יודע לזה ערך אלא כדי להשיג [...] באותו העמל מטרה חביבה עליו היא אגוז אחד או חתיכת סוכר. (מסכת סנהדרין, פרק י, משנה א)

1. נסחו את דברי הרמב"ם בפירושו למשנה ככלל למלמדים.

1. מה אפשר ללמוד מהמקורות השונים על מטרות החינוך ועל ערכי החברה?

חכמים מחזקים את מעמדו של בית הדין

מוסד הנהגה מרכזי בכל הקהילות היה **בית הדין**. תפקידו היה לשפוט את הציבור, לתקן תקנות, לרשום חוזים ולאשר עסקאות. גם אנשים שרצו לתת תוקף לשליחות או לשידוך פנו אל בית הדין כדי לחתום על ההסכם ביניהם לפני הדיינים. לבית הדין הייתה סמכות להעניש את מי שעבר על תקנותיו ועל תקנות הקהל ולהכריז חרם.

בית הדין היה חלק ממערכת משפטית מדורגת. מעל בית הדין של הקהילה המקומית היה בית דין בעיר שגרו בו תלמידי חכמים; ומעליו בית דין על-קהילתי. אל בתי הדין האלה פנו במקרים שרצו לערער על פסיקת בית הדין המקומי.

במאה האחת עשרה גברה המגמה שביקשה לחזק את הסמכות של בית הדין המקומי. דוגמה לכך היא התקנה שנהגה באשכנז ונקראה **חרם בית דין** - לפיה אפשר לזמן למשפט בבית הדין המקומי לא רק את בני הקהילה אלא גם נתבעים מקהילות אחרות. לפי ההלכה על התובע ללכת אחר הנתבע לבית הדין שבמקומו, אבל אפשר לחייב את הנתבע ללכת לבית הדין הגדול - בארץ ישראל הסנהדרין; ובבבל בתי הדין של שתי הישיבות. חרם בית דין העניק לבית הדין המקומי מעמד של בית הדין הגדול. במשך הזמן התקבלה תקנה שכל מקום שיש בו פעם תלמיד חכם נחשב למקום שיש בו חרם בית דין ולכן יש לבית הדין של הקהילה סמכות לשפוט בני קהילות אחרות.

המגמה של חיזוק בית הדין המקומי הייתה קיימת גם בארצות האסלאם. לדוגמה, בית הדין בקירואן נקרא בית הדין הגדול כפי שנקראו הישיבות בבבל, והגאונים בתשובותיהם הדגישו כי בית הדין המקומי הוא התחנה הראשונה והעיקרית לבירור משפטים של בני הקהילה.

לחיזוק מעמדו של בית הדין תרם האיסור ההלכתי לפנות לערכאות של גויים♦. איסור זה היה מוחלט ותקף גם אם הדין של השופטים הגויים זהה לדין היהודי. הוא נהג הן בקהילות בארצות הנצרות והן בקהילות בארצות האסלאם, אם כי היו יהודים שלא הקפידו עליו. החכמים נלחמו בפנייה לערכאות של גויים ואיימו להעניש את מי שיפר את האיסור. את השופטים הלא-יהודים הם הציגו כשקרנים ורודפי בצע, ויחסם כלפי בתי הדין שלהם היה שלילי. הם התיירו לפנות לבתי דין של גויים רק במקרה שאחד מהצדדים בסכסוך לא הכיר בסמכותו של בית הדין היהודי או שלא ציית לפסק הדין שלו. יוצא מכלל זה היה בית הדין המוסלמי של בגדד, ששופטיו תוארו באופן חיובי. גם פנייה לבתי דין מוסלמיים בערים הגדולות הייתה בעיני החכמים עדיפה ממצב של הפקרות.

בניגוד לאיסור לפנות לערכאות של גויים, לעתים פנו לבית הדין היהודי גם נוצרים ומוסלמים, משום שהשיפוט בו היה מהיר יותר והוצאות המשפט פחותות. היו גם מקרים שבהם ביקשו נוצרים ומוסלמים להישפט לפני בית הדין היהודי לא רק בסכסוכים שהיו להם עם יהודים אלא גם בסכסוכים ביניהם.

♦ **ערכאות של גויים** - בתי דין של גויים. האיסור לפנות לערכאות של גויים מתבסס על דברי רבי טרפון במסכת גיטין פח ע"ב: "כל מקום שאתה מוצא אגוריות [ערכאות] של גויים, אף על פי שדיניהם כדיני ישראל, אי אתה רשאי להיזקק להם, שנאמר [שמות כא, א]: 'ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם' - לפניהם ולא לפני גויים, לפניהם ולא לפני הדיוטות".

הקהילה מקימה מוסדות צדקה וסעד

מתן צדקה לעניים ערב הפסח, איור מתוך "הגדת הזהב", המאה הארבע עשרה, ספרד

חשיבות רבה העניקו הקהילות למצוות הצדקה, שנחשבת שקולה כנגד כל המצוות, וסיפוק צורכיהם של העניים נתפס כחובת הציבור. לפי הרמב"ם "מעולם לא ראינו ולא שמענו בקהל מִישראל שאין להם קופה של צדקה" (הלכות מתנות עניים, פרק ט, הלכה ג). הקהילה ערכה רשימות של מקבלי התמיכה, סכומי הכספים שהוקצבו להם, מצרכי מזון ופריטי לבוש. היו קהילות שחייבו מתן צדקה לא רק לחברי הקהילה אלא גם לאורחים. הקהילה גם סייעה לעניים בתשלום המס לשלטונות. במקומות שהייתה גבייה משותפת הסכום שנגבה מהעשירים היה גדול מהסכום שנגבה משאר הקהל, ובגבייה ישירה סייעו העשירים לעניים בתשלום. כאשר אנשים נאסרו בשל חובם לשלטונות ראתה הקהילה בשחרורם קיום של מצוות פדיון שבויים (עמ' 93). מצווה זו נהגה בכל הקהילות, גם ביחס לשבויים מקהילות אחרות, ולא אחת מימנה הקהילה גם את הוצאות המחיה של השבויים עד לפדיונם.

תפיסת הערבות ההדדית באה לידי ביטוי גם במוסדות אחרים שהקימו הקהילות, לדוגמה **בית חולים** ומבנה ששימש **להכנסת אורחים**. כמו כן, בקהילות בארצות הנצרות היו קבוצות, שנקראו **חבורות של מצווה**, שהתארגנו לקיים מצווה מסוימת, כגון ביקור חולים, קבורת המת או אספקת שמן למאור בבית הכנסת. היו מקומות שהטיפול בעניים לא היה חלק ממדיניות הקהילה אלא יוזמה של יחידים עשירים, אבל בדרך כלל שתי השיטות נהגו זו בצד זו.

שאלות לסיכום הסעיף: מוסדות הקהילה (עמ' 114-120)

- א. אילו מוסדות היו בכל קהילה יהודית?
ב. כיצד מוסדות הקהילה מבטאים את רעיון הערבות ההדדית? הדגמו.
ג. אילו מהמוסדות מתקיימים גם בימינו? מה תוכלו להסיק מכך?
- לפי מ' בן-ששון "מרכזיותו של בית הכנסת נבעה [...] לא רק מעובדת היותו מקום תפילה ומקום כינוס מרכזי לציבור, כי-אם גם מקשריו לבית-המדרש ולפעילויותיו" (צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם, עמ' 158).
א. כיצד מרכזיותו של בית הכנסת באה לידי ביטוי בחיי הקהילות?
ב. כיצד הזיקה בין בית הכנסת למוסדות החינוך באה לידי ביטוי? הדגמו.
- עיכוב התפילה נקרא במקורות גם "ביטול התמיד". מה שם זה מלמד על המנהג?
- מה היו תפקידיו של בית הדין ומה היה מעמדו?
- ההיסטוריון ח'ה בן ששון טוען כי חרם בית דין הוא ביטוי לשקיעת ההנהגה המרכזית. הביאו נימוקים לביסוס דעה זו.
- מדוע אסרו להתדיין בערכאות של גויים? שערו מדוע פנו יהודים לערכאות של גויים למרות האיסור.
- מה חשיבותה של מצוות הצדקה? הדגמו כיצד היא באה לידי ביטוי בימינו.

תקנות על-קהילתיות

תקנות הקהל באשכנז מקבלות תוקף על-קהילתי

אחדות מתקנות הקהל ענו על שאלות שהתעוררו בקהילה מסוימת. כשהנושא של התקנה היה משותף לקהילות אחדות באותה ארץ התכנסו לעתים כמה קהילות סמוכות להחליט יחד על התקנה ובדרך זו לתת לה משנה תוקף.

התכנסות על-קהילתית ראשונה התקיימה כנראה בשנת 1160 ב**וועידת טרנש** (טרנא) שבצרפת. התקנות שהתקבלו חזרו על האיסור לפנות לערכאות של גויים, חוץ מבמקרים של סרבנות להישמע לבית הדין היהודי. התקנות שהתקבלו בוועידת טרנש חייבו רק את הקהילות בצרפת. לכן ב-1196 התכנסה בגרמניה **ועידת מגנצא**. הוועידה אישרה מחדש את התקנות שנתקבלו בטרנש ודנה גם בתופעת ההלשנה. התקנות שהתקבלו בוועידת מגנצא פסלו לעדות ולשבועה את מי שהלשין לשלטונות על חברו ונידו אותו עד שישלם לחברו את ההפסד וישוב בתשובה שלמה. כמו כן הוחלט לקבל את המלשינים בכל שבת ולהחרים את מי שימנע מן הדיינים לדון על פי תורת ישראל.

על התקנות של ועידת מגנצא חזרו התקנות שנתקבלו במאה השלוש עשרה וידועות בשם **תקנות שו"ם** - על שם קהילות שפיירא וורמייזא ומגנצא. התקנות כללו הוראות בענייני תשלום מסים, הגבלות על מותרות, הנחיות ליחידים על לבוש ותספורת והוראות שהגבילו את כוחם של מנהיגי הקהילות. שתיים מהתקנות שנתקבלו בוועידה נותרו תקפות עד ימינו: **תקנת הנדוניה** ♦ **ותקנת החליצה** ♦.

רבנו גרשום מאור הגולה - גדול הדור

סמכות על-קהילתית הייתה גם לחכם שהוכר בהיותו **גדול הדור** - תואר שביטא גדולה בתורה ומנהיגות ציבורית. גדול הדור תיקן תקנות בנושאים שהוא ראה צורך לחזק, כגון המשפחה, ואילו פנו במקרים שפרצו סכסוכים בין קהילות או כאשר בני הקהילה חשו שההנהגה עשתה עוול. מבחינה זו לגדול הדור היה תפקיד של בית דין לערעורים שכוחו לבטל את ההחלטות של הנהגת הקהילה.

במאות העשירית והאחת עשרה נחשב רבנו גרשום מאור הגולה, הרגמ"ה (עמ' 100), לגדול הדור באשכנז. אל הרגמ"ה הגיעו שאלות בנושאים של איסור והיתר, מנהגים ומועדים, דיני ממונות ויחסים בין יהודים לגויים. אחד הנושאים שנשאל עליהם הרגמ"ה היה ההלוואה בריבית - לעתים נוצרו עסקאות מורכבות שבהן יהודי תיווך בהשגת הלוואה לגוי ולשם כך הוא לוה כספים מיהודי אחר. הרגמ"ה התיר את פעולת התיווך כל עוד הקפידו על כך שלא תעבור ריבית מיהודי ליהודי.

בשל גדולתו בתורה יוחסו לרגמ"ה תקנות בחיי הציבור והפרט, אך מספרן של התקנות ונוסחן המקורי אינו ברור. ייתכן גם שהתקנות תוקנו בבית הדין במגנצא שבראשו עמד או בהתכנסויות של מנהיגי הקהילות שיזם.

♦ **תקנת הנדוניה** - התקנה דנה במצב שאישה נפטרה במהלך השנה הראשונה לנישואיה. מכיוון שלפי דין תורה הבעל יורש את אשתו, הרי כל התכשיטים והנדוניה אמורים להיות רכושו של האלמן. חכמים חששו שמא האבות יחדלו להעניק לבנותיהם תכשיטים יקרים ולכן פסק שהבעל יחזיר את כל הנדוניה. תקנות שו"ם הרחיבו פסק זה וקבעו שבמקרה שהאישה נפטרה במהלך שנת הנישואים השנייה יחזיר הבעל חצי מהנדוניה לאבי האישה או ליורשיה האחרים.

♦ **תקנת החליצה** - התקנה דנה במקרה שמת אדם בלא בנים, ולפי דין תורה אלמנתו חייבת ב"בום או בחליצה על ידי אחד מאחיו של הנפטר. תקנות שו"ם אסרו על האח היקב לעכב את הייבום או החליצה למעלה משלושה חודשים מהפטירה. התקנה גם קבעה את חלוקת הנכסים במקרה שהוסכם על חליצה, כך שהיבום קיבל מחצית מהנכסים.

תקנות הרגמ"ה עיצבו את חיי המשפחה ואת החברה והקהילה באשכנז וגם בארצות אחרות, וכמה מהן חזרו וקיבלו תוקף מחודש. מהתקנות המפורסמות שיוחסו לו: **איסור לשאת שתי נשים**, ♦ האיסור לגרש אישה בלא הסכמתה והאיסור לקרוא מכתב בלא רשות. לרגמ"ה מייחסים גם את האיסור להזכיר לאנוסים את עברם והתקנה להקל על שיבתם לעם היהודי.

תעודה

תקנות הרגמ"ה

- (1) היכולת לחייב נתבע להידון במקום שבו תבעוהו, אף אם אינו מקומו שלו, בתנאי שיש בו חרם בית-דין נגד המסרבים להיענות לתביעה מעין זו.
 - (2) הגבלת הזכות לעכב תפילה.
 - (3) איסור על המשאיל בית-כנסת לרבים [בית כנסת של אדם פרטי] לעכב את בעל ריבו לבדו מהתפלל בו.
 - (4) זכותו של מי שאבדה לו אבידה לכפות על הקהל להכריז חרם, שכל היודע דבר אודותיה – יודיענו.
 - (5) חובת המיעוט להיכנע בכל תקנה שהיא לרצון "רוב טובי העיר" [המנהיגים]. [...]
 - (6) איסור לעכב ספרים, שניתנו כפיקדון, בשל תביעה כל שהיא.
 - (7) החובה לשלם את המיסים לקהילה מייד עם תביעתם, כאשר רק לאחר מכן ניתנת למשלם הזכות לערער בפני בית-דין, אם לדעתו נעשה לו עוול.
 - (8) זכותם של בני הכפרים, הבאים ביום הכיפורים לקהילות, להניח את נרותיהם בבית-הכנסת.
 - (9) חובת תשלום הנדרים באותה עיר שבה נדרים בעת התפילה.
 - (10) חובת השתתפות עובדי אורח במעוץ פורים המחולקות לעניים.
- במקורות רבים נוספו תקנות אלה:
- (11) איסור יציאה מבית-הכנסת לאחר תחילת התפילה, אם המניין מצומצם הוא.
 - (12) איסור לשאת שתי נשים.
 - (13) איסור לגרש אישה בעל כורחה.
 - (14) איסור קריאה במכתב ששלח אדם אחר לחברו.
 - (15) איסור שכירת בית של גוי, שהושכר לישראל, בלא רשותו של האחרון (עד מלאת שנה לעזיבתו).
 - (16) איסור להזכיר לאנוסים שחזרו ליהדות את עברם. (א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 134)
1. בחרו שתי תקנות וכתבו אותן בלשונכם.
 2. בחרו שתי תקנות המתקיימות גם בימינו. שערזו מדוע השתמרו דווקא התקנות האלה.
 3. בחרו שתי תקנות וכתבו מה אפשר ללמוד מהן על חיי היהודים באשכנז.

♦ **איסור לשאת שתי נשים** – מבחינת ההלכה מותר לשאת יותר מאישה אחת, אבל בחברה היהודית בגרמניה ובצרפת לא נהגו כך. מטרת התקנה של הרגמ"ה הייתה לבטל את החשש של האישה שבעלה יישא אישה נוספת.

תקנות הקהל בספרד מקבלות תוקף על-קהילתי

גם בספרד הנוצרית היו התארגנויות על-קהילתיות. ב-1354 התאספו בברצלונה נציגי הקהילות בקטלוניה ובמחוז ולנסיה ותיקנו תקנות בנושאים מגוונים - כגון השבת רכוש גזול, הלשנה, גביית מסים ועוד. בכינוס זה התקבלו גם תקנות שעסקו בניהול חיי הקהילות במציאות הקשה שלאחר המגפה השחורה (עמ' 63).

בממלכת קסטיליה יזם רב החצר **אברהם בנבנישתי** בשנת 1432 כינוס בעיר ואיאדוליד. בכינוס התקבלו **תקנות ואיאדוליד** - תקנות שעסקו בלימוד תורה, במינוי דיינים וראשי הקהל, בסמכות של ראשי הקהל לדון למוות מלשינים, בדרך חלוקת המסים ובהגבלות על מותרות ופאר באירועים משפחתיים ועוד. מטרת התקנות הייתה לשקם את הקהילות היהודיות בספרד לאחר הפגיעה הקשה בהן בגזרות קנ"א (עמ' 67) אך לא ברור מה הייתה מידת הצלחתן. יש הטוענים כי בכל הנוגע לסדרי הקהל ומוסדותיו השתפר המצב לבלי הכר והם מציינים את העובדה שהתקנות אומצו גם בקהילות שיהודי ספרד גלו אליהן לאחר הגירוש.

תעודה

מתקנות ואיאדוליד

- אנו מתקנים שבכל הקהלות אשר בכל מלכות קאשטילייה יצ"ו בכל קהל וקהל שהם יהיו מחוייבים לסדר ולעשות בינם לבין עצמם נדבה של תלמוד תורה באופן כזה שבעבור כל דבר גדול אשר יישחט כשר בינם לבין עצמם ובעבור עצמם, שישלמו ממנו ל תלמוד תורה. [...]
 - עוד אנו מתקנים שכל קהל יצ"ו של חמישה עשר בעלי בתים יהיו מחוייבים להחזיק ביניהם מלמד תינוקות הגון שילמד לבנים שלהם פסוק ושיתנו לו החזקתו בהגינות לפי גודל משפחה שיש לו לפרנס ולהלביש, ויהיו מחוייבים האבות של אלו הבנים שמעמידים בניהם עם זה ה מלמד לשלם כל אחד למלמד כפי הונם ואם לא יספיק למלמד בשביל חיותו מה שיתנו לו האבות של אותם הבנים, יהיו מחוייבים הקהל יצ"ו להשלים למלמד את החזקתו לפי הצורך שלו ולפי הזמן ולפי המקום. [...]
 - ועוד אנו מתקנים ששום יהודי ויהודיה לא יהיה מעיז להביא גוי או גויה כמבקש או כמאיים לאיזה שהוא שופט או מעיין או לפקיד אחר כלשהו שיהא מהקהל בשביל משפט, תביעה או תלונה שיש למישהו נגדו, או לו כנגד אחר או אחרים באיזה אופן שיהא. [...]
 - ועוד מכיון בתורתנו הקדושה הזהירה על עינוי אלמנה ויתומים, [...] לפיכך אנו מתקנים שכלאלמנה ויתומים או יתומות, קודם שישנאו, שלא יהיה להם ארבע מאות מרבדים בקרן ממון, שלא יטילו עליהן שום מס והוצאות. (מעובד על פי מהדורה מתורגמת, ד' דינו)
1. מה אפשר ללמוד מן התקנות על המציאות ששררה בקסטיליה במאה החמש עשרה? נמקו.
2. אילו ערכים באים לידי ביטוי בתקנות ואיאדוליד? הדגמו.

שאלות לסיכום הסעיף: תקנות על-קהילתיות, (עמ' 121-123)

1. באילו נושאים הייתה לקהילה אחת סמכות כפייה על קהילה אחרת ובאילו לא? הדגמו.
2. על גדולתו של רבנו גרשום מאור הגולה ועל המקור לכינוי העיד רש"י: "אין גדול כמותו להתיר [...] שמאיר עיני הגולה, וכולנו מפיו חיין" (תשובות חכמי צרפת ולתת, סימן כא). הדגמו את דברי רש"י מתוך הפרק.
3. מדוע נוצר צורך בתקנות על-קהילתיות? הביאו דוגמאות לתקנות משותפות לכל הקהילות.

לחזרה ולדין

1. לפניכם רשימת שמות ומושגים: בני עיר, מערופיא, רוב בניין, אלמים, רבנו גרשום מאור הגולה, תקנות שו"ם, חרם בית דין, נגיד, חבורות מצווה.
א. בחרו שלושה שמות או מושגים והסבירו אותם.
ב. הסבירו מה הקשר בין המושגים שבחרתם לאחד מהנושאים הבאים: תקנות הקהל, הנהגת הקהילות, מוסדות הקהילה.
2. י' בער טוען: "הקהילה המקומית הייתה הנציגות הפוליטית האחרונה של כנסת ישראל הסמויה מן העין" (היסודות והתחלות של ארגון הקהילה היהודית בימי הביניים, ציון, טו, עמ' 1).
א. הסבירו את דבריו.
ב. מה היה התפקיד שמילאה הקהילה בימי הביניים? כיצד היא מילאה בפועל תפקיד זה?
ג. האם תפקידי הקהילה מבססים את דבריו של בער? נמקו.
3. יש המגדירים את הקהילה "מדינה בתוך מדינה". האם אתם מסכימים עם הגדרה זו? נמקו.
4. א' גרוסמן טוען: "הן [תקנות הקהל] מלמדות, יותר מכל מקור אחר, על המטרות והמגמות של מנהיגי הקהילה" (הציונות והחזרה להיסטוריה: הערכה מחדש, עמ' 169).
בחרו אחת מתקנות הקהל והסבירו מה היא מלמדת על המטרות והמגמות של מנהיגי הקהילה.
5. לפי ח"ה בן-ששון "החרם היה נשק ארגוני ודתי עצום וחרף לכל קהילות ישראל בימי הביניים" (תולדות עם ישראל, כרך ב, עמ' 53).
א. הסבירו מהו חרם ומהי משמעותו הדתית.
ב. כיצד החרם שימש נשק בידי הקהילה?
ג. חפשו בתנ"ך דוגמאות לשימוש בחרם ותארו אותן. שערו כיצד אירועים אלו בתנ"ך השפיעו על תפיסת החרם בימי הביניים.
6. פרשן התורה במאה השש עשרה רבי אפרים מלונשיץ (הכלי יקר) כתב על המנהג של עיכוב תפילה: "זבזה היינו חרפה לשכנינו, לעג וקלס [גנאי] לגוים אשר סביבותינו, אשר מדרכם לילך לבתי כנסיות לראות מה יעשו היהודים בבתי הכנסיות".
א. מהי הביקורת של רבי אפרים מלונשיץ על המנהג?
ב. האם לדעתכם המנהג של עיכוב התפילה מלמד על חוזקן של הקהילות או על חולשתן? נמקו.
ג. רבי אפרים מלונשיץ חי במאה השש עשרה בלבוב שבפולין. מה אפשר ללמוד מעמדתו כלפי המנהג על היחסים בין היהודים ובין הנוצרים בעירו?
7. לפי מ' פרנקל "הנגידות הביאה עמה למצרים מנהיגות מסוג חדש: בניגוד לגאון, לא פעל הנגיד כנציגו של מוסד, והמנהיגות החדשה התמצתה באישיותו של הנגיד עצמו" ("האוהבים והנדיבים", עילית מנהיגה בקרב יהודי אלכסנדריה בימי הביניים, עמ' 158).
א. מהו החידוש במשרת הנגידות? הדגמו.
ב. השוו בין תפקיד הנגיד לתפקיד הגאון. היעזרו בעמ' 78.

החיים במשפחה היהודית בימי הביניים שיקפו את ערכי החברה היהודית אך הושפעו גם ממבנה המשפחה וממעמד האישה בחברה הנוצרית והמוסלמית.

מה היו הערכים שבאו לידי ביטוי בחיי המשפחה היהודית? מה הייתה המציאות הרווחת בחברה הנוצרית והמוסלמית וכיצד היא השפיעה על המשפחה היהודית?

ערכי המשפחה היהודית

הקמת משפחה משקפת את ערכי החברה

בחברה היהודית נודעת חשיבות מיוחדת להקמת משפחה והיא נחשבת למצווה. בימי הביניים המשפחה היא שחינכה את הילד לשמירת מצוות והכשירה אותו ליטול חלק בחיי הקהילה.

כפי שהיה מקובל גם בחברה הלא-יהודית בימי הביניים ההחלטה על ההתקשרות של בני זוג הייתה בידי האב. בשלב ההתקשרות, שנקרא **שידוכים**, נקבעו מועד החתונה, מקום המגורים של בני הזוג והנדוניה - הרכוש והכסף שייתנו הורי הכלה לבתם. מנוסח של כתובות שהגיעו לידינו ממצרים אפשר ללמוד כי האבות דאגו להבטיח מידה מסוימת של עצמאות כלכלית לבנותיהם.

לאחר שהמשפחות הסכימו ביניהן על תנאי ההתקשרות ביניהן נקבע סכום פיצוי במקרה שאחד הצדדים יפר אותה. סכום הפיצוי העיד על מעמדה של המשפחה. ככל שהמשפחה הייתה מכובדת יותר כך היא דרשה סכום גבוה יותר על הפגיעה בשמה הטוב. הפרת ההתקשרות נחשבה כה חמורה עד שבאחד המקרים פסק רש"י לא רק להחזיר את הכסף שנתנו הורי הכלה אלא גם להלקות את מי שסירב לעשות כן (תשובות חכמי צרפת ולותר, סימן כז). בגניזה הקהירית נמצאו שטרות שמהם אפשר ללמוד על גובה הקנס שהוטל על מי שביטל שידוכים, ובספרד אף התירו לפנות אל השלטונות במקרה שאדם סירב לשלם את הקנס.

לאחר השידוכים נערכו **אירוסים** ו**קידושים**, וברוב הקהילות הם אוחדו לטקס אחד, כמו בימינו. היו קהילות בארצות האסלאם שהחזיקו במנהג הקדום להפריד בין הטקסים. טקס הקידושים התקיים בבית הכנסת או בבית פרטי, וכלל סעודות, ברכות והתחייבויות של החתן כלפי אשתו וכלפי הקהילה. כנגד התחייבויותיו לפרנס אותה היא התחייבה לכבדו ולשרתו. במקורות בולטת החשיבות של הקשרים בין בני הזוג כבסיס לנישואים, ובאחת הכתובות החתן מבקש מהכלה להיות לא רק אשתו ואם בניו אלא גם חברתו. הנישואים נתפסו כברית קדושה בין הבעל לאישה, שהקב"ה הוא עד ואף שותף לה.

חתן וכלה, איור מתוך "מחזור וורמס", המאה השלוש עשרה, גרמניה

גיל הנישואים בחברה היהודית

החיים במשפחה היהודית בימי הביניים התבססו בראש ובראשונה על ההלכה כפי שהיא מופיעה במקרא, במשנה ובתלמוד. עם זאת, כמו בתחומים אחרים, מבנה המשפחה וגיל הנישואים הושפע מהמציאות החברתית והכלכלית בימי הביניים. אחת הדוגמאות לכך היא הנישואים בגיל צעיר. אסור לאדם להשיא את בתו כשהיא קטנה - צעירה מגיל שנים עשרה - בשל החשיבות שההלכה מייחסת להסכמתה "עד שתגדל ותאמר בפלוגי אני רוצה" (קידושין מא ע"א). לנישואים אלו יש תוקף, אבל הם אסורים מבחינה מוסרית.

בדרך כלל הבנות נישאו בגיל שנים עשרה-שש עשרה, והבנים בסביבות גיל שמונה עשרה. לעתים קרובות, למרות האיסור התלמודי, הבנות שנישאו היו צעירות מגיל זה, וכנראה היו גם מקרים של נישואי בוסר בגיל ילדות ממש, במיוחד של יתומות. המהר"ם מרוטנבורג (עמ' 56) העיד על עצמו שהשיא את בתו כשהייתה בת פחות משלוש עשרה שנים, ואם חכמים עשו כן יש להניח שהדבר השפיע גם על יהודים אחרים.

מציאות זו הושפעה מהמקובל בחברה הסובבת. בחברה הנוצרית רווחו הנישואים בגיל צעיר, בעיקר בחוגי האצולה, מחשש שלאחר פטירת האב תעבור הנערה הצעירה לרשותו של בעל האחוז. היהודים חיקו את אורחות החיים של האצולה והשיאו את ילדיהם בגיל צעיר. גורם אחר שהשפיע על גיל הנישואים היה כלכלי: העיסוק של היהודים במסחר הבין-לאומי עורר חשש ממיעוט חתנים בשל הסכנות בדרכים. משפחות שביקשו להשתדך עם חתן עשיר ומיוחס מיהרו להשיא את בנותיהן, והדבר השפיע גם על משפחות ממעמד נמוך יותר.

בארצות האסלאם היו נישואי בוסר בהשפעת החברה המוסלמית. הגאונים התנגדו לנישואים אלו, אבל הם לא אסרו אותם, אלא רק הציגו אותם כמעשה לא רצוי. הנישואים בגיל צעיר יצרו תלות של הזוג הצעיר בהוריהם והביאו ליצירת משפחה מורחבת שבראשה עמד אבי המשפחה.

מבנה המשפחה היהודית

המשפחה באשכנז הייתה **משפחה מונוגמית** – משפחה שבה הגבר נשוי לאישה אחת. יהודי אשכנז קיבלו על עצמם את החרם, המיוחס לרגמ"ה, שעל פיו אין לשאת יותר מאישה אחת (עמ' 122). יש המסבירים את התקבלות החרם באשכנז בכך שמשפחה מונוגמית הייתה מקובלת גם בחברה הנוצרית, אך ייתכן שזו הייתה מסורת ארץ-ישראלית שאומצה באשכנז. לפי הסבר אחר זו הייתה המציאות הרווחת בחברה היהודית כבר במאה האחת עשרה, והחרם אישר מציאות קיימת. רגמ"ה חש צורך לחזק אותה על רקע המציאות הכלכלית, שבה סוחרים יהודים שהו במשך תקופות ארוכות מחוץ לבתיהם ולעתים נשאו להם אישה נוספת במרחקים.

היהודים שחיו בארצות האסלאם נהגו לשאת יותר מאישה אחת, בדומה למה שהיה מקובל בחברה המוסלמית. הסיבה העיקרית לנשיאת אישה שנייה הייתה כאשר הראשונה לא ילדה ילדים, או שילדה רק בנות. לעתים היו גם נסיבות חיצוניות, כגון יהודי שהשליט אילץ אותו לשאת אישה שנייה. יש גם שנשאו אישה שנייה ממעמד מיוחס כדי לחזק את מעמדם החברתי. כמו כן היו נשים, למשל צעירות שהתאלמנו, שהעדיפו להיות אישה שנייה ולא להיוותר במעמד של אלמנה.

השפעת החברה המוסלמית התבטאה גם בזכות שניתנה לאישה ליזום גירושים מבלי לאבד את זכויותיה הכלכליות. כבר בשנת 651, זמן קצר אחרי הכיבוש המוסלמי, התקבלה בבבל **תקנת המורדת**, המחייבת את הבעל לגרש את אשתו אם רצתה בכך, ומיד. אחד ההסברים לתקנה הוא שלפי החוק המוסלמי במקרה שאישה המירה את דתה פג תוקף נישואיה. חכמי בבל תיקנו את התקנה מחשש שאישה המבקשת להתגרש תבחר להתאסלם כדי להשתחרר בדרך זו מהנישואים. התקנה התקבלה גם בקרב חכמי קירואן, אבל במאות השנים עשרה והשלוש עשרה התערער תוקפה, והתקבלה הדעה שיש להשהות למשך שנה את בקשת האישה להתגרש.

תעודה

מעמד האישה בעת גירושים

■ מתוך נוסח כתובה משנת 1100

עבדו של הדרתו [כנראה הנגיד מבורך בן סעידה] מודיע לו שכל תנאי הכתובה אשר הם [...] שלא לשאת עליה אשה אחרת; ושלא להשהות אצלו שפחה השנואה עליה. ואם הוא ישא עליה אשה אחרת, או שיששה אצלו שפחה השנואה עליה, הוא מקבל על עצמו לשלם את "המאוחר" שלה [תשלום שהאישה הייתה מקבלת במקרה של מות הבעל או במקרה של גירושים] עד תום ולכתוב לה מה שהיא תתפטר ממנו [גט], אף על פי שהיא רוצה להתגרש והוא אינו רוצה לגרשה. (מ' ע' פרידמן, ריבוי נשים בישראל: מקורות חדשים מגניזת קהיר, עמ' 64)

■ מתוך נוסח של כתובה ארץ-ישראלית שנמצאה בגניזת קהיר (מתורגם מערבית)

אם סעיד החתן הזה ישנא את מליחה זו ולא ירצה בה וירצה לפרוש ממנה, ישלם לה כל מה שכתוב ומפורש בשטר הכתובה הזה, עד הגמר. ואם מליחה זאת תשנא את סעיד בעלה זה, ותרצה לצאת מביתו, תאבד את כסף כתובתה ולא תיקח אלא מה שהביאה מבית אבותיה בלבד, ותצא על פי בית-הדין ועל דעת מרנן ורבנן. (א' בשן, א' רובינשטיין, ש' שוורצפוקס (עורכים), מחזור וממערב, ב, עמ' 21)

1. מה היו הגורמים לפירוק המשפחה?

2. מהו מעמדה של האישה במקרה של גירושים לפי כל אחד המקורות?

מעמד האישה

נשים נוטלות חלק בחיי הכלכלה

האישה, בהיותה שותפה בבניין התא המשפחתי, סייעה בפרנסה, אך התנאי לכך היה שצניעותה לא תיפגע. יציאת האישה מביתה לא התקבלה בעין יפה, במיוחד בארצות האסלאם. בחברה המוסלמית נאסר על אישה לצאת מביתה בחופשיות, אסור היה לגבר זר להתעניין בשלומה, ופניה היו חייבים להיות מכוסים; והיהודים הושפעו מכך. רוב הנשים היהודיות בארצות האסלאם עבדו בבתייהן במלאכות כגון אריגה וטוויה או במסחר זעיר; ונשים שעבדו מחוץ לביתן היו מיעוט. הרמב"ם אף אסר על נשים להתפרנס מהוראה גם במקרים שהבעל לא סיפק את צורכי המשפחה או נעדר לתקופה ארוכה (תשובות הרמב"ם, חלק א, סימן מה). עם זאת, גם בארצות האסלאם נשים יהודיות נהגו לצאת ולבוא באופן חופשי. לעתים, במקרים שהבעל נפטר, הן עסקו במסחר, והיו בהן בעלות נכסים - אך הן היו היוצאות מן הכלל.

בארצות הנצרות הפעילות הכלכלית של נשים מחוץ לביתיהן הייתה מקובלת יותר, ונשים אף ניהלו דוכסיות. גם בחברה היהודית היו נשים בעלות נכסים ורכוש. באחת השאלות, שכנראה הופנתה אל רש"י, מסופר על אישה שירשה כרמים ובתים; ובשאלה אחרת מתוארת אישה שהייתה מקורבת לאשת השליט המקומי. כמה מהנשים העשירות היו בקשרים עם השלטונות ופעלו לטובת הקהילה. אחת מהן, אלמנה עשירה בשם פולצלינה שהייתה מקורבת לשליט העיר בלואה שבצרפת, ניסתה להגן על היהודים בעת עלילת הדם בשנת 1171, אך לבסוף הוצאה להורג. נשים היו שותפות גם בפעילות המסחרית של בעליהן, וכשהבעל יצא למרחקים הן שניהלו את עסקי המשפחה. נשים היו מלוות בריבית, והיו נשים שעסקו במסחר ואף יצאו לדרך עם סוחרים נוצרים. באשכנז ידוע על דולצא, אשתו של רבי אלעזר מוורמס (חי בשנים 1165-1240 בערך), שפרנסה את משפחתה ואת תלמידי בעלה במסעות העסקים שלה. בספרד נמצאו פנקסי חשבונות של נשים מסוף המאה השלוש עשרה שמכילים רשימות של הלוואות ונכסים שניהלו נשים.

העובדה שהיהודים השתלבו במסחר המקומי והבין-לאומי, ואחדים מהם אף התעשרו, השפיעה על מעמדה של האישה בביתה. לפי המשנה הארצית במסגרת הנישואים על מלאכות מסוימות - כגון כביסה, טוויה, אפייה וכיו"ב - אך היא יכולה להיעזר לשם כך במשרתות (כתובות, פרק ה, הלכה ה). בימי הביניים משרתות שסייעו לנשים בעבודות הבית היו תופעה מקובלת.

חכמים דואגים לזכויות הנשים

בימי הביניים חל שינוי במעמדן של נשים במקרה של גירושין. אחת התקנות שיוחסו לרגמ"ה היא האיסור לגרש אישה כנגד רצונה. כמו כן חכמים פעלו נגד בעלים שביקשו לקפח את חלקן של נשותיהם. אל רש"י נשלחה שאלה על בעל שרצה לגרש את אשתו מבלי לתת לה את הפיצוי המגיע לה לפי הכתובה בטענה שהנישואים אתה היו מבוססים על טעות, שכן היא הסתירה מומים גופניים. רש"י לא הסתפק בפסיקה שחייבה את הבעל לשלם את דמי הכתובה אלא אף נזף בבעל על יחסו לאשתו (תשובות חכמי צרפת ולותר, סימן ח).

העיסוק של היהודים במסחר הרחק מביתם לא אחת הותיר את הנשים תקופה ארוכה לבדן. לנוכח מצב זה, במאה השתים עשרה אסר רבנו תם על הבעל להיעדר מהבית יותר משנה וחצי בלא הסכמת אשתו. עמדה תקיפה עולה מתשובות החכמים כנגד פגיעה גופנית בנשים. חכמי אשכנז החמירו עם בעלים שהכו את נשותיהם והשתמשו בביטויים קשים נגד התופעה. במאה השלוש עשרה המהר"ם מרוטנבורג אף איים לקצוץ את ידו של בעל שהכה את אשתו.

גם בתשובות של חכמים בארצות האסלאם בולטת הדאגה לזכויות הנשים. החשש ממצב שבו האישה תישאר עגונה היה הרקע לתקנה מקירואן שלפיה גט שכתב הבעל לאשתו יהיה תקף מיד עם מסירתו לשליחים ולא בשעה שנמסר לאישה. התקנה נועדה למנוע מצב שבו הבעל שלח לאישה גט ובשל פגעי הדרך התעכבה מסירתו. הרמב"ם אסר על בעל שרצה לעבור לעיר אחרת לצורך פרנסה לחייב את אשתו לעבור איתו. עם זאת, יש בתשובות הרמב"ם לא מעט פסיקות שמהן עולה התפיסה שהאישה היא ברשות בעלה ושיש בכוחו למנוע ממנה עצמאות כלכלית.

תעודה

מעמד האישה בארצות האסלאם

■ והני מלאכות טוחנת ואופה ומכבסת [...] [כך אנו דנים בהן לפי] חשיבות כל אדם ומנהג המקום בדומין לו. דכי מחייבין למיטחון בכפרים דרגילן נשי דטחנן [אפשר לחייב בטחינה בכפרים שרגילות נשים לטחון] [...] אבל [...] בגדאד, דלא רגילן נשי למטחון כל עיקר לא מחייבין. (תשובות הגאונים, מהדורת ש' אסף, סימן ב)

1. מהן המלאכות שנשים נהגו לעשות?
2. מה ההבדל בין נשים בכפרים לנשים בבגדד?
3. הסבירו את הכלל "חשיבות כל אדם ומנהג המקום בדומין לו".

■ גנאי הוא לאישה שתהא יוצאה תמיד, פעם בחוץ פעם ברחובות; ויש לבעל למנוע אשתו מזה, ולא יניחה לצאת אלא כמו פעם אחת בחודש או פעמיים בחודש, כפי הצורך: שאין יופי לאישה אלא לישוב בזווית ביתה, שכך כתוב "כל כבודה בת מלך, פנימה" (תהילים מה, יד). (משנה תורה, הלכות אישות, פרק יג, הלכה יא)

1. אילו תכונות של האישה נחשבות ראויות להערכה?

■ עדות רבי פתחיה על קהילת בגדד ואין אדם רואה שום אישה שם ואין שום אדם הולך לבית חבירו, שמא יראה אשת חבירו [...] אלא מכה בבדיל [דופק על דלת הבית] והוא יוצא ומדבר עמו. (סבוב רבי פתחיה מרענגשפורג, חלק ראשון, עמ' 8)

1. מה מקובל בקהילת בגדד?

1. מה אפשר ללמוד מהמקורות השונים על מעמד האישה בימי הביניים בארצות האסלאם?
2. כיצד המציאות בחברה המוסלמית השפיעה על היהודים? הדגמו.

נשים נוטלות חלק בחיים הדתיים

בסוף המאה האחת עשרה ובמיוחד במאות השתים עשרה והשלוש עשרה מתרבות העדויות על נשים יהודיות המבקשות לקחת חלק פעיל בחיים הדתיים. באשכנז פנו נשים אל חכמים בתיבה להתיר להן לקיים מצוות עשה שהזמן גרמן - מצוות שעשייתן תלויה בזמן קבוע ולכן ההלכה פטרה אותן מהן, לדוגמה הנחת תפילין. עד המאה השלוש עשרה אימצו חכמי אשכנז את עמדת התלמוד הבבלי (עירובין צו ע"ב) שקיום המצוות האלה על ידי נשים אינו סותר את האיסור "בל תוסיף" - שלא להוסיף על המצוות. רבי שמחה משפירא, מחכמי אשכנז במאה השתים עשרה, העיד כי במשפחתו צירפו נשים לזימון בברכת המזון.

היו גם נשים שרצו לא רק לקיים מצוות שהן לא חייבות בהן, אלא אף לברך עליהן מבלי לחשוש שזו תהא ברכה לבטלה, ונושא זה עורר מחלוקת בין הפוסקים. רש"י לא התיר לנשים לברך, אבל חכמים אחרים, ובהם רבי יצחק הלוי ראש ישיבת וורמייזא, הסכימו לכך וטענו כי אין למחות בידן. בפסיקתו של רבי יצחק הלוי תמכו רבים מחכמי אשכנז וצרפת, ובהם גם רבנו תם - אבל בספרד הנוצרית רוב החכמים התנגדו לברכה של נשים על מצוות שהן לא חייבות בהן.

הן בארצות הנצרות והן בארצות האסלאם נשים נהגו להתפלל, לא רק בשבת ובחג אלא גם בימי חול, והיו שהתפללו בבתי כנסת. נשים גם תרמו מכספן לבתי הכנסת - הן להפעלתם הסדירה והן למטרות צדקה אחרות במסגרתם.

מקומן של הנשים בבית הכנסת היה שונה מקהילה לקהילה. היו בתי כנסת שעזרת הנשים נבנתה בצדה של עזרת הגברים, וביניהן הושמה מחיצה; בבתי כנסת אחרים עזרת הנשים נבנתה בקומה עליונה; והיו בתי כנסת שעזרת הנשים הייתה במבנה נפרד, אבל צמוד לבית הכנסת. לעתים היה חיבור בין שני המבנים כך שהחזנית הייתה יכולה לשמוע את תפילת הגברים ולחזור עליה לפני הנשים. באשכנז היו גם בתי כנסת מיוחדים לנשים ששימשו בהם חזניות, לדוגמה דולצא (עמ' 95).

במאה השתים עשרה החלו נשים באשכנז לקחת חלק בטקסים שהתקיימו בבית הכנסת. לדוגמה, על פי אחד המנהגים שהתקיימו באשכנז לפחות עד סוף המאה השלוש עשרה האישה שימשה סנדקית בברית המילה של נכדה או של בנה. עד המאה השלוש עשרה שימשו נשים באשכנז גם בתפקיד מוהלות. השתתפותן של הנשים בטקס הברית התבטאה גם בכך שבבילי שלפני הטקס הן נהגו להתאסף ליד מיטת התינוק ולהתפלל לשלומו. במהלך הטקס בבית הכנסת מסרו הנשים את התינוק לידי האב וכן נהגו לשתות מהיין שבירכו עליו במהלך הטקס. תפקיד אחר לנשים, שמוזכר במקורות, היה בעלת הברית - אישה שתפקידה לרחוץ את התינוק לפני הברית - אך ייתכן שהכוונה לסנדקית בזמן המילה.

טקס דתי אחר שנשים נטלו בו חלק פעיל היה החתונה. בשבת שלפני החתונה נהגו הנשים לבוא לבית הכלה ולברכה, ובמהלך החתונה היו הנשים מוליכות את הכלה ורוקדות לפניה. כך נהגו באשכנז וגם בצפון אפריקה, אך לא בבבל.

האישה אחראית לגידול הילדים ולחינוכם

האימהות הייתה התפקיד המרכזי של האישה בימי הביניים, ולידת ילדים וגידולם מילאו מקום כה מרכזי שעקרות הייתה עילה לגירוש. עם זאת, הפוסקים בימי הביניים קבעו שגם במקרה של עקרות אסור לגרש אישה בעל כורחה או לשאת אישה שנייה בלא הסכמתה. חשיבות הילודה התבטאה גם בכך שנשים רבות שימשו מיילדות. המיילדת סייעה לילדת הן במהלך הלידה והן לאחר מכן בטיפול בתינוק ובהחלמה מהלידה.

האם, ולא מינקת מקצועית, היא שבדרך כלל היניקה את התינוקות וטיפלה בילדים. עד גיל חמש או שש בילו הילדים את מרבית זמנם בבית, וגם כשיצאו מתחומי הים לוו בהוריהם. הילדים נלוו לאימהות בצאתן לקניות בשווקים ולאבות בבית הכנסת. בכמה מכתבים מהגניזה הקהירית (עמ' 78) האבות מבקשים שילדיהם לא ישחקו ברחובות אלא ילמדו תורה.

חינוך הבנות מכון לתפקידן החברתי

לפי ההלכה נשים פטורות ממצוות תלמוד תורה ולכן מוסדות החינוך שהקימה הקהילה נועדו בעיקר לחינוך הבנים. עם זאת, בגניזה הקהירית יש עדויות על בנים ובנות קטנים שלומדים יחד, וכן עדויות ומקורות על כך שבבתי הספר לימדו לא רק מורים אלא גם מורות.

חינוך הבנות, הן בארצות הנצרות והן בארצות האסלאם, כלל את הכשרתן למלאכות הבית - למשל בישול ותפירה. הן למדו גם את ההלכות שנדרשו לניהול הבית היהודי, כגון הלכות כשרות, הלכות שבת ומועד והלכות אישות. רובן למדו גם לקרוא על מנת שתוכלנה להתפלל, אך כמו בחברת הגברים בימי הביניים, רק מיעוט ידע לכתוב. נשים שידעו לכתוב עסקו לפרנסתן בהעתקת ספרי הלכה - העתקה שלא הייתה רק טכנית, אלא ניכר ממנה שהן הבינו את הסוגיה ההלכתית ושהייתה להן ידיעה כלשהי במקורות היהודיים.

משפחות אמידות שכרו לבנות מלמד פרטי בביתן; ובמשפחות של תלמידי חכמים גם נשים למדו. נשים אלו היו היוצאות מן הכלל ואין להסיק מהן על שאר הנשים, שלא זכו ללמוד. על אחת הנשים, בתו של הגאון רב שמואל בן עלי, ראש ישיבת בגדד למעלה משלושים שנה, מסופר שהייתה מלמדת את הבחורים בישיבה כשהיא מוסתרת מעיניהם מאחורי וילון משום צניעות. כמו כן נזכרות בנותיו של רש"י - יוכבד ומרים - כמי שאפשר להסתמך על עדותן בעניין מנהגים שנהגו בביתן. עדות אחרת היא על אשתו של רבנו תם, נכדו של רש"י, שלאחר פטירתו ביקשו התלמידים ללמוד ממנה.

על לימוד בנות

לגבי הבנות, נתקיימה בדרך כלל ההנחה מזמן התלמוד, שאין מלמדים אותן תורה וכתב (כתיבה), אך מצאו לפעמים קיתר גם להן. למשל, אחד מראשי אשכנז, ר' אליעזר מוורמס מספר שחסידי אחד לימד את בנותיו לכתוב והסביר זאת כך: "אם לא ידעו לכתוב, יצטרכו לבקש ממישהו לכתוב כתבים למשכונות ולמילוות, ויוכלו לבוא לידי מכשולים; לכן כדאי שידעו לכתוב בעצמן". (ח"ה בן-ששון, פרקים בתולדות היהודים בימי הביניים, עמ' 200)

1. מדוע לימד החסיד את בנותיו לכתוב?
2. מה אפשר ללמוד מהסבר זה על חיי הנשים באשכנז?

קינה על דולצא

אשת חיל מי ימצא

כאשתי החסידה מרת דולצא

אשת חיל עטרת בעלה בת נדיבים

אשה יראת השם המהללת במעשיה הטובים

[...]

דרשה צמר לבן לציצת טוטה בחפץ כפיה

זממה לעשות מצות ויהללוה כל צופיה

ותתן טרף לביתה ולחם לנערים

הן כפיה תמכו פלך לטות חוטים לספרים

[...]

חגרה בעז מתניה ותפרה כארבעים ספרי תורה

טבחה טבחה ערכה שולחנה לכל החבורה

טעמה טוב קישטה כלות והביאתן בכיבודים

נעימה מרחצת מתים ותפרה להם בגדים

[...]

סדרי תפלה בבקר ובערב סודרת

ולבית הכנסת מקדמת ומאחרת

[...]

פיה פתחה בחכמה ואסור והתר יודעת

את יום השבת יושבת דורשת בעלה שומעת

[...]

רצו רגליה לבקר חולים ולעשות מצות ביראה

מאכלת בניה ודחקתם ללמד ועובדת הי"ת ביראה

שמחה לעשות רצון בעלה ולא הכעיסתו מעולם

נעימה מעשיה. יזכר לה צור העולם.

(א"מ הברמן, ספר גזירות אשכנז וצרפת, עמ' קסה-קסו)

1. מדוע רבי אלעזר מוורמס מכנה את אשתו אשת חיל?

2. מה אפשר ללמוד מן הקינה על תפקידיה של האישה באשכנז?

3. אילו תכונות של האישה זוכות להערכה בקינה?

לחזרה ולדין

1. לפניכם רשימת שמות ומושגים: קידושים, כתובה, נישואי בוסר, משפחה מונוגמית, תקנת

המורדת, דולצא, מצוות עשה שהזמן גרמן, גירושים, מעמד האישה.

א. בחרו שלושה שמות או מושגים מן הרשימה וציינו באיזה עניין הם נזכרו בפרק.

ב. מצאו צמדדים או קבוצות של שמות ומושגים וציינו מה הקשר ביניהם. לדוגמה,

תקנת המורדת הקלה על האישה במקרה של גירושים.

2. א. אילו ערכים באו לידי ביטוי בחיי המשפחה היהודית?

ב. אילו מהם מתקיימים גם בימינו? הדגמו.

3. השוו בין המשפחה היהודית בארצות הנצרות למשפחה היהודית בארצות האסלאם.

מהו לדעתכם המקור להבדלים? נמקו.

4. ז' פלק טוען: בימי הביניים "נשים יהודיות שימשו לא רק כעקרות בית, אלא תפשו גם

מעמד חברתי מכובד" ("מעמד האשה בקהילות אשכנז וצרפת בימי הביניים", סיני, מח, עמ' שסב).

האם אתם מסכימים עם טענה זו? נמקו בעזרת דוגמאות מהפרק.

ר' סעדיה גאון, רס"ג	942-882
מנחם בן סרוק	970-920 (בערך)
דונש בן לברט	970-920 (בערך)
ר' יהודה חיוג'	970-920 (בערך)
ר' שמעון ב"ר יצחק	1020-950
רבנו חננאל בן חושיאל	965 (בערך) - 1056
שמואל הנגיד	1056-993
ר' יצחק אלפסי, הרי"ף	1103-1013
ר' שלמה אבן גבירול, רשב"ג	1021 או 1022 (נולד)
ר' שלמה יצחקי, רש"י	1105-1040
רבנו בחיי בן יוסף אבן פקודה	1250 (בערך) - 1120
ר' יהודה הלוי, ריה"ל	1141-1075
ר' שמואל בן מאיר, הרשב"ם	1085 (בערך) - 1174
ר' אברהם אבן עזרא, ראב"ע	1164-1089
ר' משה בן מימון, הרמב"ם	1204-1135
ר' יהודה החסיד	1217/1215 (נפטר)
ר' משה בן נחמן, הרמב"ן	1207-1194
ר' משה די לאון	1240 (בערך) - 1305
רבנו אשר בן יחיאל, הרא"ש	1250 (בערך) - 1327
ר' יעקב בעל הטורים	1269 (בערך) - 1343
ר' יצחק אברבנאל	1508-1437
ר' יוסף קארו	1575-1488
ר' משה איסרליש, הרמ"א	1572-1502

יחידה ד היצירה היהודית - מענה לאתגר הקיום היהודי

פרשנות ופסיקת הלכה בימי הביניים

היהודים בימי הביניים כתבו פירושים לתנ"ך ולתלמוד וחיברו ספרי פסיקה ותשובות בהלכה. מה היו מטרות הפרשנות למקרא ולתלמוד ומה היו הדרכים לפסיקת ההלכה? כיצד נתנה היצירה היהודית בתחומים אלו מענה לאתגרי הקיום היהודי בימי הביניים?

פרשנות המקרא מעצבת אמונות ודעות

פרשנות המקרא מתפתחת בימי הביניים

אחד ממקורות היצירה היהודית לאורך הדורות היה התנ"ך. על פסוקי התנ"ך נכתבו מדרשי הלכה, שקישרו בין הפסוקים לבין ההלכות שאפשר ללמוד מהם; ומדרשי אגדה החיו את הדמויות המקראיות. פסוקים מהתנ"ך שולבו בפיוטים, וסיפורי התנ"ך שימשו מקור השראה לציורים. עם זאת, במשך מאות שנים כמעט שלא היה עיסוק בפרשנות המקרא, ולימוד התורה התמקד בעיקר בתלמוד ובהלכה.

הראשון מחכמי ימי הביניים שכתב פירוש שיטתי למקרא היה רב סעדיה גאון, רס"ג (עמ' 80). פירושו היה ניסיון להבין את לשון הפסוקים, את המבנה התחבירי שלהם ואת ההקשר שהם כתובים בו. בדרך זו הלכו גם פרשנים אחרים – לדוגמה רש"י (עמ' 137), שהעיד על עצמו כי מטרתו העיקרית היא לפרש את הפסוקים על פי דרכו של רס"ג.

פרשני המקרא בימי הביניים גם ניסו להתמודד עם הפרשנות הנוצרית ועם אמונות ודעות שמקורן בתנועות דתיות מוסלמיות, כמו המועתזילה (עמ' 46). הפרשנים חזרו והדגישו את ייחודו של עם ישראל, את נצחיות הברית שנכרתה בין העם לאלוהיו ואת התקווה לגאולה העתידה. בכך הם ביקשו לחזק את היהודים שהתארכות הגלות והפיתוי בהמרת הדת החלישו את אמונתם.

פירוש רש"י לשמות כב, כנראה המאה השלוש עשרה < האותיות המיוחדות שנדפס בהן הפירוש נקראות "כתב רש"י", אף שרש"י עצמו לא הכיר כתב זה, שהיה הכתב שנהגו להשתמש בו יהודי ספרד.

פרשנות המקרא

■ מתוך הקדמת הרמב"ן לפירושו לספר בראשית

ועתה דע וראה מה אשיב שואלי דבר בכתובת פירוש התורה, אבל אתנהג כמנהג הראשונים להניח דעת התלמידים יגיעי הגלות והצרות, והקוראים בסדרים בשבתות ובמועדים, ולמשוך לבם בפשטים ובקצת דברים נעימים לשומעים וליודעים חן.

1. מהי מטרת הרמב"ן בכתובת הפירוש?

2. למי הרמב"ן ייעד את פירושו?

3. הסבירו למה הרמב"ן התכוון בביטוי "גיעי הגלות".

■ מתוך פירוש רש"י לפסוק "וישמעו את קול ה' אלהים מתהלך בגן לרוח היום ויתחבא האדם ואשתו מפני ה' אלהים בתוך עץ הגן" (בראשית ג, ח)

יש מדרשי אגדה רבים וכבר סדרום רבותינו על מכונם בבראשית רבה ובשאר מדרשות, ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא ולאגדה המיישבת דברי המקרא דְּבָר דְּבָר על אִפְנֵי.

1. הסבירו למה התכוון רש"י בביטוי "פשוטו של מקרא". בחרו פירוש המדגים זאת.

2. למה התכוון רש"י בביטוי "דבר דבור על אפניו"?

■ מתוך פירוש הרשב"ם לפסוק "ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם" (שמות כא, א)

ידעו ויבינו יודעי שכל כי לא באתי לפרש הלכות אף על פי שהם עיקר כמו שפירשתי בבראשית [...] ואני לפרש פשוטן של מקראות באתי ואפרש הדינים וההלכות לפי דרך ארץ [לפי מה שמקובל בחברה או לפי חוקי הטבע]. ואעפ"כ ההלכות עיקר.

1. באיזו דרך פרשנות בחר הרשב"ם ומה הייתה מטרתו?

פרשני המקרא מתמודדים עם אתגרי זמנם

אחד האתגרים שעמדו בפני הפרשנים בימי הביניים הייתה המחלוקת עם הקראים[♦], שנקראו בשם זה משום שביקשו להישען על פסוקי המקרא בלבד כמקור לפסיקת הלכה. הקראים טענו כי התורה יכולה, ואף חייבת, להתפרש על פי מה שכתוב בה, בלא צורך במסורת ובתורה שבעל פה. הם כתבו פירושים למקרא, ספרי דקדוק, פילוסופיה והלכה משלהם, ולא קיבלו את פסיקות הגאונים.

רס"ג בפירושו למקרא ביקש להוכיח שאי-אפשר לפרש את המקרא בלי התורה שבעל פה. את ההוכחה לכך הוא הביא מתוך המקרא עצמו: מצוות רבות מנוסחות בצורה תמציתית ביותר, באופן שלא תמיד ברור כיצד יש לקיימן - לדוגמה מאילו חומרים לבנות סוכה ומה מידותיה. רס"ג העיד כי המטרה של חיזוק הסמכות של התורה שבעל פה הייתה כה חשובה בעיניו עד כי חרג בפירושו מפשט הפסוקים במקרים שהפשט סתר את המסורת.

♦ קראים - בשלהי המאה התשיעית קבוצות קראיות היו פזורות ברחבי האימפריה המוסלמית וגם בארץ ישראל. הקבוצות הקראיות היו שונות זו מזו אבל הן היו מאוחדות בהתנגדותן ליהודים, שהם כינו "רבנים", בשל המחויבות שלהם לפרשנות של חז"ל. בין הקראים לבין היהודים הרבנים היו התנגשויות אלימות והקנטות הדדיות, אך גם קשרים חברתיים ואף קשרי נישואים.

הפולמוס נגד הקראים

■ מתוך פירוש רס"ג לפסוק "עין תחת עין שון תחת שון יד תחת יד רגל תחת רגל" (שמות כא, כד) אמר רב סעדיה: לא נוכל לפרש זה הפסוק כמשמעו. כי אם אדם הכה עין חברו, וסרה שלישית אור עיניו [ראייתו נפגעה פגיעה חלקית - שליש], איך יתכן שיוכה כזאת בלי תוספת ומגרעת? אולי יחשיך אור עינו כולו? ויותר קשה הכויה והפצע והחבורה. כי אם היו במקום מסוכן אולי ימות, ואין הדעת סובלת [פירוש מילולי].

אמר לו בן זוטא [כינוי לפרשן קראי]: והלא כתוב במקום אחר "כִּפְאֶשֶׁר יִתֵּן מוֹם בְּאָדָם כֵּן יִנָּתֶן בּוֹ?" [ויקרא, כד, כ].

והגאון השיב לו: יש לנו בי"ת תחת על. והנה טעמו כן ינתן עליו עונש [לאות ב' אין משמעות של מיקום המכה וכוונת הפסוק היא שיש להשיט עליו - ולא לתת בו-בגופו - את המכה].

ובן זוטא השיב לו: "כִּפְאֶשֶׁר עָשָׂה כֵּן יַעֲשֶׂה לוֹ" [ויקרא, כד, יט].

והגאון השיב: הנה שמשון אמר "כִּפְאֶשֶׁר עָשָׂה לִי כֵן עֲשִׂיתִי לָהֶם" [שופטים, טו, יא] ושמשון לא לקח נשותיהם ונתנם לאחרים, רק גמולם השיב להם.

ובן זוטא השיב: אם היה המקרה עני מה עונשו?

והגאון השיב: אם עָוַר יַעוּר עֵין פִּיקַח מַה יַעֲשֶׂה לוֹ? כי העני יתכן שיעשיר וישלם, רק העוור לא יוכל לשלם לעולם. והכלל לא נוכל לפרש על דרך מצוות התורה פירוש שלם, אם לא נסמך על דברי חז"ל. כי כאשר קבלנו התורה מן האבות, כן קבלנו תורה שבעל פה אין הפרש ביניהם. (מובא בתוך פירוש ראב"ע לפסוק זה)

1. כתבו את הפירוש בלשונכם.
2. מדוע רס"ג סבר כי אין לפרש את הפסוק "עין תחת עין" לפי הפשט?
3. מה השיב הקראי לדוגמאות של רס"ג?
4. מה אפשר להסיק מהפירוש על המחלוקת של רס"ג עם הקראים?

אתגר אחר שהתמודדו עמו הפרשנים שחיו בארצות האסלאם היה הטענה של האסלאם שהיהודים זייפו את התנ"ך כדי להעלים ממנו רמז לשליחותו של מוחמד (עמ' 28). רס"ג הסביר כי לא ייתכן שינוי בנוסח התורה, שהרי בתורה עצמה יש פסוקים המבטיחים את נצחיותה.

הפרשנים היו מודעים גם להשקפות המדע בזמנם, ואחדים מהם שילבו מושגים מדעיים בפירושיהם. לדוגמה, רס"ג מיון את עשר מכות מצרים לפי ההשקפה, שהייתה רווחת בתקופתו, שהעולם מורכב מארבעה יסודות: אדמה, מים, אש ורוח. הוא הכיר גם את העמדה שכדור הארץ עגול ושילב זאת בפירושו: "וזה לפי שהצורה המעוגלת היא המושלמת ביותר" (מתוך ההקדמה לפירוש למחצית השנייה של ספר שמות). לעומת זאת ראב"ע התנגד לדיונים בשאלות פילוסופיות ובעניינים מדעיים במסגרת פירוש התורה ולא כלל אותם בפירושו.

פרשני המקרא מתמודדים עם הפרשנות הנוצרית

הפרשן הראשון למקרא באירופה הנוצרית היה **רבי שלמה יצחקי, רש"י** (1105-1040), מנהיג הקהילות בצפון צרפת. רש"י נודע בכינוי **פרשנדתא** - מפרש הדת; הוא כתב פירוש שהקיף את רוב המקרא ואולי את כולו, ופירושו כנראה היה הספר הראשון שנדפס בעברית (1475).

בין החוקרים יש חילוקי דעות אם רש"י כתב את פירושו רק מתוך רצון לפתור את הקושי הלשוני שהפסוק מעורר או שהייתה לו גם מגמה חינוכית. החוקרים הסבורים כי לרש"י הייתה מגמה חינוכית מביאים דוגמאות ממדרשי חז"ל ששילב בפירושו וכן אמירות שנועדו לחזק את היהודים באמונתם. לדוגמה, הפירוש של רש"י לפסוק "הולך דודי למישרים" (שיר השירים ג, י): "זהירה אני להשיב לכם שאעמוד באמונתי". בתחילת פירושו לכל אחד מחמשת חומשי תורה הדגיש רש"י את שבחם של ישראל, גילויי חיבתו של ה' אליהם כנגד הטענה של הנוצרים שהבחירה עברה אליהם.

בפרשנות המקרא בצפון צרפת המשיך **רבי שמואל בן מאיר, הרשב"ם** (1085 בערך-1174), נכדו של רש"י וגם תלמידו. הרשב"ם העיד על עצמו כי בפירושו קיים פולמוס עם הנצרות. כנגד טענת הנוצרים שהגלות הייתה תוצאה של דחיית הבשורה הנוצרית, הרשב"ם הדגיש כי הגלות הייתה עונש על חטאי העם. כדי לעודד את היהודים בגלות הזכיר הרשב"ם את החסידים שעשה ה' לעם בעבר והדגיש את התקווה לנקמה של ה' באומות המשעבדות.

נושא אחר שעמד במוקד הפרשנות הנוצרית היה חטא העגל. הנוצרים פירשו את החטא כביגדיה של העם בה', אולם הרשב"ם המעיט בחומרת החטא והסביר כי ישראל לא התכוונו לעבוד עבודה זרה. בניגוד לנצרות, שביטלה את חשיבות המצוות והדגישה את כוונת הלב, הרשב"ם ראה במצוות את מגמתה העיקרית של התורה. לפי גישתו אפילו הסיפורים בתורה נועדו ללמדנו פרטי מצוות.

גם הרמב"ן (עמ' 66) עסק בפולמוס עם הנצרות. לפי הרמב"ן בחטא העגל עם ישראל הוא שהפר את הברית ולא ה', והראיה לכך היא הציווי למשה לכתוב לוחות שניים (שמות לד, כו). הרמב"ן הודה: "הגלות ארך עלינו מאד, לא נודע קצו כשאר הגלויות, ואנחנו בו כמתים"; אך הוא טען כי אין להתיימש (פירושו לבראשית מז, כח). נוסף לדברי העידוד האלה טען הרמב"ן כי תנאי החיים של היהודים אינם כה גרועים, וזאת על סמך המצב הכלכלי הטוב באופן יחסי של יהודי ספרד במאה השלוש עשרה.

הפולמוס עם הנצרות בפרשנות המקרא

■ מתוך פירוש הרמב"ן לפסוק "אמרתי אפאיהם אשבייתה מאנוש זכרם" (דברים לב, כו)

[...] ועל כן ראוי מדין הרצון שהיה בבריאת העולם, שיהיה רצון מלפניו להקים לו לעם כל הימים, כי הם הקרובים אליו והיודעים אותו מכל העמים. וזה טעם כי ידן ה' עמו ועל עבדיו יתנחם [פסוק לו], שיזכור ה' ברחמים כי הם עמו מאז, ויזכור כי הם עבדיו שעמדו לו בגלותם כעבדים לסבול הצרות והשעבוד, וכעניין שנאמר [ישעיהו סג, ח]: "ויאמר אך עמי המה בנים לא ישקרו". וכבר רמזתי בבריאת האדם סוד נשגב ונעלם צריך ממנו שנהיה לו לעם והוא יהיה לנו לאלוהים.

1. מהו ההסבר של הרמב"ן לבחירה של ה' בעם ישראל?

2. לפי פירוש זה, מהי מטרת הגלות?

פרשני המקרא מגיבים לאירועים בזמנם

אחד העקרונות שחזר עליהם הרמב"ן הוא: "כל מה שאירע לאבות סימן לבנים" (בפירושו לבראשית יב, ו). לפי עיקרון זה הסיפורים על מריבות הרועים בימיו של יצחק אבינו לא התרחשו רק בעבר, אלא מלמדים על השנאה לישראל בכל הדורות. בדברים אלו ביקש הרמב"ן לעודד את היהודים: תולדות הגלות והגאולה של עם ישראל רמוזים בסיפורי האבות.

הרמב"ן חשש שתהליך ההתרחקות מהיהדות שהחל בימיו בשכבות הגבוהות יתרחב, ולכן הוא ניסה להראות את התכלית והתועלת שיש בכל מצווה ומצווה. הוא חזר והדגיש כי אי-ידיעתנו את טעם המצווה אינה מעידה על היעדר טעם למצווה אלא על מגבלות שכלנו. הרמב"ן ניסה לקרב את פסוקי התורה אל המציאות המוכרת בימיו ויישב נושאים רבים על פי ידיעותיו בהיסטוריה.

פרשנות שמשלבת התייחסות לאירועים היסטוריים מאפיינת גם את הפירוש למקרא שכתב רבי **יצחק אברבנאל** (1437-1508). האברבנאל היה שר האוצר של מלך פורטוגל עד שנאלץ ב-1483 לברוח לספרד בעקבות עלילה שהיה שותף לקשר נגד המלך. גם בספרד הוא התמנה לתפקיד שר האוצר של הממלכות קסטיליה ואראגון עד הגירוש ב-1492. לאחר הגירוש שימש שר בכיר בממלכת נפולי באיטליה. בפירושו הוא תיאר בפרטי פרטים את סדרי החיים בתקופת המקרא ואת צורת השלטון בימי השופטים והמלכים והשווה אותם לצורת השלטון בימיו.

כמו פרשנים אחרים שחיו בספרד, האברבנאל האמין כי האדם חייב להכיר את כל תחומי הידע ולהשתלם בהם. השכלתו הרחבה והיכרותו עם הספרות הפילוסופית באו לידי ביטוי בפירושו. הוא העיד כי פירושו נועד ליישב את הכתובים עם השכל עד ש"לא יחלוק השכל על הדת" (בפירושו לבראשית ב). הוא לא נרתע מלהביא בפירושו גם מדברי הנוצרים. והנוצרים, מצדם, מצאו לנכון לתרגם כמה מפירושו ללטינית, בשל הידיעות הרבות הנמצאות בהם.

האברבנאל חזר בפירושו על הזיהוי בין עשו-אדום לבין הנצרות. לפי האברבנאל אדום היא רומא, ובשם זה נכללים כל הנוצרים. הגאולה תבוא בעקבות מלחמה בין הנוצרים ובין המוסלמים שתסתיים בנפילת ממשלות אדום וישמעאל גם יחד. תקוותו של האברבנאל לגאולה עמדה במבחן קשה לנוכח גירוש יהודי ספרד. ברוב כאבו הוא כתב: "ראיתי אלהים פנים אל פנים נלחם בעמו, חבל נחלתו".

שאלות לסיכום הסעיף: פרשנות המקרא מעצבת אמונות ודעות (עמ' 134-138)

1. א. ציינו את הנושאים המופיעים בפרשנות ימי הביניים.
ב. הביאו דוגמה לפירוש על דרך הפשט.
2. בחרו אחד מפרשני התורה והביאו דוגמה לפירוש שלדעתכם מתמודד עם הפרשנות הנוצרית או עם אתגרי התקופה.
3. רס"ג בפירושו לפסוק "וינחם ה' כי עשה את האדם" (בראשית ו, ו) הבהיר כי למילה "וינחם" יש משמעויות אחדות, שרק אחת מהן היא חרטה.
א. מהי המשמעות המוטעית שביקש רס"ג למנוע בפירוש זה?
ב. מהו עיקר האמונה שהפירוש מבסס?

פרשנות התלמוד בימי הביניים

חכמים בארצות האסלאם מפרשים את התלמוד

ראשיתה של **פרשנות התלמוד** בתקופת הגאונים (עמ' 78), אך רק פירושים מעטים ממנה הגיעו לידינו. פירושי הגאונים לא היו פירוש רצוף לכל התלמוד אלא פירוש של מילים, סוגיות או מסכתות, והם היו פירושים קצרים.

ראשיתה של פרשנות שיטתית לתלמוד מיוחסת לרבונו חננאל בן חושאל (965 בערך-1056), שהיה אחד מראשי הישיבה בעיר קירואן ושימש גם אב בית הדין בעיר. הפירוש שכתב רבונו חננאל הוא מעין תמצית של הסוגיה בתוספת הסבר של המקומות הקשים להבנה. לפעמים הוא רק העתיק את הסוגיה כדי לקבוע את הנוסח הנכון שלה. רבונו חננאל הקפיד על כתיבה פשוטה ובהירה ועל נוסח מדויק, ולשם כך אף השתמש בכתבי יד של התלמוד שהיו לפניו. נוסף על כך הוא ריכז והשלים את **כללי הפסיקה** ♦ שהיו מקובלים בתקופות קודמות והראה כיצד יש לפסוק הלכה מן התלמוד.

הפירוש של רבונו חננאל פתח תקופה חדשה בלימוד התלמוד מבחינה זו שהוא אפשר לימוד עצמאי של יחידים גם במקומות שהיו רחוקים מהמרכז הבבלי, והוא התקבל גם במרכזי התורה באשכנז.

חכמים באשכנז מפרשים את התלמוד

פרשנות התלמוד באשכנז החלה רק בימיו של הרגמ"ה (עמ' 100). חוקרים מניחים שהפירוש של הרגמ"ה, שנדפס בכמה מסכתות, הוא למעשה אוסף פירושים שנכתבו בישיבת מגנצא, שבראשה עמד הרגמ"ה, ומכונים **פירושי מגנצא** ♦.

בית המדרש של רש"י, וורמס, גרמניה (דגם)

הפירושים המיוחסים לרגמ"ה הגיעו לידינו דרך **פירוש רש"י** לתלמוד. הפירוש של רש"י לתלמוד מלווה את הלומד צעד אחר צעד בהבנת הסוגיה והוא ממעט בהבאת קושיות ותירוצים. רש"י נצמד לגבולות הסוגיה ורק לעיתים רחוקות הוא מקשה על הסוגיה שדן בה ממקום אחר. בפירושו הוא מקפיד על הלשון, הסגנון והעריכה ונמנע מחזרות. פירוש רש"י לתלמוד נהיה עד מהרה לחלק בלתי נפרד מלימוד התלמוד. עם הופעת הדפוס במאה החמש עשרה צורף פירוש רש"י לכל מהדורות הש"ס: במרכז העמוד מופיע הטקסט התלמודי ובחלק הפנימי של העמוד הפירוש של רש"י.

♦ **כללי הפסיקה** - כללים לפסיקת הלכה שנוסחו בתקופה שאחרי חתימת התלמוד. אחד הכללים, "הלכה כבתראי", היה שיש לפסוק את ההלכה לפי דעת החכמים האחרונים. על פי כלל זה, במקרה של חילוקי דעות יש לפסוק הלכה על פי חכמי הדור שחיו עד דורם של אב"י ורבא, כלומר עד אמצע המאה הרביעית, אבל מאז ואילך יש לפסוק כדעת החכמים האחרונים.

♦ **פירושי מגנצא** - פירושים שנכתבו ונערכו בישיבת מגנצא מאמצע המאה האחת עשרה ועד ראשית המאה השתים עשרה. הפירוש הקיף את כל מסכתות הש"ס, אך עם הופעת פירושו של רש"י חדלו המעתיקים להעתיקו.

בעלי התוספות מפרשים את התלמוד בדרך חדשה

פירוש רש"י לתלמוד היה הבסיס לפירוש שכתבו בעלי התוספות - קבוצה של כארבע מאות תלמידי חכמים שפעלו במאות השתים עשרה והשלוש עשרה בעיקר בצפון צרפת ומיעוט גם באנגליה ובאיטליה. השם "בעלי התוספות" מבטא את תפיסתם העצמית כמי שמוסיפים לפירוש רש"י על התלמוד ולא כותבים פירוש חדש. רוב רובה של היצירה של בעלי התוספות היא מעשה ידיהם של רבנו תם (עמ' 106) ושל רבי יצחק, המכונה "הרי" הזקן" (נפטר בשנת 1198). התוספות המופיעות בימינו על דף התלמוד הן עיבודים מהמאה השלוש עשרה לדבריהם.

דרך הלימוד של בעלי התוספות דמתה לדרך הלימוד שהייתה נהוגה בישיבות בבל מבחינה זו שהתנהל דיון משותף של תלמידים ומורים על התלמוד ועל מפרשיו. הרשימות שרשמו התלמידים על מהלך הדיון שהתנהל בישיבה נקראו כנראה "תוספות פלוני התלמיד שנכתבו לפני פלוני הרב". כשהתלמידים עברו לישיבה אחרת הם הביאו אתם את החידושים של בית המדרש שלהם, וחידושים אלו צוינו כ"תוספות של בית מדרש פלוני". כך הופיעו קובצי תוספות רבים, שכל אחד נושא שם של חכם או של בית מדרש.

בעלי התוספות אספו מן התלמוד קטעים שדנו באותו נושא ובחנו את הדומה והשונה ביניהם. הם יצאו מנקודת הנחה שבדברי התלמוד אין סתירה אלא שמדובר בדיונים במצבים שונים זה מזה. הם גם השוו את הסוגיה עם מקורות אחרים מברייתות, מהתוספתא וממדרשי הלכה, ולבסוף הם הסיקו מסקנה, שיכולה הייתה לשמש אותם לתקופתם. בעלי התוספות בדקו נוסחים שונים של התלמוד וקבעו את הנוסח הנכון.

הפירושים של בעלי התוספות השלימו את מפעלו של רש"י בהפיכת התלמוד לנחלת הכלל, עד שבמאות השתים עשרה והשלוש עשרה דחק לימוד התלמוד את מקומו של לימוד המקרא והיה לעיסוק העיקרי של תלמידי חכמים באשכנז.

פירוש הרמב"ן מאחד בין שיטות פרשנות שונות זו מזו

המאפיין העיקרי של פירוש הרמב"ן לתלמוד הוא העלאת חידושים, ולכן הרמב"ן כינה את פירושו בשם "חידושים". דרך זו אפיינה גם את בעלי התוספות, אך בניגוד להם פירוש הרמב"ן אינו פירוש רצוף לסוגיה. נוסף על כך, בהתאם למסורת הספרדית הביא הרמב"ן במסגרת פירושו כללים שהתלמוד פוסק לפיהם, לדוגמה הכלל שהתלמוד אינו נוהג להסביר משנה על פי דעה שנדחתה.

פירוש הרמב"ן לתלמוד השפיע על מפרשי התלמוד בספרד במאות השלוש עשרה והארבע עשרה, ובמיוחד על הרשב"א (עמ' 146). פירוש הרשב"א הצטיין בשפה בהירה וביכולת הבעה יוצאת דופן עד כי יש הטוענים כי תרומתו של הרשב"א ללימוד התלמוד שווה בערכה לתרומה של כל מפעלם של בעלי התוספות גם יחד.

חותם המיוחס לרמב"ן < החותם
התגלה ב-1972 ליד עכו.

פרשנות התלמוד

■ מתוך פירוש רבנו חננאל למסכת ברכות ו ע"א

תניא: אבא בנימין אומר: אין תפילה של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת שנאמר: לשמוע אל קרנה ואל התפלה [מלכים א ח, כח]. במקום רנה שם תהא תפלה. אמר רבין בר רב אדא אמר רבי יצחק: מניין שהקב"ה מצוי בבית הכנסת? – שנאמר [מזמור לאסף]: אֱלֹהִים נִצָּב בְּעֶדְתְּ אֵל [בקרב אלהים ישפט] [תהילים פב, א].

רבנו חננאל: ומניין שכבודו של הקב"ה מצוי.

1. הסבירו מהו הדיוק שהוסיף רבנו חננאל על דברי התלמוד.

■ מתוך פירוש של בעלי התוספות למסכת ברכות ה ע"א

תניא: רבי שמעון בן יוחאי אומר: שלש מתנות טובות נתן הקדוש ברוך הוא לישראל וכולן לא נתנן אלא ע"י יסורין אלו הן תורה וארץ ישראל והעולם הבא. תורה מניין? שנאמר אֲשֶׁרִי הִגְבֵּר אֲשֶׁר תִּסְרְנוּ [...] ומתורתך תלמדנו [תהילים צד, יב]. בעלי התוספות: מתורתך תלמדנו. כלומר מתורתך אנו למדין אותו.

1. מהו הרעיון המובע בדברי רבי שמעון בר יוחאי?

2. כיצד התלמוד מוכיח את דברי רבי שמעון בר יוחאי?

3. מה בעלי התוספות מוסיפים בפירושם?

■ מתוך פירוש הרמב"ן למסכת חולין צד ע"א

וטעם מה שכתבתי במנהג ההכרזה [על כך שיש בעיה בכשרות הבשר], מדברי רבותינו הצרפתים ז"ל למדתי והוספתי לקח, ותורתנו שלהם היא.

1. מה היה יחסו של הרמב"ן לבעלי התוספות?

שאלות לסיכום הסעיף: פרשנות התלמוד בימי הביניים (עמ' 139-141)

1. מה מאפיין את שיטתם של כל אחד מפרשני התלמוד המוזכרים בפרק?

2. לפי רבנו תם, "כשיש בתלמוד חייב במקום אחד ופטור במקום אחר, אנו מתרצים יפה" (ספר הישר, סימן נו).

באילו דרכים תירצו בעלי התוספות סתירות בדברי חכמים?

3. מדוע פירוש הרמב"ן נחשב לפירוש המשלב בין שיטות שונות?

פסיקת הלכה בימי הביניים

הגאונים מחברים ספרי הלכות

ההלכה הייתה בסיס ההתנהגות של היחיד ושל הקהילה והיא נתפסה כביטוי השלם של רצון ה'. ואולם, בפסיקת ההלכה היה קושי, שכן במשנה ובתלמוד בדרך כלל אין סיכום של המחלוקת, אלא רק הצגת הדעות השונות של התנאים או האמוראים. נוסף על כך, הלכות בנושא מסוים, למשל שמירת שבת, מופיעות במפוזר במסכתות אחדות.

החל במאה השמינית, בעקבות ההתפשטות של לימוד התלמוד, החלו להיכתב ספרי הלכות ופסקים. מחברי הספרים ביקשו להקל על פסיקת ההלכה וגם לשמור על אחדותה. מניע אחר לכתיבת הספרים היה הצורך לבסס את התורה שבעל פה לנוכח התפשטות הקראות.

אחד מספרי ההלכה הראשונים שנכתבו אחרי התלמוד היה הספר **הלכות פסוקות**, והוא מיוחס לרב יהודאי גאון, ראש ישיבת סורא (בשנים 757-761). בספר כלולות כל ההלכות שנוהגות בזמן הזה, כלומר בהיעדר מקדש, אך לא הלכות שאינן נוהגות בחוץ לארץ - כגון מעשר, תרומה ושביעית. על פי רוב ההלכות מסודרות לפי הסדר שבו הן מופיעות בתלמוד הבבלי, ולכן לא כל ההלכות הקשורות באותו נושא מופיעות במקום אחד.

בעקבות הספר "הלכות פסוקות" כתב רב שמעון קיירא, שחי במאה התשיעית כנראה בעיר בצרה שבבבל, את הספר **הלכות גדולות**. גם הספר "הלכות גדולות" נכתב לפי סדר המסכתות בתלמוד, אבל הוא מגובש יותר וכולל גם את התשובות ששלחו גאוני בבל לקהילות. נוסף על כך כלל רב שמעון קיירא בספר גם הלכות שלא נהגו לאחר החורבן, כגון דיני קורבנות. בהקדמה הוא לא תיאר את תוכן הספר או את מטרתו אלא מנה **תרי"ג מצוות**, והוא היה הראשון שמנה את המצוות. הספר נחשב לספר הלכה מחייב בעיני גאוני בבל, ובמאה האחת עשרה נפוץ הספר גם באשכנז.

ספרי הפסיקה משמיטים את המשא-ומתן התלמודי

המגמה של חיבור ספרי הלכה נמשכה בימיו של הרי"ף (עמ' 82), תלמידו של רבנו חננאל. בספר שנקרא **הלכות אלפאסי** ונכתב בארמית אסף הרי"ף את ההלכות כפי שהן מופיעות בתלמוד אבל בלא הדיון התלמודי. הרי"ף כלל בספרו גם דברי אגדה - שאפשר ללמוד מהם דינים, מנהגים או מוסר - וכן הביא גרסאות שונות למילים. עוד בחייו של הרי"ף נפוץ הספר בצפון אפריקה ובספרד, ומאוחר יותר בכל תפוצות ישראל.

השמטת המחלוקות התלמודיות מאפיינת גם את **משנה תורה**, ספרו של הרמב"ם (עמ' 82). החידוש המרכזי בספר, שנכתב בעברית, היה סידור ההלכות לא לפי סדר הופעתן בתלמוד אלא לפי נושאים. את הנושאים ערך הרמב"ם בארבעה עשר ספרים - כל ספר מחולק לפרקים, וכל פרק לסעיפים. בשל החלוקה הזאת נקרא הספר גם בשם **היד החזקה** (המספר ארבע עשרה באותיות - י"ד). חידושים נוספים בספר "משנה תורה" היו שהוא כלל את כל ההלכות, גם הלכות לעתיד לבוא, כגון הלכות קורבנות.

הספר "משנה תורה" עורר ביקורת. מתנגדיו של הרמב"ם טענו כי הבאת המחלוקות וריבוי הדעות מאפשרת לפוסק להכריע את הדין לעתים דווקא מתוך הסתמכות על דעת יחיד; כמו כן הם טענו שהשמטת המחלוקות נוגדת את התפתחות ההלכה ואת הכלל "אלו ואלו דברי אלהים חיים". רבי אברהם בן דוד מפושקירה, הראב"ד♦ שעמד בראש המבקרים טען כי היעדר המקורות אינו מאפשר דיון הלכתי, במיוחד שהרמב"ם לא הסביר מדוע נטה לדעה אחת ולא לאחרת.

ביקורת על הספר התעוררה גם בשל האמונות והדעות שהרמב"ם כלל בספר המדע: הרמב"ם ייחס חשיבות מרובה ללימוד הפילוסופיה, שאותה הוא כינה "החכמה", וכלל אותה בהלכות תלמוד תורה כחלק מלימוד התורה שבעל פה. ההתנגדות לא הועילה, ו"משנה תורה" היה לספר ההלכה שהסתמכו עליו גם הדורות הבאים אחריו. יש קהילות, כמו קהילות יהודי תימן, שקיבלו על עצמן שלא להורות הלכה כי אם על פי ספר זה בלבד. גם החשש שמא חיבור של ספרי פסיקה יביא להתמעטות של לומדי התורה לא התממש.

תעודה

מטרת חיבור הספר "משנה תורה"

■ מתוך הקדמת הרמב"ם

ובזמן הזה תכפו צרות יתרות, ודחקה שעה את הכול, ואבדה חכמת חכמינו, ובינת נבוינו נסתתרה; לפיכך אותן הפירושיין [לתלמוד] והתשובות וההלכות שחיברו הגאונים, וראו שהם דברים מבוארים, נתקשו בימינו, ואין מבין ענייניהם כראוי אלא מעט במספר. ואין צריך לומר, התלמוד עצמו: הבבלי, והירושלמי, וספרא, וספרי, והתוספתות – שהן צריכין דעת רחבה ונפש חכמה וזמן ארוך [...]

וראיתי לחבר דברים המתבררים מכל אלו החיבורין, בעניין האסור והמותר והטמא והטהור עם שאר דיני תורה: כולן בלשון ברורה ודרך קצרה, עד שתהא תורה שבעל פה כולה סדורה בפי הכול – בלא קושיה ולא פירוק [תירוצ], ולא זה אומר בכה וזה אומר בכה, [תרוץ] אלא דברים ברורים קרובים נכונים. [...] לפיכך קראתי שם חיבור זה משנה תורה – לפי שאדם קורא תורה שבכתב תחילה, ואחר כך קורא בזה, ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה, ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם.

■ מתוך מכתב הרמב"ם לתלמידו יוסף בן עקיני

דע כי לא חיברתי את החיבור הזה כדי להיות גדול בישראל [...] אלא לכתחילה חיברתי אותו [...] בעבור עצמי, כדי להיפנות מהחקירה והחיפוש אחרי [ההלכות] הדרושות, ולמען עת הזקנה, ולשם ה' יתברך. כי [...] קנא קנאתי לה' אלהי ישראל בראותי אומה שאין לה ספר כולל [...] ואין לה דעות אמיתיות ומדויקות על כן עשיתי מה שעשיתי לשם שמים. (אגרות הרמב"ם,

מהדורת ד"צ בנעט, עמ' 50)

1. מה היו הסיבות ומה היו המטרות של הרמב"ם בכתיבת "משנה תורה"?

2. איזו מהמטרות יכולה לעורר התנגדות?

♦ רבי אברהם בן דוד מפושקירה, הראב"ד (1120 בערך-1198) - ראש ישיבה בעיר פוסקויר (Posquière) שבחבל פרובנס שבצרפת. היה פרשן תלמוד ונודע בהתנגדותו לפלפולים של בעלי התוספות.

הרא"ש ובנו משלבים בין שיטות שונות

אחדים מהמחברים של ספרי ההלכה לאחר הרמב"ם הלכו בדרכו וסידרו את ההלכות לפי נושאים, ואחרים חזרו לחבר ספרי הלכה בשיטה שעקבה אחר סדר המסכתות בתלמוד. לדוגמה, **רבנו אשר בן יחיאל, הרא"ש**, טען כי פסיקת ההלכה חייבת להתבסס ישירות על התלמוד. בספרו **פסקי הרא"ש** הוא הלך בדרכו של הרי"ף: פירש את הסוגיה התלמודית, הבהיר את הבעיות ההלכתיות שנובעות ממנה ואת מגוון הדעות בקרב הפוסקים ולבסוף הכריע את ההלכה. החידוש בספרו של הרא"ש היה שהוא כלל הלכות שהרי"ף לא הביא בספרו וכן דעות של חכמי ספרד ואשכנז. מבחינה זו הספר שילב בין הפסיקה הספרדית לבין שיטתם של בעלי התוספות, שבה ניתן מקום לדעות שונות, ורק לאחר הדיון בכל דעה מושגת ההכרעה.

את הספר "פסקי הרא"ש" קיצר רבי יעקב, בנו של הרא"ש, ועל בסיס הספר המקוצר כתב ספר חדש בשם **ארבעה טורים**. כל חלק מארבעת חלקי הספר (טורים) עוסק בנושא מסוים בחיי היהודי: טור אורח חיים עוסק בענייני היום-יום, כגון הלכות הקימה בבוקר, ברכות, תפילה, קריאת שמע, הישיבה לסעודה, מועדי השנה ועוד; טור יורה דעה עוסק בענייני איסור והיתר, שחיטה, עבודה זרה, טהרה, לימוד תורה וכבוד תלמיד חכם ועוד; טור אבן העזר עוסק בענייני אישות ומשפחה; וטור חושן משפט עוסק בעיקר בדיני ממונות, דיניות וכיוצא בזה. על שם הספר נקרא רבי יעקב **בעל הטורים**.

מבנה הספר "ארבעה טורים" היה דומה לספר "משנה תורה" מבחינה זו שהוא נכתב לפי נושאים - אבל בניגוד לרמב"ם, רבי יעקב ציין את מקורותיו ואת חילוקי הדעות בין הפוסקים שקדמו לו. בפסיקה הלך רבי יעקב בעקבות הרי"ף, ובמקרים שהפוסקים חלקו על הרי"ף, הכריע רבי יעקב לרוב כדעת אביו הרא"ש.

אחרי מותו של הרא"ש, בעקבות המגפה השחורה והפגיעה בקהילות היהודיות (עמ' 63), החלה תקופה של ירידה ביצירה ההלכתית באשכנז. הספרים שנכתבו התמקדו בעיקר במנהגים ובהלכות לפי מקצוע, כגון הלכות מילה למוהלים או הלכות כתיבת ספר תורה לסופרי סת"ם. הכתיבה של ספרי פסיקה מקיפים התחדשה רק במאה השש עשרה.

ארבעה טורים, נדפס ב-1610, גרמניה

1. זהו את הדמויות והסמלים שעל כריכת הספר.

♦ **רבנו אשר בן יחיאל, הרא"ש** - נולד באשכנז, סמוך לשנת 1250. היה תלמידו של המהר"ם מרוטנבורג, ובעקבות מאסרו של המהר"ם (עמ' 56) ברח לספרד. בתחילה הגיע לברצלונה, אך מאוחר יותר מונה לראש בית הדין בטולדו. יצירתו כוללת פסיקת הלכה, פירוש לתורה וחיבור בענייני מוסר ויראת שמים בשם "אורחות חיים".

ה"שולחן ערוך" מתקבל בכל תפוצות ישראל

את ההלכות בספר "ארבעה טורים" סיכם **רבי יוסף קארו** ♦ בספר **שולחן ערוך**. בשם זה הוא רמז לדימוי שהשתמש בו חז"ל בבואם להמחיש את האופן המסודר שבו מסר משה רבנו לבני ישראל את החוקים וההלכות. הספר "שולחן ערוך" נכתב על פי המחבנה והסדר של הספר "ארבעה טורים", ואף שמות חלקיו זהים: אורח חיים, יורה דעה, אבן העזר וחושן משפט. אבל בפסיקת ההלכה, בלשון ובסגנון המשיך רבי יוסף קארו את דרכו של הרמב"ם ב"משנה תורה". הספר "שולחן ערוך" התקבל בכל תפוצות ישראל, והיה לספר שמתבססים ומסתמכים עליו מרבית הפוסקים עד ימינו.

גם **רבי משה איסרליש, הרמ"א** ♦, כתב ספר על "ארבעה טורים", אבל משנודע לו על הספר "שולחן ערוך" החליט בצניעותו לגנוז את ספרו. הרמ"א סבר שלעם ישראל צריך שיהיה רק "שולחן ערוך" אחד. עם זאת, בשל זיקתו של ה"שולחן ערוך" לפסיקה הספרדית, השונה מהפסיקה האשכנזית, כתב הרמ"א הגהות על ה"שולחן ערוך". להגהות הוא קרא "השגות", או "המפה", משום שלדבריו הוא ביקש "לפרוש מפה על שולחן ערוך". נוסף להבדלים בהלכה הייתה לרמ"א סיבה אחרת בחיבור "המפה", והיא החשיבות שייחסו באשכנז למנהג - בעוד רבי יוסף קארו פסק לפי כללים. ההגהות של הרמ"א נדפסו בתוך ההלכות שב"שולחן ערוך", ודבר זה השפיע על תפוצתו הרבה גם באשכנז. מכאן ואילך פסקו חכמי אשכנז על פי ה"שולחן ערוך" בכל מקום שהרמ"א לא חלק עליו.

שאלות לסיכום הסעיף: פסיקת הלכה בימי הביניים (עמ' 142-145)

1. רשמו את ספרי ההלכה המוזכרים בסעיף. בחרו אחד מהם והעתיקו מתוכו למחברתכם את אחת ההלכות.
2. אחד ההסברים לכתיבת הספר "הלכות פסוקות" היה שיוכלו "לעיין בהם ולסמוך על דבריהם בני אדם שאין מספיקים לסדרים ולמסכתות".
 - א. למי הספר "הלכות פסוקות" מיועד?
 - ב. לפי הסבר זה, מהו תפקידו של הספר?
3. יש המכנים את הספר "הלכות אלפאסי" בשם "תלמוד קטן". הסבירו מדוע.
4. רבי יוסף קארו כתב שני ספרים שהתבססו על הספר "ארבעה טורים". לאחד הוא קרא בשם "שולחן ערוך" ולאחר בשם "בית יוסף".
 - א. הסבירו את משמעות השם "שולחן ערוך".
 - ב. בררו מה היה תפקידו של יוסף במצרים. מה אפשר ללמוד מכך על מטרת הספר ועל האופן שבו ראה רבי יוסף קארו את מפעלו?
5. יש הסבורים כי בזכות הגהות הרמ"א נהיה ספרו של רבי יוסף קארו ל"שולחן ערוך עם מפה פרושה עליו ומתוקן לסעודה".
 - א. הסבירו את הדימוי בלשונכם.
 - ב. מדוע חש הרמ"א צורך לכתוב הגהות ל"שולחן ערוך"?

♦ **רבי יוסף קארו** (1488-1575) - נולד בספרד, אך בעקבות הגירוש נאלצה משפחתו לנדוד ממנה. המשפחה הגיעה לליסבון שבפורטוגל ומשם לקושטא. בין 1523 ל-1536 התגורר בעיר ניקופול בבולגריה ובה הקים את בית הכנסת והישיבה בית יוסף. בשנת 1536 עלה לארץ ישראל והתיישב בצפת. רבי יוסף קארו כתב את הספרים "כסף משנה" על "משנה תורה" לרמב"ם; "בית יוסף" על ארבעה הטורים של רבי יעקב; "שולחן ערוך" סיכום ההלכות שבארבעה טורים; "אור צדיקים" על כללי התלמוד; ו"מגיד מישרים" על התגלות מגיד שהתגלה לו.

♦ **רבי משה איסרליש, הרמ"א** (1520-1572) - נחשב לגדול פוסקי אשכנז במאה השש עשרה. דיין בבית הדין בקרקוב וראש ישיבה שהקים בעיר. הרמ"א למד פילוסופיה וכן מדעים.

ספרות השו"ת

תשובות הגאונים כמקור לפסיקת הלכה

בצד חיבור של ספרי פסיקה התהוותה ספרות של שאלות ותשובות, ובקיצור שו"ת. **ספרות השו"ת** התפתחה בתקופת הגאונים - כאשר יחידים וקהילות שלחו אליהם שאלות במקרים של חילוקי דעות כיצד יש לפרש את ההלכה, במצבים שלא הייתה תשובה מפורשת בספרות הקיימת, או במטרה לערער או לאשר פסיקה מקומית. התשובות שכתבו הגאונים הראשונים היו בדרך כלל קצרות, והם הסתפקו בתשובה לנושא שנשאלו עליו. לעומת זאת, התשובות של הגאונים האחרונים היו ארוכות, ויש מהן שנכתבו כספרים שלמים.

ספרי התשובות שכתבו הגאונים האחרונים עוסקים לא רק בהלכה אלא גם בענייני אמונות ודעות ובשאלות עקרוניות, כגון תוקף התורה שבעל פה ופרשנות המקרא. דוגמה לתשובה מסוג זה היא **סדר רב עמרם גאון** - סידור שכתב ראש ישיבת סורא במאה התשיעית רב עמרם גאון בתשובה לבקשה שהופנתה אליו לכתוב את סדר התפילות והברכות של כל השנה. דוגמה אחרת היא **איגרת רב שרירא גאון**, שעמד בראש ישיבת פומבדיתא בשנים 967-998. בתשובה לשאלה שהגיעה מקירואן כיצד נכתבה המשנה, תיאר רב שרירא גאון את השתלשלות התורה שבעל פה.

עם ירידתו של המרכז הבבלי (עמ' 81) חל שינוי באופייה של ספרות השו"ת. התשובות של הגאונים חייבו רק את הקהילה המקומית שממנה נשלחה השאלה ונוסחו בהחלטיות. לעומת זאת, נוסח התשובות של החכמים המקומיים היה פחות החלטי וגם תוכן השתנה: השאלות הצטמצמו לתחום ההלכה - ולא כמו בימי הגאונים, שהשאלות עסקו גם בפרשנות התלמוד ובעניינים אחרים.

ספרות השו"ת מתפתחת במאה השלוש עשרה

התשובות הראשונות שהגיעו לידינו מאשכנז הן התשובות שכתבו רבי קלונימוס ובנו רבי משולם בתחילת המאה האחת עשרה, אבל הם לא כתבו אותן בספר. למעשה עד המאה השלוש עשרה חכמי גרמניה וצרפת לא כתבו ספרי שו"ת. לעתים הם צירפו את תשובותיהם לחיבורים אחרים - לדוגמה, רבנו תם (עמ' 106) צירף את התשובות שכתב לספרו **ספר הישר** הראשון מחכמי אשכנז שערך את תשובותיו ואת תשובות החכמים שקדמו לו היה המהר"ם מרוטנבורג (עמ' 56), ואחדות מהן כנראה ערכו תלמידיו.

במאה השלוש עשרה בספרד נודע **רבי שלמה בן אדרת, הרשב"א** ♦ באלפי תשובותיו. יהודים מספרד, מפורטוגל, מאיטליה, מצרפת, מאשכנז ומאסיה הקטנה פנו אליו בשאלות, וכבר בחייו אספו את תשובותיו בקבצים מיוחדים. רבות מתשובות **הרשב"א** עוסקות בענייני הקהילות ובתי הדין, אך אחדות מהן עוסקות גם בהשקפות עולם.

♦ **רבי שלמה בן אדרת, הרשב"א** (1235-1310) - הרשב"א עמד בראש ישיבה בברצלונה. הוא הגן בכל כוחו על זכויותיו של הקהל ופעל לחיזוק מעמדו של המשפט העברי.

ספרות השו"ת מתמודדת עם המציאות הכלכלית

בשונה מספרי הפסקים, שבהם נכתבה ההלכה באופן עקרוני, ספרות השו"ת דנה במצבים שנוצר בהם פער בין ההלכה הכתובה לבין המציאות ההיסטורית, או קושי לקיים את ההלכה כפי שהיא כתובה במשנה או בתלמוד. הדרך של חכמי ההלכה הייתה לנסות לגשר על הפער בדרכים מגוונות. לעתים הם נקטו גישה שלפיה המציאות שהם חיים בה איננה המציאות שמדובר בה במשנה או בתלמוד ולכן מחילא אין איסור הלכתי. פוסקים אחרים פירשו את ההלכה כך שאין איסור כלל.

אחת הדוגמאות לגישות השונות היא באיסור לסחור עם גויים ביום אידם (עמ' 89). בעלי התוספות ראו שיהודים נוהגים לסחור עם נוצרים אפילו ביום החג עצמו והתירו זאת על סמך הדעה שהנוצרים בזמנם אינם נחשבים לעובדי עבודה זרה ולכן האיסור לא חל במקרה כזה. סיבות אחרות להתיר את המסחר היו "משום איבה", כלומר הרצון לקיים יחסים תקינים עם הנוצרים; וכן התלות הכלכלית של היהודים במסחר עמם.

רבנו תם, שבעצמו התפרנס ממתן הלוואות בריבית ומייצור יין, נקט שיטה אחרת להתיר את המסחר: את האיסור "לשאת ולתת עמהם" הוא הבין כאיסור שחל רק על מסחר בכלי פולחן נוצרי, ומחילא אין האיסור חל על קשרי מסחר אחרים. מתוך גישה הלכתית זו הוא התיר מתן הלוואות לנוצרים בימי חול המועד, ובעניין יין נסך הוא סבר כי במקום שיש בו הפסד מרובה "התורה חסה על ממונם של ישראל". התשובות של רבנו תם לא נבעו מרצון להקל - רבנו תם היה משוכנע כי זכה להגיע אל פירושן האמיתי של הסוגיות שעסק בהן ולחשוף את ההיתר הטמון בהן.

דוגמה נוספת להתמודדות ההלכה עם המציאות הייתה בנושא הריבית. האמוראים פסקו כי ההיתר לקחת ריבית מגוי הוא רק לתלמיד חכם, וכך פסק גם רבנו חננאל. במאה השתים עשרה, משהפכה ההלוואה בריבית לעיסוק העיקרי של היהודים בארצות הנצרות, פסק הרמב"ן כי היא מותרת לכל אדם "כדי חייו" [לצורך קיום בסיסי בלבד], ואפילו מותר לקחת ריבית בשיעור גבוה יותר "כדי להעשיר". לפסיקתו של הרמב"ן הצטרף הרשב"א, והוא הסביר את ההיתר בכך שבימיהם כל אדם נחשב לתלמיד חכם, וכן בשל העול הכלכלי.

הנחת היסוד שעמדה לנגד עיניהם של הפוסקים הייתה שהיהודים הם "קהל קדוש" הרוצה לשמור על ההלכה, ואם נראה שקיים פער בין המציאות לבין ההלכה יש לבחון מהי ההלכה במקרה זה. במתן ההיתר הם חשו כי הם משמרים את רציפותה של ההלכה ובכך מבטיחים את קיומה.

שאלות לסיכום הסעיף: ספרות השו"ת (עמ' 146-147)

1. בחרו אחד מספרי הפסיקה המוצגים בפרק והסבירו מה היה החידוש בו.
2. הסבירו מדוע ספרות השו"ת נחשבת למקור היסטורי חשוב.
3. הביאו דוגמה להלכה שאתם נוהגים על פיה וציינו את מקורה באחד מספרי ההלכה המוזכרים בפרק.

לחזרה ולדין

1. בחרו שני תחומי יצירה יהודית המוצגים בפרק והסבירו מה המענה שהם נתנו לאתגרי הקיום היהודי בימי הביניים.
2. בחרו שני יוצרים המוזכרים בפרק והסבירו מה מאפיין את יצירתם.
3. מה אפשר ללמוד מההתפתחות של פסיקת ההלכה על הקשרים בין המרכזים היהודיים השונים?
4. א' גרוסמן טוען שההימנעות של גאוני בבל מכתובת פירושים לתלמוד "מקורה במבנה החברתי של הישיבה ובחששם הכבד של גאוני בבל פן יטעו חכמים המסתמכים על פירושים כתובים בפסיקת ההלכה" (תורה לשמה, עמ' 487).
א. מהו ההסבר של א' גרוסמן להימנעות של גאוני בבל מכתובת פירושים לתלמוד?
ב. כיצד לדעתכם ההימנעות מכתובת פירושים השפיעה על מעמדם של גאוני בבל?
4. לפי י' שטרן "המעבר מתשובות קצרות ופסקניות לתשובות ארוכות ומנומקות קשור באובדן ההגמוניה [עמדת בכורה] של הפוסקים" (ספרות השו"ת, עמ' 18).
א. מהו התהליך ש' שטרן מתאר ומהי מסקנתו?
ב. הביאו תשובה מאחד מספרי השו"ת המדגימה תהליך זה.
5. מספרן של השאלות והתשובות שהגיעו לידינו מוערך בין שלוש מאות אלף לחצי מיליון. מה כמות זו מלמדת על התהליך של פסיקת ההלכה?

לשון, פיוט והגות עברית בימי הביניים

פרק 13

בימי הביניים התפתחה יצירה יהודית חדשה בתחום הלשון, השירה והפיוט, ונכתבו ספרי הגות ומוסר.

מה היו החידושים בתחומים האלה? כיצד נתנה היצירה היהודית מענה לאתגרי הקיום היהודי בימי הביניים?

דקדוק ומחקר בלשון העברית

השימוש בלשון העברית מצטמצם

החל בתקופת התלמוד חדלה העברית להיות שפה מדוברת והייתה ללשון הקודש - שפת התנ"ך, התפילה והפיוט. רוב הספרות ההלכתית נכתבה בארמית, ובתקופת הגאונים גם בערבית. רק במאה העשירית חזרה העברית לשמש באופן חלקי בדיבור, בקריאה ובכתיבה של יהודים באירופה הנוצרית.

בארצות האסלאם החל במאה העשירית עיסוק שיטתי בדקדוק ובמחקר הלשון העברית, אבל לשון הדיבור היום-יומית הייתה הערבית. חוץ מהפיוטים, שרובם נכתבו בעברית, הייתה הערבית גם שפת הכתיבה של היהודים בארצות האסלאם, וספרי הגות ופרשנות נכתבו בערבית-יהודית (עמ' 95).

רב סעדיה גאון המדקדק הראשון

עד המאה העשירית היו סימני ניקוד וטעמים שהשתמשו בהם כדי לתאר את הדרך המדויקת של הקריאה בתורה, אבל לא הייתה תפיסה דקדוקית של השפה העברית. כמו בפרשנות המקרא, גם בתחום הלשון העברית נחשב רב סעדיה גאון לפורץ דרך. כנראה הספר הראשון שחיבר רס"ג היה **ספר האגרון**, והוא נועד להקל על המשוררים במלאכת החרוזה. חלקו הראשון של הספר היה מילון מסודר בסדר הא"ב של ראשי המילים, ואילו חלקו השני מסודר בסדר הא"ב של סופי המילים. נכלל בו גם חלק שעסק בשורשי המילים ובמבנה השיר. הספר נכתב בעברית, ובמהדורה השנייה הוסיף בו רס"ג תרגום ערבי לכל מילה.

ספר אחר שכתב רס"ג היה **ספר צחות לשון העברים**. הספר נכתב בערבית-יהודית וכלל תיאור שיטתי של הלשון העברית - האותיות, התנועות, הדגשים והעיצורים הגרונים - אך לא ענייני תחביר. בספר ניכרת השפעה של תורת הדקדוק הערבי וכן השפעת המושג הערבי **צחות הלשון**. לדעת רס"ג, בלא ידיעה והבנה של הדקדוק לא תהא הלשון נכונה וצחה.

♦ **צחות הלשון** - הידע הלשוני של המשכיל היהודי, המקביל לדמותו של המשכיל הערבי, ה"אדיב". הידע הלשוני נדרש כדי לקרוא את המקרא בדיוקנות ולהבינו, להתפלל תוך כדי הקפדה על הטעמים, לכתוב איגרות ולחבר שירים.

מחלוקת חריפה בין המדקדים

בעקבות רס"ג התפתח בספרד מאמצע המאה העשירית ועד אמצע המאה השתים עשרה מחקר הלשון העברית ודקדוקה. המדקדים זיהו שורשים של מילים, ביארו את משמעויותיהם וניסו להתאים את מערכת המושגים של הדקדוק הערבי ללשון העברית. הם ראו בעבודתם אמצעי שיסייע להבנה נכונה של פסוקי התורה.

אחד המדקדים, **מנחם בן סרוק** (920-970 בערך), הוזמן לקורדובה על ידי חסדאי אבן שפרוט (עמ' 83) לשמש לו מזכיר ולעסוק בחקר הלשון. **מחברת מנחם**, שכתב בעברית, הייתה המילון הראשון ללשון העברית וללשון הארמית הנמצאות במקרא. מנחם הצביע בפעם הראשונה על קיומו של **אותיות השורש**. ואולם, לדעת מנחם שורש של מילה יכול להיות מורכב מאות אחת, משתיים, משלוש, מארבע או מחמש אותיות. חידוש אחר של "מחברת מנחם" היה הניסיון לבאר את אוצר המילים של המקרא אך ורק על סמך ההקשר הענייני.

על גישה זו חלק **דונש בן לברט** (920-990 בערך), שהוזמן גם הוא לקורדובה על ידי חסדאי אבן שפרוט. בספרו **תשובות דונש בן לברט** הוא תקף את מנחם על כך שנמנע מהשוואה ללשון הערבית - והוא טען כי ההשוואה לערבית לא רק מותרת, אלא שהיא מועילה להבנת המקרא. בכתביו של דונש מופיעה ההבחנה בין פועל עומד - שאינו מצריך מושא - לבין פועל יוצא - שמצריך מושא. דונש היה גם הראשון שחייב את הפעלים לבניינים כבדים וקלים. המחלוקת בין אסכולת דונש לאסכולת מנחם נמשכה עוד דורות רבים והדיה הגיעו גם לאשכנז.

ספר השורשים < מילון המסודר בסדר א"ב.

בקורדובה חי ופעל גם **רבי יהודה חיג'** (945-1012 בערך). הוא טען כי שורש הפועל מורכב משלוש אותיות כמקובל בימינו. את תפיסותיו הדקדוקיות של חיג' פיתח והעמיק **רבי יונה אבן ג'נאח**, רופא שחי גם הוא בקורדובה באותה תקופה. שני ספריו הידועים הם **ספר ה'קמה וספר השורשים**. בהקדמה ל"ספר ה'קמה", הכולל מגוון נושאים לשוניים כגון חילופי אותיות או חילופי תנועות, הסביר אבן ג'נאח את החשיבות שבלימוד חכמת הלשון ואת היותה הכרחית להבנת כתבי הקודש. הדגשת החשיבות נבעה מהקדושה שיוחסה ללשון העברית, אך היא גם הייתה תגובת-נגד למדקדים הערבים שעסקו בחקר לשון הקוראן.

שאלות לסיכום הסעיף: דקדוק ומחקר בלשון העברית (עמ' 149-150)

1. ציינו את שמותיהם של ספרי הדקדוק שהוזכרו בפרק והסבירו מה החידוש בכל אחד מהם.
2. מה היו נקודות המחלוקת בין מנחם בן סרוק לדונש בן לברט?
3. כיצד השפיעה השתלבותם של היהודים בחיי החברה בספרד על טיפוח הלשון העברית?
4. שני משוררים עבריים תיארו את מצבה של השפה העברית בימי הביניים:
רבי יהודה הלוי: "מצא אותה מה שמצא את נושאה, נתדללה בדלותם וצרה במיעוטם" (הכוזרי, סח).
רבי יהודה אלחריזי: "ובניכם מאסוני וחבקי לשון זרים, אשר שבנוני ויקטרו לאלוהים אחרים (תחכמוני, עמ' 8). מה עלה בגורלה של העברית לדעת כל אחד מהמשוררים?

שירת הקודש ושירת החול

הפיוט מתפתח בימי הביניים

אחד מתחומי היצירה היהודית לדורותיה היה הפיוט - שיר קודש שהחזן שילב בתפילות הציבור בבית הכנסת והתבסס על מדרשי חז"ל. הפיוטים היו מסוגים שונים, לפי מקומם בתפילה, תוכנם או סגנונם. לדוגמה, **יוצרות** - הפיוטים שלפני ברכת יוצר אור; **סליחות** - פיוטים לחודש אלול; **והושענות** - פיוטים לכל אחד מימי חג הסוכות. פיוטים נכתבו גם לרגל אירועים משפחתיים: לברית מילה, לחתן ולכלה ולסעודות השבת. הפיוטים הראשונים התפתחו בארץ ישראל במאה החמישית ומשם עבר מרכז הפיוט לאיטליה, ומאוחר יותר למצרים, לבבל, לאשכנז, לספרד ולצפון אפריקה.

הוספת הפיוטים לתפילה עוררה מחלוקת, שכן הם נכתבו בשפה קשה להבנה. הפייטנים נטו להשתמש במילים נדירות או חידשו צורות לשוניות - לדוגמה, קָע במקום נָסַע, קָשַׁע במקום קָשָׁה; והחליפו בין בנייני הפועל - עָבַר במקום העביר וכיו"ב.

מהפכה מבחינת החרוזה, הלשון והתוכן יצר רב סעדיה גאון. רס"ג שילב בפיוטיו חריזה מסוגרת (אב-אב) ואף כתב פיוטים בלא חריזה - חידוש מהפכני כשלעצמו. חידוש אחר של רס"ג היה כתיבת שירה ששילבה הגות, כגון הספר **אֶשָׁא מְשָׁלִי**. הספר כולל פרקי שירה כנגד הקראים (עמ' 135) ונושאים פילוסופיים, לדוגמה חוסר האפשרות לדעת את יום המוות וחוסר הטעם שברדיפה אחרי העושר. הפיוטים של רס"ג שמרו על זיקה ללשון המקרא ועל כללי הדקדוק, אך גם הוא יצר חילופים בין זכר לנקבה או בין משקלים ובניינים. במיוחד העדיף רס"ג את הצורות המוארכות לסוגיהן, שנחשבו אצלו "מפוארות", כגון "כולמו" במקום כולם וכיו"ב.

הפייטנים בספרד מושפעים מהתרבות המוסלמית

בעקבות רס"ג השימוש בלשון המקרא לכתובת שירה היה לאחד המאפיינים של המשוררים היהודים שחיו בספרד. הם ראו בלשון המקרא מאגר חי שאפשר להשתמש בו לצרכים ספרותיים, וידעתה נחשבה בעיניהם לחלק מהמטען התרבותי של כל יהודי. עם זאת, הם הושפעו גם מהשירה הערבית, שהדגישה את החרוזה וחלוקת השיר לבתים. בהשפעת השירה הערבית שנכתבה בלשון הקוראן ושילבה פסוקים ממנו נהגו הפייטנים בספרד לשבץ פסוקים מהמקרא או חלקי פסוקים בשיריהם.

הפיוטים שנכתבו בספרד מיעטו לשלב דברי אגדה והלכה ולעומת זאת הם כללו ענייני הגות ומחשבה, ולעתים אף ענייני מדע. תחומים אלו נוספו לשירה בהשפעת התרבות הערבית, אך יש הטוענים כי ההשפעה הייתה בעיקר בצורה ובסגנון ולא בתכנים.

המשורר הראשון שאימץ את מאפייני השירה הערבית - ובהם המשקל והחרוז - היה דונש בן לברט. דונש גם היה הראשון שידוע לנו שכתב זמר מיוחד לשבת, ולא פיוט שנועד להיאמר כחלק מהתפילה (עמ' 151). בעקבות דונש נכתבו פיוטים שלא היו חלק מהתפילה אלא עסקו ביחס שבין האדם לאלוהיו, במצבו של האדם בעולם, ובחולשותיו. לדוגמה הפיוט "אֵלֶּהִי אֵל תְּדִינִי כְּמַעֲלִי", שכתב רבי יצחק אבן מר שאול, תלמידו של דונש, ובו תיאר את האדם החוטא העומד לפני האל.

הפייטנים באשכנז מגיבים לאירועים בתקופתם

ראשית הפיוט באשכנז קשורה בדמותו של רבי משולם בן קלונימוס, אבי המשפחה שהתיישבה במגנצא בערך בין השנים 900 ל-926. שנים עשר מפיוטיו של רבי משולם שרדו עד ימינו, ואחדים מהם משמשים בתפילה עד היום. לדוגמה, הפיוט לשחרית של יום הכיפורים במנהג אשכנז "אֵימִיךְ נִשְׁאַתִּי חֵין בְּעַרְכִּי".

את דרכו של רבי משולם המשיך רבי שמעון בן רבי יצחק, בן דורו של הרגמ"ה (עמ' 100). בפיוטים שכתב הוא ביכה את גורלן של קהילות אשכנז בתקופת מסעי הצלב וביקש לעודד את רוחם של היהודים. דוגמה לכך היא הפיוט המושר בשבת "ברוך ה' יום יום", שבו מנה רבי שמעון את חסדי ה' מאז גאל את ישראל משעבוד מצרים, ועד הגאולה העתידית מגלות אדום, כלומר מהנצרות.

הפייטנים באשכנז היו גדולי תורה ושילבו בפיוט מונחים הלכתיים ודימויים תלמודיים. השפעה אחרת הייתה לפרעות ביהודים ולחוות על קידוש השם (עמ' 98). אחד הנושאים שחזרו ונשנו בפיוטים היה סיפור עקדת יצחק. הפיוטים הדגישו את העובדה שיצחק פשט את צווארו מרצונו ואת בכיים של המלאכים על הנשחטים, אך גם את העובדה שבניגוד לעקדת יצחק, באשכנז לא התגלה מלאך והיהודים מתו על קידוש השם.

תעודה

מתוך הפיוט "ונתנה תוקף"

הפיוט מיוחס לרבי אמנון ממגנצא, אך ייתכן שראשיתו בפיוטים שנכתבו בארץ ישראל במאה השישית וממנה עברו לאיטליה ואחר כך לאשכנז. לפי הסיפור ההגמון דרש מרבי אמנון להמיר את דתו והוא ביקש להרהר בדבר במשך שלושה ימים. רבי אמנון ביקש לכפר על כך שלא דחה מיד את הדרישה וגזר על עצמו עינויים קשים. הוא הובא לבית הכנסת בראש השנה ושם אמר את הפיוט. הפיוט נכלל במחזורי תפילה לימים נוראים של עדות רבות אך נפוץ במיוחד בקרב יהודי אשכנז.

וְנִתְּנָה תְּקוּף קִדְשֵׁת הַיּוֹם כִּי הוּא נוֹרָא וְאֵיִם
וְבוֹ תִּנְשֵׂא מַלְכוּתָךְ וְיִכּוֹן בְּחֶסֶד כְּסָאָךְ
וְתִשָּׁב עָלָיו בְּאַמֶּת
[...]

וּבְשׁוּפָר גָּדוֹל יִתְקַע וְקוֹל דְּמָמָה דְּקָה יִשְׁמַע
וּמִלֵּאכִים יִחְפְּזוּן וְחֵיל וְרַעְדָּה יֵאֱחָזוּן
וְיֵאמְרוּ הִנֵּה יוֹם הַדִּין לִפְקֹד עַל צָבָא מְרוֹם בְּדִין
כִּי לֹא יִזְכּוּ בְּעִינֶיךָ בְּדִין
[...]

בְּרֹאשׁ הַשָּׁנָה יִקְתְּבוּן
וּבְיוֹם צוֹם כְּפוּר יִחְתְּמוּן
כְּמָה יַעֲבְרוּן וְכְמָה יִבְרָאוּן
מִי יִחְיֶה וּמִי יָמוּת.

1. מהו תוכנו של הפיוט?

2. הסבירו מדוע נהפך הפיוט לחלק מהמלחמה של יהודי אשכנז בהמרות הדת.

שירת חול עברית נכתבת בספרד

אחד החידושים ביצירה היהודית בספרד היה הופעתם של **שירי חול** - שירים שהיו שירה לשם שירה ולא חלק מהתפילה או מטקס דתי. כבר במאות התשיעית והעשירית נכתבו בבבל שירי חול, אבל הם נכתבו למטרה מוגדרת - כגון לשמח חתן וכלה, איגרת שלומים או פולמוס. ההיקף של שירה זו היה מצומצם והיא לא הגיעה לרמה הגבוהה של השירה העברית בספרד.

בשירי החול היו **שירי שבח** שתיארו את המשורר כחכם, ישר ונדיב, בעל ייחוס ונישא מעם; והיו גם **שירי תלונה** שבהם קונן המשורר על מר גורלו, על בדידות, מחלה, בגידה או נדודים. כמו כן נכתבו **שירי טבע**, שבדרך כלל תיארו טבע מלאכותי, גנים ופרחים. במיוחד ראויים לציון **שירי יין**, שתיארו משתאות שערכו שרים ונדיבים, מוסלמים ויהודים. השירים תיארו את המוזג, את המשתתפים ואת האווירה, ובמיוחד את כוס היין על שלל גווניה.

נושאים אלו חדרו לתרבות העברית בהשפעת השירה הערבית (עמ' 41), אך למרות הדמיון הרב בתכנים, וגם במבנה ובמשקל, הייתה זו שירה עברית, שצמחה על רקע התרבות היהודית הייחודית בספרד. המשוררים כתבו שירים והקדישו אותם לחצרן שתמך בהם, לדוגמה שירי השבח שכתבו מנחם בן סרוק ודונש בן לברט לפטרונם חסדאי אבן שפרוט. בשירים אלו הייתה לא רק תהילה אלא גם ביקורת על שכחת הגלות ועל ההשתקעות בהנאות העולם הזה. לדוגמה, השיר "דעה, לבי, חכמה" שבו קרא דונש לחסדאי להינזר מן היין ולראות את ההבל שבחיי החצרנים.

התפתחות חשובה בשירת החול החלה בימיו של שמואל הנגיד (עמ' 83). בשיריו הדגיש שמואל הנגיד את חשיבות ההשכלה וקרא לעסוק ב"תבונת היוונים" - הפילוסופיה - כמו גם ב"חכמת הערבים" - ספרות מוסר וחוכמה. הוא עצמו היה בעל ידע כללי ומדעי נרחב, ידע שבע שפות, ובכולן כתב שירים. מיוחסים לו שלושה קובצי שירה: **בן קהלת**, הכולל שירי הגות; **בן משלי**, הכולל בעיקר פתגמים; ו**בן תהלים**, שלא נשתמר. שמואל הנגיד היה היחיד מכל משוררי ספרד שכתב בעיקר שירי חול, ובהם ביטא את דעותיו ורגשותיו, ורק מעט שירי קודש.

רשב"ג כותב שירי קודש ושירי חול

אחד המשוררים ששמואל הנגיד תמך בהם היה **רבי שלמה אבן גבירול, רשב"ג**. ♦ רבים מפיסיו של רשב"ג נכללו במחזורי התפילה של רבות מקהילות ישראל. לדוגמה, הקינה לתשעה באב "שומרון קול תתן" כלולה גם בסדר הקינות בנוסח אשכנז. במיוחד רשב"ג ידוע ב**בקשות** שכתב - לדוגמה שירו "שחר אבקשך", שבו הוא מבקש רשות לעמוד לפני בוראו עם שחר ולהללו. הפיוט הארוך ביותר שכתב רשב"ג הוא "כתר מלכות" ובו הוא שילב בין תפיסת העולם המדעית שרווחה בזמנו לבין שירה דתית חווייתית.

בהשפעת השירה הערבית רשב"ג כתב גם שירי טבע - לדוגמה השיר "כתב סתיו", שבו תיאר גן ביום גשם. את ירידת הגשם על הגן הוא השווה לכתיבת מכתב על נייר, ואת צמיחת הפרחים בערוגות הגן לרקימה על בד. בשיריו של רשב"ג בולטת אהבת החוכמה עד כדי כך שבני דורו חשדו בו בכפירה והוא נאלץ לעזוב את העיר סרגוסה.

♦ **רבי שלמה אבן גבירול, רשב"ג** - נולד במלגה שבספרד בשנת 1021 או 1022, ועל חייו ידוע מעט מאוד. בשיריו הוא נתן ביטוי לייסורי נפשו, לעוני ולבדידותו; אבל בצד שירי תלונה, שבהם ביכה את מר גורלו, כתב גם שירי התפארות שמהם אפשר ללמוד כי היה מודע לכישרונותיו.

הפיוט "כתר מלכות", רשב"ג

פיוט לפי אותיות הא"ב הנאמר בדרך כלל בליל יום הכיפורים לאחר תפילת ערבית.

נִפְלְאִים מַעֲשֵׂיךָ וְנִפְשֵׁי יוֹדְעֵת מֵאֵד:

לֵךְ יְיָ הַגְדֵּלָה וְהַגְבוּרָה וְהַתְּפָאֶרֶת וְהַנְצַח וְהַהוֹד

לֵךְ יְיָ הַמְּמִלְכָה וְהַמְתַּנְשֵׂא לְכָל לְרֹאשׁ וְהַעֲשֶׂה וְהַקְבֹּד

לֵךְ בְּרוּאֵי מַעֲלָה וּמִטָּה יְעִידוּ, כִּי הִמָּה יֹאבְדוּ וְאַתָּה תַעֲמֹד.

לֵךְ הַגְבוּרָה אֲשֶׁר בְּסוֹדָה נִלְאוּ רַעֲיוֹנֵינוּ לַעֲמֹד

כִּי עֲצֻמַּת מְמוֹנוּ מֵאֵד

[...]

אֱלֹהֵי, בְּשֵׁתִי וְנִכְלַמְתִּי לַעֲמֹד לִפְנֶיךָ, לְדַעֲתִי

כִּי כָפִי עֲצֻמַּת גְּדֻלָּתְךָ – כֵּן תַּכְלִית דִּלּוֹתִי וְשִׁפְלוּתִי

[...]

כִּי אַתָּה אֶחָד וְאַתָּה חַי וְאַתָּה גְּבוּר וְאַתָּה קַיָּם וְאַתָּה גְּדוֹל וְאַתָּה חָכֵם וְאַתָּה אֱלֹהִים –

וְאַנִּי גּוֹשׁ וְרִמָּה, עֶפְרָ מִן הָאָדָמָה, כְּלִי מֵלֵא כְלָמָה, אָבִן דּוּמָה, צֶל עוֹבֵר, רוּחַ הוֹלֵךְ וְלֹא יָשׁוּב

[...]

מָה אֲנִי, מָה חַיִּי, וּמָה גְבוּרָתִי, וּמָה צְדָקָתִי? נִחְשֶׁב לְאַיִן כָּל-יְמֵי הַיּוֹתִי, וְאַף כִּי אַחֲרֵי מוֹתִי.

1. כיצד רשב"ג מתאר את הבורא?

2. כיצד רשב"ג מתאר את האדם?

רבי יהודה הלוי כותב שירים לציון

בעיני רבים רבי יהודה הלוי (עמ' 85) נחשב לגדול משוררי ספרד. ריה"ל כתב למעלה משלוש מאות פיוטים ותיאר בהם את היחסים בין ה' לעמו, את נאמנותו של עם ישראל לאלוהיו ואת השאיפה לגאולה. ריה"ל התפרסם תחילה בגרנדא, שם כתב שירי שבח וידידות ואת רוב שירי האהבה שלו אבל בעקבות הכיבוש של המוסלמים עבר לספרד הנוצרית (עמ' 19). בתקופה זו ריה"ל כתב שירים שתיארו את מצבם העגום של היהודים, שסבלו מהמלחמות בין הנוצרים והמוסלמים.

המלחמות חיזקו אצל ריה"ל את תודעת הבחירה בעם היהודי ואת ההכרה שארץ ישראל היא "מקום תקוה נהי עליו בטוחים". ריה"ל כתב שירים שביטאו את געגועיו לציון ובשנת 1140 יצא בדרכו לארץ ישראל. בשיריו הוא תיאר את סבלו בזמן הנסיעה, ורק הידיעה שהוא מתקרב למחוז חפצו חיזקה את רוחו. במשך למעלה משנה שהה ריה"ל במצרים, ובזכות זאת הגיעו לידינו רבים משיריו ומכתביו ששרדו בגניזה הקהירית (עמ' 78). בשנת 1141 יצא ריה"ל לארץ ישראל, אך לא ברור מה עלה בגורלו. שירתו של ריה"ל זכתה להערכה כבר בימיו והיא מוכרת ומוערכת גם היום.

משירי ציון, ריה"ל

■ לְבִי בְּמִזְרַח וְאַנְכִי בְּסוֹף מַעֲרָב
אֵיךְ אֶטְעָמָה אֶת אֲשֶׁר אָכַל וְאֵיךְ יַעֲרֵב
אֵיכָה אֲשַׁלֵּם נְדָרֵי וְאַסְרֵי, בְּעוֹד
צִיּוֹן בְּחֶבֶל אָדוֹם וְאֲנִי בְּכַבֵּל עָרָב
יִקַּל בְּעֵינַי עֶזְבֹּת כָּל טוֹב סִפְרָד, כְּמוֹ
יִקַּר בְּעֵינַי רְאוּת עִפְרוֹת דְּבִיר נַחֲרָב.

■ צִיּוֹן הִלָּא תִשְׁאַלֵּי לְשָׁלוֹם אֲסִירֶיךָ
דּוֹרְשֵׁי שְׁלוֹמָה וְהֵם יֵתֵר עֲדָרֶיךָ
[...]

אֶבְחַר לְנַפְשִׁי לְהִשְׁתַּפֵּךְ בְּמָקוֹם אֲשֶׁר
רוּחַ אֱלֹהִים שְׁפֹכָה עַל בְּחִירֶיךָ
אֶת בֵּית מְלוּכָה וְאֶת כֶּסֶּא אֲדֹנָי וְאֵיךְ
יֵשְׁבוּ עֶבְדִּים עָלֶיךָ כְּסֹאוֹת גְּבִירֶיךָ
מִי יִתְנַנֵּי מְשׁוּטָט בְּמִקְוֹמוֹת אֲשֶׁר
נִגְלוּ אֱלֹהִים לְחֻזְזֶיךָ וְצִירֶיךָ.

1. ציינו את הניגודים בין מצבה של ארץ ישראל למצבו של המשורר.
2. ציינו את הניגודים בין מצבה של ארץ ישראל בימיו של ריה"ל למעלתה בעיניו.

שאלות לסיכום הסעיף: שירת הקודש ושירת החול (עמ' 151-155)

1. מה היו הנושאים של שירת הקודש ומה היו הנושאים של שירת החול?
2. על פיוטיו של רס"ג כתב ראב"ע כי הם "על לשון המקרא ודקדוק הלשון באין חידות ומשלים ולא דרש".
א. מה היה החידוש בפיוטים של רס"ג?
ב. ציינו חידוש אחר בפיוטיו של רס"ג.
3. על רשב"ג נאמר כי "כל המשוררים אשר היו לפניו ושירם לנגדו רוח ותוהו, ואחריו לא קם כמוהו".
מה היה ייחודו?
4. על ריה"ל נאמר: "הוא לקח כל כלי חמדתו [של השיר] וסגר השער אחרי צאתו וכל היוצאים בעקבותיו ללמוד מלאכת שירותיו לא השיגו אבק מרכבותיו".
מה אפשר ללמוד מכך על מעמדו בשירה העברית?

הגות יהודית בימי הביניים

רס"ג מחבר את ספר "האמונות והדעות"

חבורו של רב סעדיה גאון **ספר האמונות והדעות** היה חידוש בתחום ההגות היהודית. הספר כלל עשרה מאמרים בנושאים פילוסופיים-דתיים - כגון בריאת העולם; חופש הבחירה; צדיק ורע לו; תחיית המתים ועוד. בספר, שנכתב בערבית, יצר רס"ג חלוקה בין **מצוות שכליות**, כגון לא תרצח, שהאדם מסוגל להגיע אליהן בשכלו גם בלא ציווי, לבין **מצוות שמעיות**, כגון שמירת השבת, הידועות לנו רק בדרך של התגלות אלוהית.

בהשפעת הכלאם המוסלמי (עמ' 45) רס"ג ראה בשכל האנושי אחד משלושת המקורות לידיעת האל. שני המקורות האחרים הם התורה שבכתב והתורה שבעל פה, ואין כל סתירה בינם לבין אמיתות שמקורן בשכלו של האדם. לפי רס"ג הפילוסופיה מקורה אלוהי, ולפיכך היא משלימה את האמונה הדתית. בעקבות רס"ג חדרה הפילוסופיה לחברה היהודית, והיו אף שטענו, לדוגמה ראב"ע והרמב"ם, שהיא הדרך היחידה לאמת את עיקרי הדת.

שער הספר "האמונות והדעות", נדפס ב-1648, אמסטרדם

1. באיזו שפה נכתב הספר?
2. מי תרגם את הספר לעברית?

ריה"ל כותב את "ספר הכוזרי"

זמן קצר לפני שעזב ריה"ל את ספרד בדרכו לארץ ישראל הוא כתב את "ספר ההוכחה והראיה להגנה על הדת המושפלת". הספר, הידוע בשם **ספר הכוזרי** (עמ' 85), נכתב בצורה של דיון בין מלך כוזר לבין נציגי הדתות השונות והפילוסופיה. לפי ריה"ל, האמונה היהודית מתבססת על ההתגלות של האל לעם ישראל כולו במעמד הר סיני ולא על הוכחות שכליות. הספר מתאר את ייחודו של עם ישראל בהיותו העם הנבחר, הזוכה להנהגה אלוהית ישירה, ואת חשיבותה של ארץ ישראל. לפי ריה"ל רק ביהודים דבק "העניין האלוהי", כלומר הנבואה, והוא קרא ליהודים לשאוב עידוד מהנסים שנעשו לעם ביציאת מצרים ולדמות איך העם ישוב לקדמותו. עם זאת, ריה"ל היה ער למעמדה הנחות של היהדות באותה תקופה, וכשהעיר לו על כך המלך ענה החכם היהודי - החבר: "מצאת מקום חרפתי, מלך כוזר". הספר נחתם בהודעת החכם היהודי על החלטתו לעלות לארץ ישראל.

הרמב"ם כותב את "מורה הנבוכים" ומעורר פולמוס

בניגוד לריה"ל, הרמב"ם ראה בפילוסופיה את הדרך להגיע לאמת הדתית. בעיניו ידיעת האל הייתה שיאה של הפעילות השכלית והדרך לקיים את מצוות לימוד תורה במדרגה הגבוהה ביותר. בהתאם לתפיסה זו כתב הרמב"ם את ספרו "מורה הנבוכים", ואותו הוא ייעד לאנשים שנחשפו לרעיונות פילוסופיים וחשו כי הם סותרים את אמונתם הדתית. הרמב"ם דן בספר בענייני שפה ולשון, במטרה לשלול מהאל תארים, וכן הוא דן בהוכחות לקיום האל, בשאלה אם העולם נברא או היה קיים מאז ומעולם ובמושג הנבואה. הוא דן גם בגלגלי השמים, בבעיית הרע בעולם, בהשגחה ובבחירה. בסיום הספר הרמב"ם דן בטעמי המצוות, בתכלית האדם ובקשר בין שלמותו המוסרית של האדם לבין שלמותו השכלית.

עוד בחייו של הרמב"ם תורגם הספר לעברית בידי **שמואל אבן תיבון**, והוא אף התייעץ עם הרמב"ם בעבודת התרגום. עם סיום כתיבתו של הספר בשנת 1190 הוא זכה לתפוצה בקרב היהודים בארצות האסלאם. לעומת זאת בקרב יהודי אשכנז, שלא הכירו את ההגות המוסלמית ועסקו פחות בפילוסופיה, הספר עורר פולמוס. בשנת 1232 חכמים בצפון צרפת הטילו חרם על הספר "מורה הנבוכים" וגם על "ספר המדע" שב"משנה תורה", ואף פנו אל קהילות היהודים בצרפת ובספרד שיצרפו לחרם. בתגובה קראו רבים מחכמי ספרד ומתומכי הרמב"ם לחרם נגדי. הפולמוס התפשט בקהילות רבות, ובמהלכו הועלו באש ספרי הרמב"ם מטעם האינקוויזיציה (עמ' 67). השרפה זיעזעה גם את המתנגדים - והיו חכמים, לדוגמה רבי יונה גירונדי, שהיה אחד מיוזמי החרם, שטענו כי שרפת התלמוד בפריז (עמ' 66) שהתרחשה שנים מועטות לאחר מכן, ב-1244, הייתה עונש משמים על שרפת ספרי הרמב"ם. מול המחרימים היו לספר "מורה הנבוכים" גם תומכים ונכתבו לו פירושים רבים.

ספרות הקבלה מציעה דרך חדשה להבנה של יחסי האל, הבריאה והאדם

בימי הביניים התגבשה גם **הקבלה** - תורת הסוד היהודית. מקורותיה של תורת הסוד קדומים, אבל עיקר גיבושה היה בפרובנס ובצפון ספרד בשלהי המאה השתים עשרה ובראשית המאה השלוש עשרה. במרכז עומדת השאיפה של האדם לצמצם את הפער בין העולם הגשמי לאלוהות. לפי הקבלה האל מתגלה בעולם הגשמי בדרכים מגוונות הנקראות בשם **ספירות**. אחד הגילויים של רצון ה' וחוכמתו היא התורה, ולכן כשאדם מישראל עוסק בתורה הוא מתקשר עם החוכמה האלוהית.

♦ **שמואל אבן תיבון** - בן למשפחת מתרגמים מספרד (1160-1230 בערך). אביו יהודה אבן תיבון כונה "אבי המעתיקים" בזכות עבודתו במשך עשרים וחמש שנה על תרגום ספרים שנכתבו בערבית-יהודית. שמואל המשיך את מפעלו של אביו ויצר מושגים בעברית בתחום הפילוסופיה.

שער הספר מורה הנבוכים, נדפס ב-1866, לוב

הספר המרכזי של תורת הסוד היה **ספר הזוהר**. הספר נכתב בארמית והוא מכיל מדרשים על התורה מחולקים לפי פרשות השבוע. המסורת מייחסת את חיבור "ספר הזוהר" לרבי שמעון בר יוחאי, תנא שחי במאה השנייה לסה"נ, ובכך היא מקנה לו קדימות וגם קדושה. לעומת זאת המחקר האקדמי מייחס את החיבור לרבי משה די ליאון או לחבורת אנשים שפעלה בסביבתו וקובע את זמן חיבורו סמוך לזמן הופעתו במאה השלוש עשרה. ההשפעה של "ספר הזוהר" גדלה במיוחד לאחר גירוש ספרד והגיעה לשיא בצפת במאה השש עשרה.

דף מתוך "ספר הזוהר" נדפס ב-1588, מנטובה, איטליה

ספרות המוסר מעצבת מחדש את החיים היהודיים

דרך אחרת להגיע לשלמות דתית הציע הספר **חובות הלבבות**. הספר נכתב בערבית-יהודית בידי רבנו **בְּחַיִּי בֶן יוֹסֵף אֶבְנֵי פִקְדָה** בסוף המאה האחת עשרה בספרד המוסלמית, ובמרכזו החשיבות שיש לכוונת הלב בקיום המצוות. לפי רבנו בחיי, בלא הכוונה שבלב אי-אפשר לקיים כראוי את חובות האיברים, כלומר את המצוות המעשיות.

נוסף על ההבחנה בין חובות הלבבות לחובות האיברים הספר עוסק בהבחנה בין הגוף לנפש. מקורה של הנפש בעולם שמעבר לעולמנו, אך שלא בטובתה היא נאלצת להתקיים בגוף האדם. לכן קיים מתח קבוע בין רצונה של הנפש להיפרד מן הגוף ולחזור למקורה הרוחני לבין הגוף הקושר אותה לעולם הזה. לעזרת הגוף באות המצוות המרסנות אותו. מבחינות רבות הספר "חובות הלבבות" היה גרסה יהודית של התפיסה הצופית על הצורך בפרישות וההתרחקות מהבלי העולם לשם השגת התכלית - עבודת הבורא (עמ' 45).

מתוך חובות הלבבות, רבנו בחיי

וכן אחי, ראוי לך לחשוב עם נפשך על מה שחננך האלוהים מהבנתך אותו ואת תורתו, ומה שנתן לך מן הכוח והיכולת לפרוע מה שאתה חייב לו. [...]

וראוי לך להשתדל בכל כחך, ותטרח בכל יכולתך לפורעו, ולהשוות מעשיך לחכמתך, והכרתך עם השתדלותך. והותר כל טורחך לעשות כפי חכמתך. ואל תתנהג במותר עולמך, פן תלאה לשלם חובות תורתך, שהאל יתעלה נתן לאדם מן הכוח כפי צרכו לתורתו ולעולמו. [...] ואל תתלה עצמך ב'לו' ו'אולי', ותאמר: לו הגעתי למעלת כך וכך מן הממון והחכמה, הייתי משלם כל מה שאני חייב מן העבודה לבורא יתעלה, והדומה לזה מן הדברים. כי הם דברי כזבים, יתעה מי שיתלה עצמו בהם, ויפול מי שנשען עליהם. [...] הישמר לך פן תיקחנה לטענה לך ולאמתלא, כי אתה בזה ככל חוטא שיטען כזה, וכבר ידעת שאינה מצלת אותו מן העונש.

כמו שכתב שלמה עליו השלום על הגנב (משלי ו) [...] אף על פי שדחקו נראה, וצרכו הביאו לקחת ממון אחרים, לא יינצל בזה מן העונש ותשלומי כפל, כל שכן שאר החטאים. (שער

חשבון הנפש, פרק ג')

1. נסחו בלשונכם את הדרישה מהאדם לפי "חובות הלבבות".

2. הסבירו את הדוגמה של הגנב.

"ספר חסידים" מציב אידאל דתי חדש

השאירה לחיים דתיים שלמים שאפיינה את תורת הסוד ואת ספרות המוסר באה לידי ביטוי גם **בספר חסידים**. הספר מיוחס לרבי יהודה החסיד, שחי באשכנז במאה השנים עשרה והיה מצאצאי משפחת קלונימוס (עמ' 110), אך ככל הנראה הספר היה יצירה של כמה דורות.

בהקדמה לספר נאמר כי הוא נכתב למבקשים לעשות את רצון הבורא. לעומת "חובות הלבבות" שהיה מכוון לציבור הרחב, "ספר חסידים" הציג אידאל דתי וחברתי תובעני רק מהחסיד. החסיד בוחר לחיות חיים שיש בהם יראת חטא והקפדה על קיום מצוות. הספר היה חידוש מבחינת הרעיונות, הלשון והסגנון, והעמיד כאידיאל דתי את דמותו של החסיד.

חידוש אחר בספר היה קשת הנושאים הרחבה שנכללו בו: חיי יום-יום, ובהם ענייני צדקה, יחסים במשפחה ובקהילה, קשרי מסחר וענייני כספים; בצד אמונות עממיות ומעשי נסים. הספר גם כלל מדרשים על פסוקי מוסר - מרביתם מספר משלי - וכן סיפורים, משלים ודוגמאות מחיי חסידים. הסיפורים תיארו מעשה טוב או רע ואת תוצאותיו והיוו דוגמה ומופת להתנהגות ראויה. כמו כן מופיעים ב"ספר חסידים" גם תופעות ויצורים על-טבעיים - שדים ומלאכים, מכשפות ומעשי פלא, שהיו לפי תפיסתו של יהודה החסיד הוכחות לכוחו הבלתי מוגבל של האל. נושא מרכזי בספר הוא קידוש השם, וזאת על רקע מסעות הצלב (עמ' 16). מסירות הנפש היא הביטוי העליון לאהבת ה' - ואהבה זו היא עיקרו של הספר ותכלית חייו של החסיד.

לחזרה ולדין

1. לפניכם רשימת שמות ומושגים: ערבית-יהודית, צחות הלשון, מנחם בן סרוק, ספר הרקמה, פיוט, שירי שבח, כתר מלכות, רבי יהודה הלוי, ספר הכוזרי, מורה הנבוכים, ספר הזהר, ספר חסידים.
א. בחרו שלושה שמות או מושגים מן הרשימה וציינו מהו תחום היצירה היהודית הקשורה בו.
ב. מצאו צמדים או קבוצות של שמות ומושגים וציינו מה הקשר ביניהם. לדוגמה: רבי יהודה הלוי כתב את "ספר הכוזרי".
2. א. הציגו דוגמאות ליצירות שמקורן בדת היהודית, ליצירות המושפעות מהתרבות המוסלמית והנוצרית וליצירות שמקורן במפגש הבין-תרבותי.
ב. מה אפשר להסיק מהדוגמאות על השתלבות היהודים בתרבות של החברה הסובבת אותם?
3. מה היו קווי הדמיון בין השירה העברית בספרד לשירה הערבית ומה היה ייחודה של השירה העברית? הדגימו.
4. המזרחן ב' לואיס טוען: "בתולדות היהודים ניתן להבחין בין שני דגמים מנוגדים של יחסי תרבות בין היהודים ושכניהם. באחד, היהודים מעורים מבחינה תרבותית בחברה שבה הם חיים, משתמשים באותה הלשון ובמידה רבה שותפים לערכים התרבותיים של הרוב הסובב אותם [...] המתכונת השנייה היא של הפרדה לשונית ועקב כך גם תרבותית" (היהודים בעולם האסלאם, עמ' 73).
א. אילו שני דגמים של שילוב בין היהודים לסביבה שהם חיים בה לואיס מציג?
ב. חוו דעתכם, איזה מהדגמים תואם יותר את אופן השתלבותם של היהודים בארצות האסלאם ואיזה תואם יותר את אופן השתלבותם של היהודים בארצות הנצרות? נמקו.
5. אילו אידאלים חברתיים ודתיים באים לידי ביטוי ביצירה היהודית בימי הביניים? אילו מהם קיימים גם בימינו? הדגימו.

מפתח (שמות, מושגים ונושאים)

■ א

אשא משלי (ספר) - 151
 אשכנז - 58, 90, 92-95, 98, 108-110, 116, 119, 121-122,
 127-130, 139-140, 142, 144-146, 150-153, 157, 159
 אשעריה - 46

■ ב

בגדד - 35-36, 42-43, 46, 82, 100, 119, 131
 בויהים - 36
 (ה)בזליקה הרומית - 25
 בית אומיה - 30, 34-36, 41, 74
 בית דין - 76, 93, 105, 107, 109-112, 115, 119, 121, 146
 בית הדין הגדול - 119
 בית החכמה - 43
 בית חולים - 44, 120
 בית כנסת - 51, 60, 66-67, 73-74, 86, 90, 95, 100, 104,
 107, 111, 114-117, 120, 126, 130-131, 151
 בית עבאס - 30, 35-36, 41, 47, 74
 בישוף, בישופים - 12, 14-15, 23, 26, 54, 58, 60, 86, 100
 בן משלי - 153 (ר' שמואל הנגיד)
 בן קהלת - 153 (ר' שמואל הנגיד)
 בן תהלים - 153 (ר' שמואל הנגיד)
 בנדיקטוס - 11
 בני חסות - 35, 71-74, 77, 94, 96, 104
 בני עיר - 105
 בנקאי חצר - 82
 בעל הטורים - 144
 בעלי התוספות - 140, 144, 147
 בקשות - 153
 ברברים - 36
 (ה)ברית החדשה - 11, 21-22, 25

■ ג

גאונים - 78-81, 92-93, 99, 111, 119, 126, 135, 139, 146
 גדול הדור - 106, 121
 ג'זיה - 34, 71, 73
 גזרות קנ"א - 67-68, 100, 123
 גזרות תתנ"ו - 18, 60, 110
 ג'האד - 31, 74
 גילדה, גילדות - 53, 95-96, 108
 גירוש ספרד - 69, 158
 (ה)גניזה הקהירית - 78, 90, 94, 117, 125, 131, 154
 גרגוריוס הראשון - 10, 51-52
 גרגוריוס השביעי - 14

■ ד

דאר א-סולח - 32
 דאר אל-אסלאם - 31
 דאר אל-הודנה - 32
 דאר אל-חרב - 31
 דוד בן זכאי - 80

אבו בכר - 28
 אבו תמים אל-מועז - 84
 אבות הכנסייה - 21, 65
 אבירים - 13, 16, 18-19, 62, 96
 אבן ח'לדון - 44
 אבן סינא - 44
 אברהם בנבנישתי - 123
 אדב - 41
 אדוארד הראשון - 67
 אדם חשוב - 106
 (ה)אדריכלות הגותית - 25
 (ה)אדריכלות הרומנסקית - 25
 אהרון בן מאיר - 80
 אוגוסטינוס - 50-52
 אומה - 28, 34
 אוניברסיטה, אוניברסיטות - 22-23, 86
 אוקלידס - 43
 אורבנוס השני - 16
 אוריגנס - 21
 אותיות השורש - 150
 איגרות - 41
 איגרת השמד - 87, 101
 איגרת רב שרירא גאון - 146
 (ה)אימפריה הביזנטית - 16-17, 34
 אינקוויזיציה - 67-69, 157
 איסור לשאת שתי נשים - 122
 אירוסים - 125
 אל-חאכם באמר אללה - 74, 86
 אל-ח'ארזמי - 43
 אל-יעקובי - 44
 אל-מאמון - 35, 43, 77
 אל-מועתד - 82
 אל-מתווכל הראשון - 74
 אל-ע'זאלי - 46
 אל-פאראבי - 46
 אלגברה - 43
 אלוף - 79
 אלמים - 109
 אלף לילה ולילה (ספר) - 42
 אלקין - 22
 אנוסים - 67, 100, 109, 122
 אנשי הספר - 35, 71
 אפיפיור - 12, 14-19, 63, 65-68
 אפלטון - 23, 43, 46
 אפס - 43
 ארבעה טורים (ספר) - 144-145 (ר' בעל הטורים)
 ארבעת השבויים - 81
 אריסטו - 23, 43, 85
 ארכיבישוף - 12, 58

דולצא - 130, 128, 95
דונש בן לברט - 153, 151-150, 85

ה

הארון א-רשיד - 74, 43-42
הג'רה - 34
הושענות - 151
הי"ד החזקה (ספר) - 142 (ר' משנה תורה)
הינריך הרביעי - 110, 60, 54, 15-14
הינריך השלישי - 14
היסטוריוגרפיה - 44
הירנימוס - 21
הכנסת אורחים - 120
הלוואת כספים בריבית - 94, 89, 62
הלכות אלפאסי (ספר) - 142 (ר' רי"ף)
הלכות גדולות (ספר) - 142
הלכות פסוקות (ספר) - 142
הסכם וורמס - 15
הפקר בית דין הפקר - 105
הקדש - 111, 76
הצהרת האמונה בישו - 12

ו

(ה)וויכוח היהודי-נוצרי - 65
ויכוח ברצלונה - 66
ויכוח טורטוסה - 66
ויכוח פריז - 100, 65
וולגטה - 21
וורמיזא, וורמס - 130, 121, 110, 60, 58, 56, 18, 15
ויטרד' - 25
ויסנטה פרר - 66
ועידות כנסייה - 94, 52, 23, 15
ועידת לטרן הרביעית - 52
ועידת טרויש - 121
ועידת מגנצא - 121

ז

זכאת - 34
זנגי - 37
זקנים - 110

ח

חבורות של מצווה - 120
חובות הלבבות (ספר) - 159-158 (ר' רבנו בחי"א)
פקודה
חוקי עומר - 74-72
חותם הנביאים - 28
ח'ליף, ח'ליפה - 45, 43-42, 41, 36, 35-34, 31, 30, 29, 28
47, 72, 73, 74, 76, 77, 84-82, 86, 94, 95, 100
ח'ליפות קורדובה - 36
ח'ליפים ישרי דרך - 29
ח'ליפת רסול אללה, ח'ליפת אללה - 28
חסדאי אבן שפרוט - 153, 150, 85, 83
חצי האי האיברי - 19

חצרנים - 153, 92, 85, 83
ח'ראג' - 71, 34
חרם - 157, 127, 119, 109, 107, 85, 78
חרם בית דין - 119
חרם היישוב, חזקת היישוב - 108
חרם סתם - 107
חשובים - 110

ט

טובי העיר - 110

י

י"ג העיקרים - 98
יהדות ספרד - 86, 69
יהודה בן סעדיה - 113
(ה)יהודי הנודד - 50
יהושע הלורקי - 66
יום אידם - 147, 89
יום הדין - 25
יום ראשון - 12
יוצרות - 151
יידיש - 95
יין נסך - 147, 94, 89
יסוד עולם (ספר) - 86
יעקב אבן כלס - 100
יצחק בן יוסף הישראלי - 86
ירחי כלה - 117, 79
ישו - 65, 63, 51-50, 25, 17-16, 12, 8
ישיבה, ישיבות - 111-110, 85, 83-76, 113, 119, 117, 131, 140-139
ישיבת גאון יעקב - 79-78, 76
ישראל בבשר - 50
ישראל ברוח - 50

כ

כוהן צדק - 80
כומר, כמרים - 22, 15-12
כותאב - 117
כל נדרי - 109
כלאם - 156, 45
כלילה ודימנה - 42
כללי הפסיקה - 139
כנים - 117
כנסייה קתולית - 12
כרוניקות - 60

ל

לאו השלישי - 14
לגאטים - 15
לואי התשיעי - 65
לוחות אסטרונומיים - 43
לוחמים - 16, 13

ס ■

סדר רב עמרם גאון - 146
 סונה - 30
 סורא (ישיבה) - 76, 79-80, 142, 146
 סלג'וקים - 16, 18, 80
 סליחות - 151
 ספירת הנוצרים - 9
 ספירות - 157
 ספר האגרון - 149
 ספר האמונות והדעות - 98, 156
 ספר הברית - 97
 ספר הזוהר - 158
 ספר הישר - 146
 ספר הכוזרי - 85, 95, 156
 ספר המדע - 143, 157
 ספר הרקמה - 150
 ספר השורשים - 150
 ספר חסידים - 159
 ספר מורה הנבוכים - 85, 157
 ספר נצחון ישן - 97
 ספר צחות לשון העברים - 149
 (ה)ספרות ההודיות - 43
 ספרות הניצחון - 97
 ספרות השו"ת - 146-147
 ספרי זיכרון - 60
 סקרמנטים - 12

ע ■

עבד א-רחמן השלישי - 83
 עבד אל-מלכ אבן מרוואן - 34
 עולמאא - 28, 37, 74
 עיכוב תפילה - 115
 עירונים - 59, 105
 עלי אבן אבו טאלב - 30
 עלילת דם - 63, 128
 עלילת לחם הקודש - 63
 עמלים - 13
 עסקה - 94
 עצביה - 44
 עקדת יצחק - 152
 ערבית-יהודית - 95, 149, 158
 ערבסקה - 46
 ערכאות של גויים - 119, 121

פ ■

פאולוס - 8
 פאטימים - 36, 74, 84, 100
 פבלו כריסטיאני - 66
 פגנים - 10
 פדיון שבויים - 93, 120
 פה אחד - 105-106
 פומבדיתא (ישיבה) - 76, 78-81, 146
 פיוט, פיוטים - 85, 89, 114, 134, 149, 151-154

לוסינה - 82, 85, 117

לטינית - 15, 21-23, 43, 86, 95, 138
 לע"ז - 95
 לשון הקודש - 149

מ ■

מבורך בן סעדיה - 113
 מגילת אחימעץ - 84
 מגנצא, מיינץ - 18, 54, 58, 60, 100, 110, 121, 152
 (ה)מגפה השחורה - 63, 67, 123, 144
 מדינת האפיפיור - 13
 (ה)מהר"ם מרוטנבורג - 56, 66, 126, 129, 146
 מואלי - 35
 מווחידון - 19, 74, 87, 99, 101
 מוחמד - 28-30, 34, 44, 71-72, 98, 136
 מוחמד אל-מוקדסי - 44
 מוסר - 109
 מועתזילה - 46, 85, 134
 מוקדם - 111
 מזרח - 114
 מחברת מנחם - 150
 מחזור ויטרי - 90
 מחלות מידבקות - 44
 מלחמת קודש - 16
 (ה)מלכים הקתולים - 68-69
 ממלכים - 38
 ממלכת ירושלים - 18
 ממלכת ירושלים השנייה - 38
 מנזר, מנזרים - 11, 14, 22, 72
 מנחם בן סרוק - 85, 150, 153
 מנשה בן אברהם אל-קזאז - 84
 מיסיונרים - 9, 10-97
 מסעות הצלב - 16, 37, 60, 62, 92-93, 98, 100, 159
 מסע הצלב של האבירים - 18
 מערופיא - 108
 מצוות עשה שהזמן גרמן - 130
 מצוות שכליות - 156
 מצוות שמעיות - 156
 מקאמה - 41
 מרגוס - 68
 משנה תורה (ספר) - 82, 95, 142-145, 157
 משפחה מונוגמית - 127
 משפחת קלוימוס - 110, 159
 משרתי האוצר - 56
 מתפללים - 13

נ ■

נאמן בית הדין - 112
 נגיד - 113
 נוצרים חדשים - 68
 נזירים - 11, 17, 66, 96
 נטירא - 82
 נידוי - 107
 ניקולס דונין - 65, 100

- פייר אבֿלר - 24
פילוסופיה - 11, 23-24, 43-44, 46, 85, 135, 143, 153, 157-156
פירוש רש"י - 139-140
פירושי מגנצא - 139
פליטאל - 84
פסקי הרא"ש (ר' 144)
פקודת הגירוש - 69
פרידריך השני - 56, 63
פריווילגיה, פריווילגיות - 54, 56, 58-60, 104, 110
פרנסים - 110-112
פרנקים - 18
פרשנדטא - 137 (ר' רש"י)
פרשנות המקרא - 82, 134, 137, 146, 149
פרשנות התלמוד - 139, 146
- צ
צופים - 45
צחות הלשון - 149
צלאל א-דין - 36-38
צלבנים - 17-18, 37-38, 60, 74
צליבת ישו - 50
- ק
קבלה - 157
קדריה - 45
קהל - 105
קהילה, קהילות - 18, 54, 58-60, 63, 66-67, 69, 76, 78-79, 81-83, 85, 89-90, 92-94, 104-117, 119-122, 125-126, 128, 130-131, 142-144, 146, 152-153, 157, 159
קהילה עירונית אוטונומית - 59
קהילות שו"ם - 58
קונסטנטינוס הגדול - 9
(ה)קוראן - 29, 31, 34-35, 41, 46-47, 71-72, 94, 98, 150-151
קורפורציה - 13
קטלוג הספרייה של וירצבורג - 22
קידושים - 125
קניות - 60, 85, 114, 153
קיסר הרומאים - 14
קלובים - 10
קלן - 18, 58, 60
קנוסה - 15
קליגרפיה - 46
קציצה - 41
קראים - 135, 151
קרל הגדול - 14, 22, 25
קרני חיטין - 37-38
קתדרלה - 26
- ר
ראדאנים - 82
ראש הגולה - 76-80, 92, 110, 113
- ראש היהודים - 113
ראש הקהל - 111
ראש כלה - 79
רב האי גאון - 78, 81
רב סעדיה גאון, רס"ג - 80, 98, 134-136, 149-151, 156
רב שרירא גאון - 81, 146
רבי אברהם אבן עזרא, ראב"ע - 82, 136, 156
רבי אברהם בן דוד מפושקירה, הראב"ד - 143
רבי אברהם בן עטא - 113
רבי אברהם בן שמואל זכות - 86
רבי אלחנן בן שמריה - 82
רבי חושיאל בן אלחנן - 81
רבי יהודה בן רבי קלונימוס - 110
רבי יהודה החסיד - 159
רבי יהודה הלוי, ריה"ל - 85, 95, 154, 156-157
רבי יהודה חיוג' - 150
רבי יונה אבן ג'נאח - 150
רבי יוסף אלבו - 66
רבי יוסף טוב עלם - 93
רבי יוסף קארו - 145
רבי יחיאל מפריז - 65, 100
רבי יצחק אבן מר שאול - 151
רבי יצחק אברבנאל - 138
רבי יצחק אלפסי, הרי"ף - 82, 85, 142, 144
רבי לוי בן גרשון, רלב"ג - 86
רבי מנחם המאירי - 89
רבי משה איסרליש, הרמ"א - 145
רבי משה בן רבי חנוך - 82
רבי משה בן מימון, הרמב"ם - 82, 85, 87, 95, 98-99, 101, 113, 120, 128-129, 142-145, 156-157
רבי משה די ליאון - 158
רבי משולם בן קלונימוס - 152
רבי שלמה אבן גבירול, רשב"ג - 153
רבי שלמה בן אדרת, הרשב"א - 140, 146-147
רבי שלמה בן רבי שמשון - 110
רבי שלמה הלוי - 100
רבי שלמה יצחקי, רש"י - 94, 125, 128, 130-131, 134, 137-140
רבי שמואל בן מאיר, הרשב"ם - 137
רבי שמעון בן רבי יצחק - 152
רבי שמעון בר יוחאי - 158
רבנו אשר בן יחיאל, הרא"ש - 144
רבנו בחי" בן יוסף אבן פקודה - 158
רבנו גרשום מאור הגולה, הרגמ"ה - 100, 121-122, 127-128, 139, 152
רבנו חננאל בן חושיאל - 81, 139, 142, 147
רבנו תם (רבי יעקב בן מאיר) - 106, 108, 117, 129-131, 140, 146-147
רוב - 105
רוב בניין - 105
רוב מניין - 105-106
רבי משה בן נחמן, הרמב"ן - 66, 82, 137-138, 140, 147
רסול אללה - 28

רפורמה - 14, 23

רקונקיסטה - 19, 68, 74, 83

רשות - 78-79

■ ש

שבט הפרנקים - 10

שבע האמנויות החופשיות - 22-23

שהיד - 31

שול - 116

שולחן ערוך (פ"ר) - 145

ה)שושלת הקרולינגית - 13

שידוכים - 125

ה)שיטה העשרונית - 43

ה)שיטה הפאודלית - 13, 53, 60

שיעה - 30, 71

שירי טבע - 85, 153

שירי יין - 153

שירי שבח - 153-154

שירי ציון - 85

שירי תלונה - 153

שירת חול, שירי חול - 85, 153

ה)שליחים - 8-9, 12, 129

שם חול - 95

שמואל אבן תיבון - 157

שמואל הנגיד - 83, 86, 113, 153

שמש בית הכנסת - 111

שפיירא, שפייר - 18, 54, 58, 60, 110, 121

שריעה - 28

שרפת התלמוד - 66, 157

■ ת

תומס מאקווינו - 24

תור הזהב - 86

תכתיב אפיפיורי - 14

תקופת הגאונים - 78, 81, 107, 139, 146, 149

תקנון המנזר - 11

תקנות - 78, 93-94, 105, 107, 110, 116, 119, 121-123, 128

תקנות הקהל - 105-106, 108-109, 114, 119, 121

תקנות ואיאדוליד - 123

תקנות שו"ם - 121

תקנת החליצה - 121

תקנת המורדת - 127

תקנת הנדוניה - 121

תרי"ג מצוות - 142

תשובות דונש בן לברט (פ"ר) - 150

תשובות הרשב"א - 120, 146

רשימת מקורות וזכויות

אנו מודים לאנשים ולמוסדות אשר נתנו לנו את רשותם להשתמש בקטעים, באיורים ובתמונות.
We thank all the organizations and individuals who granted us permission to reproduce their material in this book.

- עמ' 10: אורה לימור ויצחק חן, **ראשיתה של אירופה - מערב אירופה בימי הביניים המוקדמים**, 2003, כרך א: **נוצרים וברברים**, עמ' 32.
© כל הזכויות שמורות לאוניברסיטה הפתוחה, רעננה.
- עמ' 10: אביעד קליינברג, **הנצרות מראשיתה ועד הרפורמציה**, 1995, עמ' 65. © כל הזכויות שמורות למדינת ישראל - משרד הביטחון.
- עמ' 13: סופיה מנשה, **הכנסייה הקתולית בימי הביניים: אידאולוגיה ופוליטיקה**, 2006-2005, כרך א: **יסודות הנצרות והתפתחות הכנסייה**, עמ' 81. © כל הזכויות שמורות לאוניברסיטה הפתוחה, רעננה.
- עמ' 20: אריה גראבוס, "הכנסייה במערב אירופה - גורם ציוויליזטורי מטמיע בימי הביניים", בתוך: יוסף קפלן ומנחם שטרן (עורכים), **התבוללות וטמיעה**, 1989, עמ' 138. © כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים.
- עמ' 20: שולמית שחר, **מורשת ימי-הביניים**, 1985, עמ' 46. © כל הזכויות שמורות למדינת ישראל - משרד הביטחון.
- עמ' 29: נחמיה לב ציון, דפנה אפרת, דניאלה טלמון-הלר, **האסלאם: מבוא להיסטוריה של הדת**, 2003, כרך ג, עמ' 44. © כל הזכויות שמורות לאוניברסיטה הפתוחה, רעננה.
- עמ' 33: מירי שפר, **אסלאם: מבוא קצר**, 2006, עמ' 27. © כל הזכויות שמורות להוצאת מפה, תל אביב.
- עמ' 33: ברנרד לואיס, תרגום: דניאלה שחם, **המזרח התיכון**, 1999, עמ' 52. © כל הזכויות שמורות להוצאת ספרים עם עובד, תל אביב.
- עמ' 36: פ' גבריאלי, בתוך: אבנר גלעדי, **בגדאד - אשנב לתרבות האסלאם בימי הביניים**, 1981, עמ' 21. © כל הזכויות שמורות להוצאת מסדה, גבעתיים.
- עמ' 39: חוה לצרוס-יפה, (עורכת), **פרקים בתולדות הערבים והאסלאם**, 1967, עמ' 249. © כל הזכויות שמורות לרשפים הוצאת ספרים, תל אביב.
- עמ' 40: אבן ח'לדון, בתוך: נחמיה לב ציון, דפנה אפרת, דניאלה טלמון-הלר, **האסלאם: מבוא להיסטוריה של הדת**, א, 2000, עמ' 203. © כל הזכויות שמורות לאוניברסיטה הפתוחה, רעננה.
- עמ' 40: ברנרד לואיס, תרגום: דניאלה שחם, **המזרח התיכון**, 1999, עמ' 54. © כל הזכויות שמורות להוצאת ספרים עם עובד, תל אביב.
- עמ' 42: אבנר גלעדי, **בגדאד: אשנב לתרבות האסלאם בימי הביניים**, 1981, עמ' 36. © כל הזכויות שמורות להוצאת מסדה, גבעתיים.
- עמ' 44: ד"צ בנעט, בתוך: חוה לצרוס-יפה (עורכת), **פרקים בתולדות הערבים והאסלאם**, 1967, עמ' 334. © כל הזכויות שמורות לרשפים הוצאת ספרים, תל אביב.
- עמ' 48: מרים סולל, בתוך: חוה לצרוס-יפה (עורכת), **פרקים בתולדות הערבים והאסלאם**, 1967, עמ' 345. © כל הזכויות שמורות לרשפים הוצאת ספרים, תל אביב.
- עמ' 54: אשר פרישמן, **האשכנזים הראשונים: תולדות היהודים באירופה הצפונית מראשית התיישבותם עד פרוץ תתנ"ו**, 2008, עמ' 85. © כל הזכויות שמורות להוצאת הקיבוץ המאוחד, בני ברק.
- עמ' 55: בן-ציון דינור, **ישראל בגולה - מקורות ותעודות**, 1959, כרך ראשון, ספר ראשון, עמ' 170-171. © כל הזכויות שמורות להוצאת דביר, תל אביב.
- עמ' 61: אברהם מאיר הברמן, **ספר גזירות אשכנז וצרפת**, תשל"א, עמ' כט. © כל הזכויות שמורות לספרי אופיר, ירושלים.
- עמ' 64: אורה לימור, **בין יהודים לנוצרים**, 1997, כרך א, עמ' 54. © כל הזכויות שמורות לאוניברסיטה הפתוחה, רעננה.
- עמ' 69: חיים ביינארט, **גירוש ספרד**, 1994, עמ' 41-39. © כל הזכויות שמורות להוצאת ספרים י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- עמ' 70: אברהם גרוסמן, בתוך: ישעיהו גפני ואביעזר רבניצקי (עורכים), **קדושת החיים וחירוף הנפש**, 1992, עמ' 121. © כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים.
- עמ' 73: נחמיה לבציון, דפנה אפרת, דניאלה טלמון-הלר, **האסלאם, מבוא להיסטוריה של הדת**, כרך א, 2000, עמ' 225-228. © כל הזכויות שמורות לאוניברסיטה הפתוחה, רעננה.
- עמ' 75: אברהם גרוסמן, בתוך: שמואל אלמוג (עורך), **שנאת ישראל לדורותיה**, 1985, עמ' 193. © כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים.
- עמ' 77: אברהם גרוסמן, **ראשות הגולה בבבל בתקופת הגאונים**, 1984, עמ' 81-83. © כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים.
- עמ' 84: מנחם בן - ששון, "ההנהגה העצמית של היהודים בארצות האסלאם", בתוך: אברהם גרוסמן ויוסף קפלן (עורכים), **קהל ישראל: השלטון העצמי היהודי לדורותיו**, כרך ב: **ימי הביניים והעת החדשה המוקדמת**, 2004, עמ' 14-15. © כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים.
- עמ' 84: חיים ביינארט, "דמותה של החצרנות היהודית בספרד הנוצרית", בתוך: **קבוצות עילית ושכבות מנהיגות בתולדות ישראל ובתולדות העמים: קובץ הרצאות שהושמעו בכנס העשירי לעיון בהיסטוריה, תשכ"ה**, עמ' 57. © כל הזכויות שמורות לחברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים.
- עמ' 88: מנחם בן-ששון, **צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם**, 1997, עמ' 437. © כל הזכויות שמורות להוצאת ספרים י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- עמ' 91: שמחה אסף, שמואל גליק (עורך), **מקורות לתולדות החינוך בישראל**, 2001, כרך ב, עמ' 29. © כל הזכויות שמורות לבית המדרש לרבנים באמריקה, ניו יורק וירושלים.
- עמ' 92: שלמה דב גויטיין, **סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם: מקורות חדשים מן הגניזה**, 1962, עמ' לה. © כל הזכויות שמורות ליד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- עמ' 96: אלישבע באומגרטן, **אמהות וילדים**, 2005, עמ' 22. © כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים.
- עמ' 97: דוד קמחי, **אוצר יכוחים**, תשכ"ט, חלק ראשון, עמ' 79. © כל הזכויות שמורות.
- עמ' 99: ר' שלמה בן רבי שמעון, בתוך: אברהם מאיר הברמן, **ספר גזירות אשכנז וצרפת**, תשל"א, עמ' לא. © כל הזכויות שמורות לספרי אופיר, ירושלים.
- עמ' 99: יעקב כ"ץ, **בין יהודים לגויים: יחס היהודים לשכניהם בימי הביניים ובתחילת הזמן החדש**, 1999, עמ' 33, 96. © כל הזכויות שמורות למוסד ביאליק, ירושלים.
- עמ' 101, 102: שמחה גולדין, **הייחוד והיחד - חידת השרדותן של הקבוצות היהודיות בימי הביניים**, 1997, עמ' 98, 42. © כל הזכויות שמורות להוצאת הקיבוץ המאוחד, בני ברק.
- עמ' 102: חיים הלל בן-ששון, יוסף הקר (עורך), **רצף ותמורה - עיונים בתולדות ישראל בימי הביניים ובעת החדשה**, 1984, עמ' 176. © כל הזכויות שמורות להוצאת ספרים עם עובד, תל אביב.
- עמ' 109: שמעון שוורצפוקס, "השתלשלותו של חרם היישוב: ראייה מזווית אחרת", **ספר יובל לשלמה סימנסון**, 1993, עמ' קיב. © כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב.
- עמ' 112: שלמה דב גויטיין, **היישוב בארץ ישראל בראשית האסלאם ובתקופת הצלבנים**, תשמ"ט, עמ' 110. © כל הזכויות שמורות להוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- עמ' 118: שלמה דב גויטיין, **סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם**, תשכ"ב, עמ' מא. © כל הזכויות שמורות למכון בן-צבי - אוניברסיטה העברית, על-ידי קרית ספר, ירושלים.

- עמ' 120: מנחם בן-ששון, **צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם**, 1997, עמ' 158. © כל הזכויות שמורות להוצאת ספרים י"ל מאגנס, ירושלים.
- עמ' 122: אברהם גרוסמן, **חכמי אשכנז הראשונים - קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית מראשית יישובם ועד לגזירות תתנ"ו (1096)**, 2001, עמ' 134. © כל הזכויות שמורות להוצאת ספרים י"ל מאגנס, ירושלים.
- עמ' 124: י' בער, ב' דינבורג, י' הלפרן, "היסודות וההתחלות של ארגון הקהילה היהודית בימי הביניים", **ציון**, טו, 1950, עמ' 1. © כל הזכויות שמורות לחברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים.
- עמ' 124: אברהם גרוסמן, "קהילה היהודית באשכנז בימי הביניים: בין פרטיקולריזם ל"כלל ישראל", בתוך: ש"נ אייזנשטדט ומשה ליסק (עורכים), **הצינויות והחזרה להיסטוריה: הערכה מחדש**, 1999, עמ' 169. © כל הזכויות שמורות להוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- עמ' 124: חיים הלל בן-ששון, **תולדות עם ישראל**, תשכ"ט, כרך ב, עמ' 53. © כל הזכויות שמורות להוצאת דביר, תל אביב.
- עמ' 124: מרים פרנקל, "האוהבים והנדיבים": **עלית מנהיגה בקרב יהודי אלכסנדריה בימי הביניים**, 2006, עמ' 158. © כל הזכויות שמורות למכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, ירושלים.
- עמ' 127: מרדכי עקיבא פרידמן, **ריבוי נשים בישראל: מקורות חדשים מגניזת קהיר**, 1986, עמ' 64. © כל הזכויות שמורות למוסד ביאליק, ירושלים.
- עמ' 127: אברהם רובינשטיין, שמעון שוורצפוקס (עורכים), **ממזרח ומערב: קובץ מחקרים בתולדות היהודים במזרח ובמערב**, ב, 1974, עמ' 21. © כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת בר אילן, רמת גן.
- עמ' 131: חיים הלל בן-ששון, **פרקים בתולדות היהודים בימי הביניים**, 1997, עמ' 200. © כל הזכויות שמורות להוצאת עם עובד, תל אביב.
- עמ' 132: אברהם מאיר הברמן, **ספר גזירות אשכנז וצרפת**, תשל"א, עמ' קסה-קסו. © כל הזכויות שמורות לספרי אופיר, ירושלים.
- עמ' 132: זאב פלק, "מעמד האישה בקהילות אשכנז וצרפת בימי הביניים", **סיני - ירחון לתורה למדע ולספרות**, מח, עמ' שסב. © כל הזכויות שמורות למוסד הרב קוק, ירושלים.
- עמ' 143: דוד צבי בנעט, **אגרות הרמב"ם**, 2003, עמ' 50. © כל הזכויות שמורות להוצאת ספרים י"ל מאגנס, ירושלים.
- עמ' 148: אברהם גרוסמן, בתוך: דוד גולינקין ואחרים (עורכים), **תורה לשמה: מחקרים במדעי היהדות לכבוד פרופסור שמא יהודה פרידמן**, 2007, עמ' 487. © כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת בר אילן, רמת גן ולמכון שכטר למדעי היהדות, ירושלים.
- עמ' 148: ידידיה צ' שטרן, **ספרות השו"ת**, 2008, עמ' 18. © כל הזכויות שמורות למשכל, תל אביב.
- עמ' 160: ברנרד לואיס, תרגום: מרים שקד, **היהודים בעולם האסלאם**, 1996, עמ' 73. © כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר, ירושלים.

תמונות

- על הכריכה: Jeff and Neda Fields. www.fieldsofindulgence.com
- Kunsthistorisches Museum, Vienna, Austria / The Bridgeman Art - 11 • Royal Collection of the United Kingdom - 8
- Bibliothèque Municipale, Castres, France / Giraudon / The Bridgeman Art - 14 • Library/GettyImages
- Biblioteca Monasterio del Escorial, Madrid, - 16 • (מתוך Wikipedia) By Eduard Schwoiser - 15 • Library/GettyImages
- Domenico Ghirlandaio, Saint - 21 • צילום: זאב רדוב • 18 • Spain / Giraudon / The Bridgeman Art Library / GettyImages
- Museo Civico, Bologna, Italy / Giraudon / The - 23 • Jerome in his Study, 1480 (Church of Ognissanti, Florence)
- 29 • Courtesy William McKern - 28 • Pyma / shutterstock.com - 26 • Bridgeman Art Library / GettyImages
- הלאומית, ירושלים (YAH. Ms. Arab 896) - 31 • Add 1886 f.135/ British Library, London, UK / © British Library Board. All Rights Reserved / The Bridgeman Art Library/GettyImages
- DrFO.Jr.Tn at Wikipedia - 34 • מתוך ויקיפדיה העברית - 33 • Rights Reserved / The Bridgeman Art Library/GettyImages
- Ms.Arabe 5847 fol.5 / Bibliothèque - 42 • by Dominique Papety (Wikipedia) - 38 • BnF (FR. 5594 Fol. 197) - 37
- BNF (MS. Ar. 2466 fol - 43 • Nationale, Paris, France / Archives Charmet / The Bridgeman Art Library / GettyImages
- Ms Sup Turc 693 fol.28v / BnF, Paris, France / Archives Charmet / The Bridgeman Art - 44 • (24v
- Photo: Marie-Lan - 46 • Private Collection / The Bridgeman Art Library / GettyImages - 45 • Library/GettyImages
- David Baum. - 47 • Nguyen (User:Jastrow, Wikipedia), (CC BY 2.5). Collicetion Museum of Fine Arts of Lyon
- 51 • http://he.wikipedia.org/wiki/%D7%A7%D7%95%D7%91%D7%A5:Temple_Mount.JPG (CC BY-SA 3.0)
- Rama. http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Cathedrale-de-Strasbourg-IMG_1429.jpg (CC BY-SA 2.0)
- Rama. http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Cathedrale-de-Strasbourg-IMG_1426.jpg (CC BY-SA 2.0) - 51 • שמאל
- Library of Congress, Prints & Photographs Division, - 58 • stadarchiv Worms - 55 • Wikipedia (BY-SA 2.0) - 53
- Add 19776 f.72v Coburg Pentateuch / British Library, London, UK / © British Library Board. All Rights Reserved / The Bridgeman Art Library/GettyImages
- Woodcut carved by - 65 • From Hartmann Schedel, Liber Chronicarum / Die Schedelsche Weltchronik, 1493 - 63 • מתוך
- 66 • Johann von Arnssheim, 1483. (Soncino Blaetter, Berlin, 1929. Jerusalem, B. M. Ansbacher Collection)
- תצוגת הקבע של בית התפוצות, תל אביב - 68 • by Francisco Rizi - 68 • אוסף מוזיאון פירו, מדריד - 76 • מתוך תצוגת הקבע של בית
- התפוצות, תל אביב - 79 • באדיבות מוזיאון יהדות בבל, אור יהודה - 81 • פירוש רבנו חננאל, הוצאת מוסד הרב קוק ירושלים - 83 •
- universitätsbibliothek Leipzig, - 90 • NASA - 86 • (שנ"ד-1594) - 85 • ספר הכוזרי, ונציה, (1594-1594) - 85 • istockphoto.com/Linda More
- UNIVERSITÄTS- UND - 96 • SLUB Dresden / Sammlungen Mscr.Dresd.32, fol. 21v- 94 • Vollers 1102-I, fol. 131r
- Cantigas de Santa Mar'a / Photo © - 108 • LANDESBIBLIOTHEK DARMSTADT - ULB. Hs. 1971, Vol. 23, fol. 122r
- Norbert - 114 • www.michelstadt.bon.co.il - יורם ענבר - 110 • Tarker / The Bridgeman Art Library / GettyImages
- Schnitzler. http://he.wikipedia.org/wiki/%D7%A7%D7%95%D7%91%D7%A5:Synagoge_Worms_08.jpg
- Add 19776 f.72v Coburg Pentateuch / British Library, London, UK / © British Library Board. All - 116 • (CC BY-SA 3.0)
- By permission of the Syndics of Cambridge - 117 • Rights Reserved / The Bridgeman Art Library/ GettyImages
- Add 27210 f.15r / British Library, London, UK / The - 120 • University Library. Cambridge University Library T-S K5.19
- הספרייה הלאומית, ירושלים (Ms heb 4 781 I fol 72v) - 134 • הספרייה הלאומית, ירושלים - 144 •
- ירושלים (Heb. 8° 5946) - 139 • מתוך תצוגת הקבע של בית התפוצות, תל אביב - 140 • אוסף מוזיאון ישראל, ירושלים - 144 •
- Collection YIVO Institute for Jewish Research - 150 • באדיבות משפחת כהן-אבאיל, ירושלים - 156 • הספרייה הלאומית, ירושלים - 157 • מתוך www.hebrewbooks.org - 158 • Library of Congress

השתדלנו לאתר ולציין את כל בעלי הזכויות לפרטים המופיעים בספר זה. אנו מתנצלים מראש על כל טעות או השמטה, ואם יובאו לידיעתנו - נתקן במהדורה הבאה.

Every effort has been made to locate and credit all copyright holders. In case of omission or mistake please contact the publisher for correction in future editions.

סדרת הספרים **ואלה תולדות** פותחה על פי תכנית הלימודים החדשה בהיסטוריה בחינוך הממלכתי דתי.

הסדרה כוללת את הספרים:

- ימי הבית השני ותקופת המשנה והתלמוד: הנהגה חברה ודת
- היהודים בימי הביניים בעולם הנוצרי ובעולם המוסלמי
- מסורת ומודרנה בתולדות ישראל והעמים בעת החדשה

בפרקי הספר משולבים קטעי מחקר, תעודות, מפות, תמונות, צירי זמן ומגוון פעילויות.

הספרים מלווים בתמיכה ובהעשרה באתר **תולדות**: www.toldot.cet.ac.il

ספרי הסדרה מופיעים במהדורה דיגיטלית באתר כותר ספרי לימוד, סביבת הוראה-למידה חדשנית ומתקדמת.

דאנאקוד 78-2037553